
Kitabı əziz nəvələrim **Şahruxa, Emilə** və **Ramilə** həsr edirəm. Onlara Azərbaycan torpağına layiq şərəfli, xoşbəxt ömür arzulayıram. Ən böyük arzularımdan biri də odur ki, yer üzünün bütün uşaqları müharibələrin günahsız qurbanları olmasınlar. Dərisinin rəngindən asılı olmayaraq yaşamaq haqqı heç kimin əlindən alınmasın. Birliyimizi, məhəbbətimizi, gücümüzü uşaqların xoşbəxt gələcəyi naminə səfərbər edək! Dünyanı uşaqlar üçün rahat, doğma beşiyə çevirək. **“Uşaq qoxusu cənnət qoxusudur”**.

Qoy həyatımızın baş qəhrəmanı uşaqlar olsun!

Zöhrə Əsgərova

TARİXİ YADDAŞ VƏ QONDARMA ƏHVALATLAR

esselər

BAKI - YAZIÇI - 2015

TARİXİ YADDAŞ VƏ QONDARMA ƏHVALATLAR

essələr (Azərbaycan dilində)

ZÖHRƏ ƏSGƏROVA

Az2
2015

Z 63

Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı - 2015, 276 səh.

Dünyada ateizmin sosial hərəkət kimi formalaşmasının səbəb və nəticələri, cəmiyyətdə din və siyasətin bir-birinə qarşılıqlı təsiri “Tarixi yaddaş və qondarma əhvalatlar” kitabında öz geniş əksini tapmış, bu sahə ilə bağlı zəngin, maraqlı tarixi hadisələr, görkəmli şəxsiyyətlərin siyasi, ədəbi fəaliyyəti müəllif tərəfindən təhlil edilmişdir. Yazıçı həmçinin əsrlər boyu Azərbaycan torpağına, onun mədəniyyətinə təcavüz edən siyasi qüvvələrin, ermənilərin işğalçı planlarını tarixi faktlarla araşdırmışdır.

Kitaba daxil olunan essələrdə gənclərimiz milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərlə bağlı onları düşündürən suallara cavab tapa bilərlər.

Nəşriyyatın direktoru: **Şəmsi VƏFADAR**

Redaktor: **Nəcibə ƏZİZ QIZI**

Texniki redaktor və dizayn: **Ələsgər HÜSEYN OĞLU**

Operatorlar: **Aygün HÜSEYNOVA**
Fəridə XƏLİLOVA

ATEİZM SOSİALİZMİN “DİNİDİR”

I HİSSƏ

Dövlətin əsas vəzifələrindən biri dövlət və din arasındakı pozitiv proseslərin tənzimlənməsidir. Tarixdən məlumdur ki, Qafqazda islamın yayılması və inkişafı Azərbaycanla bağlıdır. Bu gün də “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu öz ərazisində yaşayan hər bir vətəndaşa maneəsiz dinini ifadə etmək hüququnu verir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin III bəndinə görə: “İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır”.

Qədim sivilizasiyaların və dinlərin tarixi qovşağında yerləşən Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik qazandıqdan sonra demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar dövlət kimi inkişaf etməkdədir. Azərbaycanda islam dininin, milli və ümumbəşəri dəyərlərin sintezi xalqın mədəni inkişafında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bizim ərazimizdə 80-ə yaxın müxtəlif millətlərin və etnik azlıqların nümayəndələri yaşayır. Respublikada məscidlərlə yanaşı sinaqoq və kilsələr fəaliyyət göstərir. Qədim ərazilərimizdə məskunlaşmış xalqların dini inancları, adət-ənənələri ilə bağlı müqəddəs ocaqları mövcuddur.

Əlbəttə, iqtisadiyyatın, mədəniyyətin yüksək inkişaf səviyyəsinə malik ölkələr özünəməxsus milli, etnik, irqi, dini meyarlarla bir-birindən fərqlənir. Hər bir xalq spesifik etnososial mədəniyyət ənənələrini təmsil etməklə yanaşı, tarixi yaddaşını əsrlərin süzgecindən keçirib yaşadır. Həmçinin, siyasi qütblərə bölünmüş cəmiyyətlərdə də insanlar ona yad olan mənəviyyəti öz milli-mədəni meyarları çərçivəsində fərqləndirərək qiymətləndirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər azsaylı qəbilələrin, xalqların dili məhv olub unudulmaqdadır. Onların qədim adət və ənənələri zamanın içində sanki əriyib yox olur. XXI əsrdə dillərin sayının 600-ə enəcəyi gözlənilir. Artıq linqvistlər kiçik xalqların dillərini kompüterə yazıb onları tarix üçün qorumağa çalışırlar.

XXI əsr humanist prinsipləri ilə keçmiş əsrlərə nümunə olsaydı, onu “Günahlardan təmizlənmə əsri” adlandırır, adı bəşəriyyət tarixinə qızıl hərflərlə yazılardı...

Təəssüf ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "İnsan Haqları Şurası"nda dünyanın hər yerində kiçik xalqlara, dinlərə qarşı davam edən ayrı-seçkilik, zorakılıq tənqid edilsə də, hələ ki, müsbət nəticələr əldə edilməyib, bu neqativ hallar davam etməkdədir.

Hər bir xalqın mədəniyyəti başqa mədəniyyətdən öz genotipinə, inkişaf mərhələsinə, tarixinə, coğrafi ərazisinə görə fərqlənir. Bu fərqlilik isə çox vaxt xalqlar arasında anlaşılmazlıq, dözümsüzlük, aqressiya yaradır. Birgəyaşayış prinsipləri pozulduqca bu sahədə günahsız qurbanların sayı artır. Lakin dövlətlər tərəfindən qəbul edilən dünyəvi prinsiplər islam dinində öz universal əksini tapmışdır.

Azərbaycan geosiyasi mövqeyi, zəngin təbii sərvətləri, iqtisadi-mədəni yüksəlişi ilə dünyanın seçilib tanınan ölkələrindən biridir. Ancaq müstəqilliyin ilk illərində bəzi xarici missionerlər bölgədə öz maraqlarını həyata keçirmək məqsədi ilə din amillərindən məharətlə sui-istifadə etməyə çalışsalar da qısa bir müddət ərzində bunun qarşısı dövlət tərəfindən alındı. Cəmiyyət həmişə sınaq qarşısındadır, həqiqəti yalandan ayırmağı, dövlətçiliyimiz üçün təhlükə yarada bilən hər bir neqativ hallara, düşmən qüvvələrin məkrli fəaliyyətinə qarşı aktiv vətəndaş mövqeyini vaxtında bildirməyə məsuldur. Məhz sağlam cəmiyyətin formalaşması üçün səmavi dini kitabları qeyri-qanuni fəaliyyət göstərən ayrı-

ayrı ziyanlı sektaların kitablarından seçməyi bacarmalıyıq. Öz dini tarixini, mədəniyyətini dərindən bilməyən insanlar yaşından asılı olmayaraq zərərli sektaların yalan təbliğatlarının, uzaqgörən, qorxulu məqsədlərinin qurbanı olurlar.

Dövlət Konstitusiyasının maddələri və Qurani-Kərimin ayələri bizim ən müqəddəs qanunumuz, mənəvi-əxlaqi dəyərlərimizdir. Dövlət bayrağımızda dalğalanan islamın rəmzi olan yaşıl rəng Quranın humanist, ədalətli çağırışlarına doğru aparan yaşıl bir yoldur. Bu yoldan isə dost da, düşmən də keçir. Lakin düşmənlərin fikir və əməllərində boy atan qara tikanlara cavab olaraq, yolumuzun dörd tərəfində cənnət bağları salınır və ilbəl onların sayı artmaqdadır. Azərbaycan dövləti din sahəsində öz tolerantlığı ilə nəinki regionda-dünyada tarazlaşdırılmış siyasət yürüdür. Heydər Əliyevin milli dövlətçilik ideyaları bu gün də uğurla davam etdirilir. Son illərdə Bakıda keçirilən yüksək səviyyəli mühüm beynəlxalq tədbirlər Azərbaycanın sosial-iqtisadi, elmi, mədəni tərəqqisinin ən bariz göstəricisidir.

7 aprel 2011-ci il tarixində Bakıda keçirilən “Ümumdünya mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu”nda ölkə Prezidenti İlham Əliyevin çıxışındakı fikirlərindən: “...necə edək ki, xalqlar birbirinə daha da yaxın olsunlar. Necə edək ki, dünyada dini zəmində qarşıdurma olmasın, xalqlar sivilizasiyalararası məsələlər müsbət istiqamətdə inkişaf etsin... Başqa dinin tarixi və dini abidələrinə hörmət ilk növbədə öz dininə olan hörmətin əlamətidir. Bizim gücümüz milli və dini müxtəlifliyimizdədir. Biz Azərbaycanda bunu belə başa düşürük...”

Ölkəmizin birinci xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri xanım Mehriban Əliyeva dövlətimizin milli-mənəvi dəyərlərinin dünyada tanınmasında böyük əmək sərf edir. Bununla yanaşı fond tərəfindən xarici ölkələrə maarif və mədəniyyət sahəsində humanitar köməklilər göstərilir.

22 iyun 2012-ci ildə Vatikanda Mehriban xanım Əliyevanın iştirakı ilə Müqəddəs arxeologiya üzrə Papa komissiyasının sədri, kardinal Canfranko Ravazi arasında Roma katakombalarının bərpası ilə bağlı ikitərəfli müqavilə bağlanmışdı. 2 iyun 2014-cü ildə isə Mehriban xanım katakombaların bərpası, görülən işlərlə tanış olur. Həqiqətən də bu layihə müsəlman dünyasının xristianların qədim mədəniyyət abidələrinə olan diqqəti, sayğısıdır. Bu, ölkələr, mədəniyyətlər arasında dialoqun, dostluq əlaqələrinin ən gözəl nümunəsidir. Mehriban xanım bildirmişdir ki, belə layihələr gələcəkdə də həyata keçiriləcəkdir.

Roma Papası Fransisk Mehriban xanım Əliyevaya xeyirxah təşəbbüsünə görə minnətdarlıq etmiş, ölkələrimiz arasında dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində maraqlı olduğunu bildirmişdir.

2014-cü ildə Vatikanın apostol kitabxanasının bir çox qədim əlyazmaları, Azərbaycana aid olan əlyazmalar daxil olmaqla, Heydər Əliyev Fondunun köməkliyi ilə bərpa olunur. Dünyanın ən qədim kitabxanalarından biri kimi onun əsası 1475-ci ildə qoyulmuş, burda tarixin müxtəlif dövrlərini əhatə edən bir milyondan çox kitab, yüz min qravyura, coğrafiya kartı, yetmiş min əlyazma və s. dəyərli sənədlər qorunur.

Göründüyü kimi, din və dövlətlərin tarixi, mədəniyyəti ilə bağlı rəsm əsərləri, eksponatlar, əlyazmalar öz vətənindən uzaq düşsə də, öz yeni vətənində, qədimdə deyildiyi kimi, zəkanın sığınaq evində-kitabxanalarda saxlanılır.

Qeyd edək ki, Vatikan məxsus arxivin dörd yüz illiyi ilə bağlı təşkil olunan sərgidə yüz məxfi sənəd nümayiş olunmuşdu. Ən maraqlı sənədlərdən biri on üç yaşlı A.Motsartın (1756-1791) Sikstin kapellasında keçirilən dini mərasimin təsiri altında yazdığı qeyri-adi, möhtəşəm kantatanın notlarıdır. Geniş ictimaiyyətdən bu notlar məxfi saxlanılır. İstərdim ki, Motsartla bağlı bir hadisəni nəzərinizə çatdırım. 1770-ci ildə Motsart ata-

sı ilə Vatikanda olarkən italyan bəstəkarı, keşiş Qriqorio Alleq-rinin (1582-1652) “Miserero” adlı əsərini dinləyir. Katolik kil-səsi üçün nəzərdə tutulan “Miserero” xüsusi, fərqli səs tembri-nə malik olan müğənnilər tərəfindən daha cazibədar səslənirdi. Əsərdə Davud peyğəmbərin “Zəbur” kitabının 50-ci nəğməsin-də Rəbbdən başışlanma dilənir.

Vatikanda vaxtı ikən bu əsərin başqa bir yerdə səslənməsi-nə, notların surətinin çıxarılmasına qadağa qoyulmuşdu. Kimsə buna cəsarət etsəydi, kilsədən uzaqlaşdırıla bilərdi. Sikstin ka-pellasında səslənən əsərə Motsart o qədər məftun olur ki, onu hafizəsinə köçürür. Qəribədir ki, kontrafakt aşkar olunmadığı üçün Motsart onun surətini çıxartdıqdan sonra əsər İngiltərədə, Leypsiqdə çap olunur. Lakin Motsartın kantatası Vatikan kitab-xanası üçün unikal bir sənəd kimi özünə əbədiyyət qazanıb...

Dünyanın qədim, zəngin mədəniyyət ocağına çevrilmiş Vati-kanın müqəddəs Sebastyan katakombasında deyilənə görə, İsa peyğəmbərin həvarilərindən Pyotr və Pavelin ruhları uyuyur. Əs-lən polyak olan rəssam Yan Stıkanın (1858-1925) çəkdiyi “Həva-ri Pyotrun katakombada moizə oxuması” şəkli tarixi səhnə kimi qiymətlidir. Şəkil sanki bizi keçmiş zamana səyahətə aparır.

1846-cı ildə katakombalarda olmuş məşhur ingilis yazıçısı Çarlz Dikkensin (1812-1870) və müqəddəs Sebastyan katakom-bası haqda “İtaliyanın şəkilləri” kitabındakı təəssüratlarından: “...inancılı uğrunda əzab çəkənlərin qəbirləri arasından keçirik, yolu kəsən daş uçqunlarına, müxtəlif səmtlərə ayrılan uzun ye-raltı yollarla gedirik... Qəbirlər, qəbirlər, qəbirlər! Kişilərin, qa-dınların və öz valideynləri ilə birgə öldürülmək üçün onları tə-qərib edənlərin qarşısına qaçıb: “Biz xristianıq! Biz xristianıq!” çığırın uşaqların qəbirləri... daha dəhşətli qəbirlər var, gözlənil-mədən təqərib edilənlər tərəfindən mühasirəyə alınıb yüzlərlə in-san diri-diri divara hörülmüş, ac ölümə tədricən həyatını itir-mişdi.” Bu sətirləri oxuyandan sonra daha nə yazmaq, nə də da-

nışmaq istəyirsən. Sükuta dalırsan. Özünü bir anlıq faciələrin şahidi olan katakombaların içində hiss edir, ağır hava ciyərlərinə dolur. Düşünürsən ki, dünyada etiqad qədər güclü nə var?! Ölüm də onu öldürməkdə acizdir...

Bu məqamda necə deməyəsən ki, Azərbaycan ərazisinin 20 faizi ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur. Müharibənin, amansız düşmənlərin günahsız xalqımıza qarşı törətdikləri acı dəhşətləri yaşamışıq. O dövrdə harayımız ərşə qalxdı, dünya ictimaiyyəti bu səsə kar, görmək istəmədiklərinə kor oldular. Xocalı soyqırımının yarası ürəyimizdə sağalmayıb, nə yaxşı ki, qəddarlıq bizim xalqımıza xas xüsusiyyət deyil.

Bu yaxın illərdə Etnoqrafiya İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən Qubada 514 kv.m. sahəsi olan kütləvi məzarlıq aşkar olunub. Burada 400-dən çox insan cəsədinin qalıqları var. 50-dən çox uşaq, 100-ə qədər qadın, qalanları isə yaşlı kişilərdir. 1918-ci il mart-iyul aylarında azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımın cinayətlərindən biri də XXI əsrdə üzə çıxmışdır. Quba Soyqırım Memorial Kompleksi xalqımızın qanı ilə yazılan tarixi yerlərdən biridir.

Hərdən düşünürsən ki, əsrlər boyu insanlar tərəfindən ədalətsizcəsinə, xaincəsinə silahlardan atılan güllələri bir yerə toplamaq mümkün olsaydı, yəqin ki, silsilə dəmir dağlar yaranardı. Əgər güllələrə tuş gələn qurbanların harayı bu dəmir dağların tərəkindən ucalsaydı, yəqin ki, ətrafındakı dəniz, çay da bu odlu fəryaddan quruyardı. Təəssüf ki, bu gün də Azərbaycanın sərhədlərində ermənilər tərəfindən güllə yağmuru səngimək bilmir...Düşmən öz müdafiəsi üçün söz tapmayanda həmişə silaha daha çox üstünlük verir. Silah dili isə insan dili deyil... İnsan öz günahını etiraf etsə, onu itkisiz islah edər. Silah danışsa yüzlərə, minlərlə insanı susdura bilər.

Göründüyü kimi, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanımın həyata keçirdiyi xeyirxah tədbirlər ümumbəşəri

dəyərlərə xidmətin nümunəsidir. Bu parlaq nümunə ilə müsəlman xalqının sosial humanizmi, başqa dinlərə qarşı sayğısı bir daha öz təsdiqini tapır. Bəşəriyyətin adından, ancaq Məhəbbət və Sülh danışa bilər. Son söz onundur!

2012-ci il 26 aprel tarixində Bakıda Dünya Dini Liderlərinin Sammitində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin tədbirdəki çıxışından: "...Bu gün bütün dinlərin nümayəndələrinin, rəhbərlərinin Azərbaycana gəlməsi... keçiriləcək müzakirələrdə iştirak etmələri böyük əhəmiyyətə malik olan bir hadisədir...biz Bakının, Azərbaycanın dinlərarası dialoqun bir növ mərkəzinə çevrilməsinə də böyük ümidlərlə baxırıq...Biz öz dini və milli ənənələrimizə çox sadıq. Çalışırıq ki, gənc nəsil də vətənpərvərlik ruhunda, milli ruhda tərbiyə alsın. Eyni zamanda, Azərbaycan bütün dünyaya açıq olan, bütün ölkələrlə əməkdaşlığa meyli ölkədir. Keçən il Bakı İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı seçilmişdi... gün gələcək Bakı Avropa mədəniyyətinin də paytaxtı seçiləcəkdir. Beləliklə, Azərbaycan Avropa və Asiya, xristian və müsəlman dünyası ilə əlaqələrin inkişafı işinə daha da böyük töhfə verəcəkdir."

İlham Əliyevin uzaqgörən siyasəti 2015-ci ildə öz təsdiqini tapdı. I Avropa Oyunları məhz Azərbaycanda keçirildi, öz möhtəşəmliyi ilə seçilib yadda qaldı. Belə məsul, şərəfli bir tədbirin məhz ölkəmizdə keçirilməsi dövlətimizin uğurlu xarici siyasətinin, iqtisadi-mədəni yüksəlişinin təntənəsi, cənab İlham Əliyevin idman sahəsinə göstərdiyi əvəzsiz qayğının, müxtəlif Olimpiya oyunlarında idmançılarımızın qələbələrinin nəticəsidir.

Kitab din siyasəti ilə bağlı olsa da, bu mövzuya toxunmamaq mümkün deyil. Kitab yazılarkən xoşbəxtlikdən I Avropa Oyunlarının keçirildiyi vaxta təsadüf etdi. (Dünyada Olimpiya Oyunlarının keçirilməsində, idmanın kütləviləşməsində idmançı, pedaqoq, tarixçi, yazıçı baron Pyer de Kuberteni (1863-1937) xatırlamaq yerinə düşərdi. Ruhu şad olsun.)

Odlar yurdu Azərbaycana idmanın müqəddəs məşəli çox yaşır. Prometey insanlara alov bəxş etdi, Azərbaycan da ilk Avropa Oyunlarının idman tarixinin ilk addımını Suraxanıda yerləşən qədim Atəşgahdan başladı. Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti, ölkə başçısı cənab İlham Əliyev Atəşgahda məşəli yandırdı və bu alov estafet kimi əldən-ələ ötürülərək unudulmaz bayrama, idmançıların, azarkeşlərin qəlbinə işıq saldı. Avropa Oyunlarının Təşkilat Komitəsinin sədri kimi Mehriban xanım Əliyeva bu beynəlxalq tədbiri Azərbaycanın iqtisadi-mədəni tərəqqisinin, zəngin tarixinin, sülh siyasətinin təntənəsini bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Axı, həqiqətən də idman dünya xalqlarının sülh məramına xidmət edir. Dinlər və xalqlar arasında harmoniya, birlik, xüsusilə, idman sahəsində öz təcəssümünü, təsirini göstərməkdədir. Müxtəlif növ idman yarışlarında aparılan sağlam rəqabət, mübarizə idmançıların, həmçinin, onları izləyən azarkeşlərin vətənpərvərlik hisslərinin ən parlaq nümunəsidir.

Bakı-2015 I Avropa Oyunları Əməliyyat Komitəsinin baş icraçı direktoru Gənclər və İdman Naziri cənab Azad Rəhimov, Avropa Olimpiya Komitəsinin prezidenti cənab Patrik Hikki və Baş əməliyyat direktoru cənab Sayman Kleqin bu sahədə gərgin əməyini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Tədbirdə tamaşaçıları duyğulandıran səhnələrdən biri Paralimpiya Oyunlarının Avropa və Dünya çempionu Qarabağ müharibəsinin əlili İlham Zəkiyevin Avropa Oyunlarının məşəlini stadionla gətirməsi oldu. Onun əlindəki məşəl dünya ictimaiyyətinə ən vacib mesajlardan biri idi. Erməni gülləsi müharibədə İlham Zəkiyevin gözlərini dünya işığına kor etsə də, onun iradəsi, doğma torpağına hədsiz sevgisi bitib tükənməzdir. Qəhrəman idmançının əlindəki məşəl sanki qaranlıq üzərində qələbə rəmzi idi. Azərbaycan torpaqlarının düşmən təcavüzündən azad olunması da çox uzaqda deyil. Odlar yurdu Azərbaycanda prometeylərin kökü kəsilməyib!

Bir həqiqəti də etiraf edək ki, bu möhtəşəm tədbir xalqımızın mənəvi birliyini, vətənpərvərlik hisslərini daha da möhkəmləndirdi. Azərbaycanın bütün sahələrdə qazandığı uğurlar hər birimizin uğurlarıdır. İlk Avropa Oyunları haqda çox danışıqlıq, zəngin təəssüratlarımızı bölüşmək üçün buna günlər lazımdır. Bu beynəlxalq tədbirdə nümayiş edilən qədim Qobustan tariximiz, Azərbaycanın görkəmli şairi Nizami Gəncəvinin (1141-1209) “Xəmsə”sini əks edən “Miniatürlər bağı” kompozisiyası və başqa çıxışlar, atəş-fəşanlıq öz bənzərsizliyi ilə uzun müddət idmançıların, xarici qonaqların xatirələrində işıqlı nağıl kimi yaşayacaqdır. Azərbaycan mövcud olduğu 24 illik müstəqilliyi dövründə xüsusilə ölkəmizin gəncləri ilə birlikdə hər sahədə qazanılan uğurlara doğru inamla addımlayır.

Qeyd edək ki, multikulturalizmin həyat tərzinə çevrildiyi Azərbaycanın dünyaya tolerantlıq nümunəsi olaraq daha geniş tanındılmasının vacibliyini, eləcə də ayrı-ayrı ölkələrdəki müxtəlif mədəniyyət modellərinə xas fəlsəfi, sosial, siyasi və digər aspektlərin Azərbaycan reallığında təhlili və təşviqinin əhəmiyyəti nəzərə alınaraq 2014-cü il 15 may tarixində Prezident İlham Əliyev Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması ilə bağlı Fərman imzalamışdır.

Dinin tarixi, mədəni əhəmiyyəti ilə bağlı fikir söyləyərkən, düşünürsən ki, gənclər onun haqqında azmı, çoxmu məlumat, biliyə malikdirlər? Gənc nəsil buna könüllü, sərbəst yiyələnməli, yoxsa, bu haqda məktəbdə maarifləndirilməlidir? Əsas odur ki, elə maariflənmək ki, başqa dinlərə də eyni sayğıyla, həssaslıqla yanaşa bilək. Dinin tarixi, mədəni, elmi, sosioloji dəyərləri öyrənilməli, daha sonra onu inkar edən alim və filosofların fikirləri hərtərəfli təhlil edilməli nəhayət, gənc öz düzgün seçiminə sahib olmalıdır.

Dini etiqad azadlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 6-cı maddəsi “Dinin məktəblə münasibəti”ndə

qeyd edilib: “Azərbaycanda dövlət təhsil sistemi dindən ayrındır. Dinşünaslıq, dini-idraki, dini-fəlsəfi fənlər, müqəddəs dini kitabların əsasları ilə tanışlıq dövlət-təhsil müəssisələrinin tədris proqramına daxil edilə bilər. Vətəndaşlar istədikləri dildə fərdi qaydada və ya başqaları ilə birlikdə ilahiyyəti öyrənə bilərlər.”

Artıq Rusiyada bu məsələ ilə bağlı tədbirlər görülür. Dini mədəniyyətin əsaslarının tədris edilməsi üçün məktəb kursları genişləndirilir. Uşaqlar 2-ci sinifdən başlayaraq, 10-cu sinfə qədər dinin sosial, mədəni, tarixi əhəmiyyəti ilə tanış olacaqlar.

Qeyd edək ki, son illər xarici ədəbiyyatda “tarixi yaddaş” anlayışından daha tez-tez istifadə olunur, bu, “sosial yaddaş” və “kollektiv yaddaş”la sıx bağlıdır. İngilis filosofu, sosioloqu Entoni Smit bunu belə izah edir: “Yaddaş yoxdursa, şəxsiyyət yoxdur. Şəxsiyyət yoxdursa, millət yoxdur.” Şagirdlərin “tarixi yaddaş”ı təhsil ocaqlarında formalaşır. “Məhz məktəblər əsasən sosial institut olaraq, keçmiş haqqında milli təfəkkürün önəmli cəhətlərini gənclərə aşılayır...Hər bir vətəndaşın öz vətəni ilə əlaqəsini daha da möhkəmləndirmək üçün milli tarixinin öyrənilməsinə böyük diqqət yetirilir.”

Əlbəttə, “tarixi yaddaş”ın güclənməsində mədəniyyətin gücü və təsiri daha böyükdür. Amerikalı antropoloqlar mədəniyyəti əsasən altı növə ayırırlar: təsviri, tarixi, normativ, psixoloji, struktur, genetik. Bu meyarlar haqqında geniş danışmaq olar. Lakin incəsənət sahəsinə toxunsaq, daha yaxşı olar, çünki onun təsir gücü daha genişdir. Bəzən elə filmlər istehsal olunur ki, yüksək gəlir əldə etməklə yanaşı tarixi, dini mövzular təhrif edilir, tamaşaçılar arasında həyəcan, emosional hisslər oyudaraq, filmə olan marağı gücləndirə bilirlər. Film tarixçilər, din nümayəndələri tərəfindən kəskin tənqid edildikcə, həmin filmə tamaşaçı həvəsi daha da artır, onun reytingi yüksəlir. Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, ədəbiyyata heç bir aidiyyəti olmayan yeni jarqon- “fanfik” meydana gəlib. Hə-

vəskar yazarlar məşhur bədii əsərlər əsasında da kitablar hazırlayırlar. Fanfik əsl ədəbiyyata qarşı alternativ ədəbiyyat kimi cəmiyyətdə əxlaqsız, mənəviyyatsız, neqativ münasibətləri daha çox təbliğ edir. Bu səpgidə yazılan, ekranlaşdırılan yeni filmlərdən biri də “Bozun 50 çaları”dır. Əvvəlcə Erika Leonard Ceymsin “Bozun 50 çaları” adlı erotik kitabı nəşr edilir və kitabın 15 milyon nüsxəsi 3 ayda satılır. Bu film haqqında mətbuatda tənqidi yazılar çoxaldıqca, gənclərin o filmə marağı azalmır. Buna bənzər filmlərin siyahısını artırmaq olar. “Bozun 50 çaları” isə nə əvvəlinci, nə də sonuncu film deyil. Viktor Hüqonun (1802-1885) fikridir: “Ya oxumağa dəyən şeylər yazın, ya da yazılmağa layiq hisslər yaşayın.” Fanfiklə bağlı fikirlər mənə XX əsrin əvvəllərində cəmiyyətdə cəsarətli, bənzərsiz əsərlər yaradan dadaistləri, nihilistləri, kubistləri, sürrealistləri- Andre Breton (1896-1966), Milorad Paviç (1929-2009), Rolan Topor (1938-1997), Robert İrvin (1906-1936), Salvador Dali (1904-1989), Lyuis de Bunyuel (1900-1983), Jan Kokto (1889-1963), Boris Vian (1920-1959) kimi müəllifləri xatırlatdı.

Erika Leonard Ceyms boz rəngin 50 çalarında şəhvət hisslərini çılpaqlıqla verirsə, mənəviyyatın bir çalarına da orada yer ola bilməz. Sürrealizm xoşbəxtliyin, sağlam təfəkkürün, müqəddəs hisslərin əyri güzgüsüdür. Bu güzgünün qırıntıları içimizə dolduqca, elə bilir ki, hətta boz rəng göy qurşağından da rəngli və gözəldir. Zamanla həyat arasında vəhdət itir. Freydizmin psixanalitik fikirləri sürrealist əsərlərinə çevrilir. Belə davam etsə, Musa peyğəmbərin dövründə əhalinin əvvəllər səcdə etdiyi “Qızıl buzov” XXI əsrin totemi olacaq. Hətta “Qızıl buzov” seriyasından yeni kitablar, filmlər də öz oxucu və tamaşaçısını qazanacaqdır. Çünki onların təbliğat gücü, məkanı sərhəd bilmir...Nikolo Pussenin (1594-1665) “Qızıl buzova sityayış” rəsmində tarixi hadisə bütün koloriti ilə canandırılıb...

Yuxarıda “Bozun 50 çaları” filmi haqqında qeyd etdik. Qısaca da olsa, ispan rejissoru sürrealist, ateist, marksist, Luis Bunyuelin yaradıcılığını xatırlamaq yerinə düşərdi. Məsələn, onun Salvador Dali ilə birgə çəkdiqləri “Andaluz iti” filmi öz dediyi kimi, kütləvi qətlərə çağırışdır. 1928-ci ildə çəkilmiş 16 dəqiqəlik lal film dəhşətli yuxulardan ibarətdir. Filmdə R.Vaqnerin (1813-1883), K.Qlyukun (1714-1787) “Tristan və İzolda” əsərinin musiqisindən, Argentina tanqosundan istifadə olunmuşdu. Fanfikdə olduğu kimi, film əlaqəsiz, neqativ əhvalatlar toplusu idi. Müəlliflər ağılına gələni yazmış, mənə kəsb edən hər bir şeyi kənara qoymuşdular.

L.Bunyuel etiraf edirdi ki, filmin tamaşaçılar tərəfindən necə qarşılanaçağını bilmirdim, etiraz edənlər tapılısaydı, onları susdurmaq üçün ciblərimə balaca daşlar yığmışdım. Yaxşı ki, ona ehtiyac olmadı.

Təəssüf ki, müxtəlif vasitələrlə cəmiyyətə diqtə edilən neqativ ideyalarla azadlığın sərhədlərini aşan, dərinliyində batan, zərərli vərdişlərinə aludə olan gənclər özlərinə xoşbəxt, sağlam həyat qurmaq əvəzinə onların düşüncə tərzini kökündən dəyişdirilir. Təəssüf ki, insanlar pis nümunələrə daha tez alışıb müqəddəs meyarları itirdikcə “Qızıl buzov”a səcdə edir, Lutun qızları və əhalisinin bir çox kişiləri kimi əxlaqdan axsayır, Yusifi quyuya salan namərd qardaşlara bənzəyir, Foma kimi heç nəyə inanmır, Əbrəhə kimi müqəddəs Məkkəyə hücum etmək istəyir, Əbu Süfyan, Əbu Cəhl, Əbu Ləhəb kimi Məhəmməd peyğəmbərin (s.s.) (570- 632) qanına susayır, azğın qadınlar kimi islam dini uğrunda şəhid gedənlərin burnundan, qulağından muncuq taxırlar...

Zaman dəyişilsə də bəşəriyyətə qənim kəsilənlərin hər birində Allaha, onun yaratdıqlarına qarşı üsyan alovu tükənməyib. Çünki yaradılan Yaradandan uzaqlaşdıqca, o, sanki səhrada öz yolunu azan amansız bir vəhşiyyə çevrilir. Qəribədir, insan vəhşi ola bilər,

vəhşi isə insan yox. Həşəratlar, heyvanlar nitqdən məhrumdurlar, lakin yeri gəlsə, ədaləti ilə bizi təəccübləndirə bilər. Əlbəttə, bu fikirləri hamıya şamil etmək olmaz. Bernard Şou (1856-1950)) bu haqda deyib: “Göydə quş kimi uçmağı, suda balıq kimi üzməyi öyrəndik, qalib yerdə insan kimi yaşamağı öyrənmək.”

Allahın səmavi kitablarını gözdən salmaq heç kimə baş ucalığı gətirmir, çünki onlar tək bir xalqın deyil, ümumbəşəri dəyərlərimiz, nəsillər arasında mənəviyyat körpülərimizdir. Səməvi kitablar haqqında müxtəlif təzadlı fikirlər söyləyən müəlliflər çoxdur, onların haqlı, yaxud haqsız olduğunu dərk etmək üçün mənəvi hazırlıq vacibdir. Ən böyük silah, həqiqətə doğru yol göstərən kitablarla sıx ünsiyyət-mütaliədir! Əbu Turxan deyir: “Dünyanın həqiqətləri elm dilində, insanın həqiqəti isə fəlsəfə dilində yazılmışdır.”

Kitab ərsəyə gəlməzdən əvvəl mövzu ilə bağlı bir çox kitablardan, internet səhifələrindən müxtəlif dini, siyasi əqidəsi ilə bir-birindən seçilən müəlliflərin fikirləri, fəlsəfi dünyagörüşü ilə yaxından tanış olarkən bir qənaətə gəldim ki, zorakılıq, təcavüz məhəbbətin qarşısında acizdir. Yalnız qorxaq insan silaha sarılır. Sözlə, fikirlə meydana atılmaq, mənəviyyatla, biliklə qalib olmaq ən böyük qəhrəmanlıqdır. Burda nə qan tökülür, nə də ailələr sahibsiz qalır. Nil Donald Uolşun “Allahla söhbət” kitabından nümunə gətirmək yerinə düşərdi: “Ən uca fikir odur ki, o fikir özündə sevinc daşıyır. Ən aydın sözlər odur ki, özündə həqiqəti daşıyır. Ən əzəmətli hissi isə siz məhəbbət adlandırırırsınız. Sevinc, həqiqət, məhəbbət.” Bu yüksək məziyyətlərə malik meyarların harmoniyasında yaşamağın nəzəriyyəsini Nil Donald Uolş öz kitabında verə bilmişdir. Ancaq qəlbimizdə Allahın nurunu itirsək, qaranlığa alışar, onu məqsəd bilib yaşamaq öyrənərik. İşıq həqiqətdir, başımız üstündə nur saçan günəş kimi. Səməvi kitablar bəşəriyyət üçün qaranlıqdan işığa doğru açılan müqəddəs yoldur, təki yarı yolda büdrəməyək...

Sovet dövründə məktəbdə dinlə bağlı heç bir məlumat əldə edə bilmədiyimiz üçün birtərəfli surətdə ingilis alimi Çarlz Darvinin (1809-1882) təlimi bizə necə təqdim olunubsa, onu da elə qəbul etmişik. Etiraf edək ki, məktəbdən yadımızda qalan alimlərdən biri məhz Çarlz Darvindir. İllər keçdikcə bəzi müəllimlərin, sinif yoldaşlarının adı unudulsa da, Darvinin təlimi neçə-neçə nəslin ən çox xatırladığı dərslərdən biridir. Qərribə odur ki, ulu babalarımızın bir çoxunun adını xatırlamasaq da, Darvini heç vaxt unutmamışıq.

İudaizm, xristianlıq, islam dinlərində insanın kainatın ən ali varlığı olduğu sübut edilir. Xalq arasında belə bir deyim var ki, zadəganlar Adəm peyğəmbərdən, pelebeylər isə Darvindən əmələ gəlib. Lakin elə zadəganlar var ki, əksinə Darvin təliminə daha çox üstünlük verirlər, çünki orda müqəddəs qanunlar işləmir. Darvinin fikirlərindən: “Bəlkə də heç yüz il keçməyəcək, yaxın zamanlarda mədəni insan irqləri vəhşi irqləri tamamilə yer üzündən siləcək və onların yerinə keçəcəklər. Digər tərəfdən insanabənzər meymunlar da, şübhəsiz ələnəcəklər. Bu minvalla insanla ən yaxın qohumları arasındakı boşluq daha da artacaq. Bunun sayəsində ortada indiki avropalılardan daha mədəni olan irqlər və indiki zəncilərdən, Avstraliya aborijenlərindən və qorillalardan belə daha geridə qalan əntər növlü meymunlar qalacaq.” Darvin bu fikirlə bəzi irqləri meymunlarla bir tutmuşdu. Beləliklə, gələcəkdə soyqırımlara, irqi qətlialmlara geniş yol açmışdı.

Məsələn, teozologiya da belə təlimlərdən biridir. Yorq Lans fon Libenfels (1874-1954) 1904-cü ildə çap etdirdiyi “Teozologiya” kitabında sübut etmək istəyir ki, aşağı irqə məxsus insanlar cəmiyyətdən təcrid edilməlidirlər. “İncil”də oxuyuruq: “Artıq balta da ağacların kökü altında yatır, beləliklə, yaxşı meyvə verməyən hər ağac kəsilib atəşə atılır.” (Luka 3, 9)

Libenfels öz əsərində tez-tez “çandalizm” terminini işlədirdi.

Yəni, ali irqin meymuna bənzər irqlə qarışmasına ”çandalizm” deyilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Y.P.Blavatskayanın (1831-1891) irqlərlə bağlı fikirləri Qvido fon List (1848-1919) və Yorq Lans fon Libenfelsin ideologiyasının formalaşmasında özünəməxsus rol oynamışdı. Lakin çandalizm neçə milyon əvvəl Lemuriyada gedən mürəkkəb prosesləri xatırladır...

Müasir dünyada da intellekt səviyyəni müəyyən edən məfhum yaranıb, onu “aykyu” adlandırırlar. Əlbəttə, bu, çandalizmdən seçilsə də, yenə burda irqlər bir-birinə qarşı qoyulur.

Teozoologiya təlimindən əvvəl 1883-cü ildə Çarlz Darvinin qohumu F.Qalton (1822-1911) da guya cəmiyyətin inkişafına mane olan səbəbləri xəstə, qoca, şikəst adamların sayca çox olmasında axtarırdı. Hətta, öz nəzəriyyəsini “yevgeni” termini ilə əsaslandırmışdı. F.Qalton Ç.Darvinin təkamül nəzəriyyəsindən və Tomas Maltusun (1766-1834) fikirlərindən çox bəhrələnmişdi. Bəs, “yevgeni” nə deməkdir? Yunan dilində o “yaxşı doğuş” mənasını verir, ancaq bu, həyatda doğulmağı deyil, məhv olmağı öyrədir. Yüz minlərlə gərəksiz hesab etdikləri insanları dövlətə ağır yük kimi qiymətləndirərək, onları qaz otaqlarında öldürmüş, aclıqla, zəhərli dərmanlarla məhv etmişdilər. Ç.Darvinin oğlu Leonard Darvin (1850-1943) də “yevgeni” təliminin müdafiəçilərindən biri idi. Axı, irqindən asılı olmayaraq, insan həyatı, taleyi qədər dəyərli bir nemət varmı? Qurani-Kərimin “Bələd” surəsinin 12-18-ci ayələrində deyilir: “Və sən nə bilirsən ki, sərt keçid nədir? Qulu azad etməkdir. Ya da qıtlıq günündə yemək verməkdir. Xüsusilə, qohum olan bir yetimi. Və ya torpaq üzərində oturmuş bir yoxsulu. Ki, iman gətirənlərdən və bir-birini dözümə və bağlılanmağa çağıranlardan olar.”

Alim, naturalist, teosof E.Svedenborq (1688-1772) “Göylərin sirri” kitabında yazır: “İnsan elə bir məqsəddir ki, ona görə kainat yaranıb, Allah məqsədsiz heç nə yaratmayıb...” “Açıq apokalipsis” kitabında xristian dininə mənsub olan insanlara

müraciət edir: “...insanlar Allah qarşısında öz gücləri, qazandıqları işlərlə bəraət qazana bilməzlər, inancla İsa xatirinə bəraət ala bilərlər.” Yaxud “Hər bir islahatçı İsanın şəxsiyyəti haqda eyni cür təlim keçmir.” Mən də bu fikirlərə əlavə edərdim ki, İsa peyğəmbərin çəkilməmiş şəkillərində saçlarının rəngi ya qəhvəyi, ya da sarışın olur, amma bu, onun müqəddəsliyinə mənəcə, zərər gətirmir. Qeyd edim ki, Emmanuel Svedenborqun 2000 səhifəlik əlyazması YUNESKO tərəfindən “Dünyanın yaddaşı” kimi qorunur.

Müqəddəslər Allaha hamıdan yaxındır, onların dini ayrı olsa da, Allahı birdir. Allah onların dilində onlarla danışır. Başımız üstündə günəşi, ayı, ulduzları yaradıb. Onlar insanlara eyni işığı, hərarəti ayrı-seçkilik salmadan paylayır... Məgər bu, ibrət götürüləsi hadisə deyilmi? Quranda “İbrahim” surəsinin 4-cü ayəsində deyilir: “Biz heç vaxt rəsulu tayfasının dilindən başqa dildə göndərmədik.”

Təəssüf ki, islam dininə kölgə salmaq istəyən qara qüvvələr öz təbliğat silahını yerə qoymurlar. Məhəmməd peyğəmbərin (s.s.) şəklini görməyə-görməyə onun karikaturasını yaratmağa çalışırlar. O karikatura kimə desən oxşaya bilər. Dinə siyasət rəngi qatanda əlbəttə, hadisələr də, insanlar da özünə oxşama-yacaq, amma hər bir insan öz düşüncəsindəki həqiqətə oxşayır. Karikatura həvəskarları da yəqin güzgüyə baxıb özlərini çəkib, təhqir edirlər. Dünyaya nümayiş etdirmək istəyirlər ki, baxın, mən nə qədər mədəniyyətdən, etikadan uzaq bir varlığam. Qəribədir, karikatura çəkənlərin öldürülməsinin səbəblərindən çox, “öldürənlərdən” danışılır. Söz azadlığı təhqirlə başlayıb ölümlə bitirsə, kimdir günahkar? Azadlıq budursa, onun oyuncağı olmaq istəməzdik...Dinindən asılı olmayaraq, sağlam düşüncəli hər bir insan, dini rəhbər bu çirkin, qərəzli əməlləri pisləyir. Bu, bizim həyat prinsipimiz ola bilməz. “Kitab əhli öz övladlarını tanıdıqları kimi, onu (Məhəmməd s.s.) da tanıyırdı-

lar. Ancaq onlardan bir bölüm bildikləri halda həqiqəti gizlədirlər.”(“Bəqərə”, 146)

Karikatura ilə bağlı hadisələr fikirlərimi XX əsrin ortalarına apardı. 1923-1945-ci illərdə Nyunberqdə nəşr edilən “Der Şturmer” (Qırıcı) jurnalının baş redaktoru antisemit Yulius Ştrayxerin (1885-1946) aqibətini xatırladım. Katoliklərə, yəhudilərə, kapitalistlərə, kommunistlərə qarşı Y.Ştrayxerin çap etdiyi karikaturalar, məqalələr, şüarlar A.Hitler, Q.Qimlər tərəfindən müdafiə olunurdu. Y.Ştrayxer “Mənim vəsiyyətim” kitabında almanların irqçi siyasətini, nasizmi təbliğ etmişdir. Həmçinin dəfələrlə məhkəmələrə cəlb olunması onu sosial təhlükəli insan kimi xarakterizə edir.

O, İkinci dünya müharibəsində yəhudilərin qətlə yetirilməsində iştirak etməsə də, yüz minlərlə oxucusunu onlara qarşı mübarizəyə səsləmiş, kəskin karikaturalarında bu çağırışları ifadə etmişdi.

Müharibə bitdikdən sonra Nyunberqdə Beynəlxalq hərbi tribunal tərəfindən Yulius Ştrayxer törətdiyi cinayətlərə, yəhudilərin təqib edilməsinə, karikatura və yazılarındakı təhqirlərə görə edam edilmişdir. Silahı karikatura olan irqçi məgər mənəvi terrorist deyilmi? Söz azadlığı bu yerdə susmalı, vicdan məhkəməsinə verilməli, son hökmü isə qanun məhkəməsi çıxarmalıdır!

Yuxarıda Darvinlə bağlı fikirlərimizi qeyd etmişdik, onu davam edək. Keçmiş sovet dövlətində Ç.Darvinin təliminə əsasən məktəblərdə insana bənzər meymunları bəşəriyyətin əcdadı olduğu “sübut” edilirdi. Əlində çomaq vəhşi heyvanlardan seçilməyən bədheybət varlığın Darvinin materialist təkamül nəzəriyyəsinin qəhrəmanı adlandırmaq olar. Darvinin materializminə ilk dəfə ən böyük qiymət verən Karl Marks (1818-1883) olmuşdur. F.Engels (1820-1895) bu haqda qeyd edib ki, Darvin orqanik təbiətdəki təkamül qanunu kəşf edibsə Marks, da insan tarixindəki təkamül qanununu kəşf etmişdir.” Vatikan Univer-

sitetinin professoru Maraçı Martin Marksla Darvin arasında oxşar yaxın əlaqəni belə izah edir: “Çarlz Darvin nəzəriyyəsi çap olunanda Marks bunda nəzəriyyədən də artıq bir şey görürdü. Mənəvi aləmin olmadığına, yalnız “maddi aləmin” var olduğuna dair öz “elmi” dəlili kimi mənimsəmişdi.” Ruhsuz materiyanın varlığı haqda təlim materializmin əsas kvintessensiyası idi.

1880-ci ildə Ç.Darvin K.Marksa öz məktubunda yazır: “Mən həmişə şüurlu surətdə din haqqında yazmaqdan çəkinmişəm, ona görə elmlə kifayətlənmişəm.” Karl Marks Darvinin pərəstışkarı kimi, hətta “Kapital” kitabını ona həsr etmək istəyirdi. Amma Darvini sosial problemlər maraqlandırmırdı. Marksın ona göndərdiyi “Kapital” əsərinə görə minnətdarlıq etsə də, onu səhifələyib oxumamışdı. Ç.Darvin deyilənə görə, deist idi, o, Allahu və onu dünyanın qanunlarının yaradıcısı kimi qəbul edir, lakin təbiətin sonrakı inkişafında Allahın iştirakını inkar edirdi. XX əsrdə genetikanın kəşf edilməsi Darvinin təkamül nəzəriyyəsini elmi cəhətdən kölgədə qoyur.

Qısaca da olsa onun atası Robert Uorinq Darvini (1766-1848) də xatırlayaq. O, öz dövrünün məşhur alimi idi. Babası Erazm Darvin (1731-1803) görkəmli həkim olmaqla yanaşı, astronomiya və botanika ilə ciddi maraqlanırdı. Hətta, botanika cəmiyyəti yaratmışdı. “Botanika bağı” (1788), “Təbiətin məbədi”(1803) poemalarının müəllifi olub. Qədim alimlər, həkimlər kimi o, da öz elmi fikirlərini bəzən poemada əks edirdi. Əslində bu vasitə ilə alimin fikirləri daha çox yadda qalır. Erazm Darvin dünyanın ilahi başlanğıcını qəbul etsə də, lakin daha sonra təbiətin sərbəst surətdə qeyri-adi qüvvənin təsiri olmadan inkişafını sübut etmək istəyir. Çarlz Darvin babasının şəxsi keyfiyyətlərini mənimsəmiş, liberallığı, bütün sahələrdə-siyasətdə, mətbuatda, elmi araşdırmalarda azadlığı onun kimi yüksək qiymətləndirmişdi. Ən maraqlısı odur ki, Ç.Darvin məktəbdə oxuduğu illərdə ədəbiyyat fənninə bir o qədər də maraq göstərməz, yazı-

çıların əsərlərini oxuyub öyrənməyə həvəslə yanaşmazdı. O, yalnız antik dövrün müəlliflərinə daha çox üstünlük verərdi.

Darvinin təlimindəki bəzi fikirlər inqilabi hərəkətlərin inkişafında böyük rol oynamışdı: “İctimai heyvanlarda qarşılıqlı mübarizə təbiət və ümumi düşməyə qarşı mübarizədə qarşılıqlı yardımla əvəz olunur. İnsan cəmiyyətində mübahisələr az olduqca o daha mütəşəkkil və davamlıdır.” Bu fikirlərə o dövrdə kapitalizmin nümayəndələri o qədər də əhəmiyyət verməmişdilər. Proletarların rəhbərləri isə düşmən sinifləri məhv edərək elə bir cəmiyyət yaratmaq istəyirdilər ki, orda, toqquşma yox, "həmrəylik" olsun. Bir sözlə, dünyada yeni siyasi cəmiyyətin yaranmasında marksizm-leninizm təlimləri ilə yanaşı Ç.Darvinin də alim kimi özünəməxsus əməyi var. Onların ictimai-siyasi bir qüvvə kimi cəmiyyətdə, neçə-neçə gənc nəslin taleyində qoyduğu dərin izlər, sonrakı nəticələr haqda bəlkə də minlərlə tarixi kitablar yazılıb. Yazılır, yazılacaqdır. Əlbəttə, bu siyasi quruluşun müharibələrdən sonra müsbət cəhətləri az olmayıb- beşilliklər, partiya qurultayları ilk baxışdan zəhmətkeş xalqın daha firavan yaşamasına yönəlmiş, iqtisadi, mədəni, sosial sahələr tədricən inkişaf tapmışdır. Təhsilin, səhiyyənin pulsuz xidməti ən böyük nailiyyət idi. Bunları danmaq ən böyük ədalətsizlik olardı. Axı, bizim nəslin nümayəndələri bir çox nailiyyətlərin şahidi olmuşlar. Bütün bunlarla yanaşı, insanların mənəviyyatında bir boşluq da var idi. Bu haqda Rus publisisti, tarixçi və yazıçısı İvan Lukyanoviç Soloneviçin (1891-1953) “Reaksiyaların peyğəmbərliyi” yazısından bir neçə faktı qeyd edək: “Karl Marks bu sözləri deyərkən özünəməxsus haqlı idi: “Fəlsəfə proletariatin qəlbidir.” Proletariatin və nəinki təkəcə onun qəlbində fəlsəfə dini əvəz etmiş, heqelçilər Allahı əvəz etmişdi. Bizim hamımızın qarşısında duran seçim kimi bir faktla barışmaq çətindir: ya fəlsəfə, ya da din. Humanitar elmlərin bütün dəyərləri, ən elmi kitablar belə, təşkil olunmuş yalan, in-

san, insan yataqxanası haqqında “Müqəddəs yazılardır.” Reaksiyaçı İncil deyil, “inqilab” reaksiyaçıdır. Xalqa tiryəki İsa deyil, bu tiryəki Əflatundan (e.ə.428- e.ə.348) başlayaraq, Hegel və Marksın fəlsəfəsi vermişdir.”

Tarixi faktlara müraciət edək. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi keçmiş sovet rejimində məktəblərdə, ali təhsil ocaqlarında ateizm bir fənn kimi tədris edildi, sosial çağırışları ilə ətrafına öz həmfikirlərini toplamağa çalışdı. Ateistin manifestində deyilir: "İnsanın heç bir dinə və Allaha inanmamağa, dini ayinləri yerinə yetirməməyə, öz fikirlərini azad surətdə genişləndirməyə hüququ var." Yaxud: "Hər bir məmur öz rəsmi vəzifəsini icra edərkən, bütün dini konfessiyalara eyni şəkildə laqeydlik göstərməlidir."

Tarixdən məlumdur ki, ateizmin kökləri daha qədimdir. Hələ antik dövr alimlərinin fəlsəfi dünya görüşlərində ateizm üstünlük təşkil edib. Fales (e.ə. 624-e.ə. 546), Anaksimandr (e.ə.610-e.ə.546), Demokrit (e.ə.460-e.ə.370) Pifaqor, Evripid (e.ə.480-e.ə.406), Epikur (e.ə.341-e.ə.270) və başqaları. Məsələn, Anaksimandr az qala Darwin kimi sübut etməyə çalışıb ki, insan başqa növ heyvandan əmələ gəlib. Epikur deyirdi: “Ölümdən sonra heç bir başqa dünya yoxdur. Ona görə ondan qorxmaq lazım deyil...Nə qədər biz varıq ölüm yoxdur, ölüm varsa, demək biz də yoxuq.” Epikur daha sonra deyirdi: “Allah şəri aradan qaldırmaq istəyir, lakin bacarmır. Demək o, gücsüzdür. Bacarsa da , amma bunu istəmir. Demək o, zalımdır. Bəlkə də istəyir. Elə isə şər hardan yaranır? Bacarmır yoxsa istəmir? Elə isə niyə onu Allah adlandırmaq?” “Epikur bağı” adlanan məktəbdə Epikurun “əkdiyi ağaclar”ın barı yerdəki cəhənnəm üçündür. Hər meyvəyə bənzəyən barın dadı isə şirin olmur. Lukian (e.ə.125- e.ə.180) isə özündən əvvəlki filosoflardan fərqli olaraq qeyd edib ki, din təbiət hadisələri qarşısında qorxudan əmələ gəlməyib, onun dərin sosial kökləri var. Anaksi-

menə (e.ə. 585-e.ə. 528) görə hava Allahlar tərəfindən deyil, onlar havadan yaranıb. Alimlər insanın cism və ruhdan ibarət olduğunu inkar edirdilər. Tarixdə bədbin dünyagörüşü ilə yadda qalan Heraklitin (e.ə. 535- e.ə. 475) fikrincə: “Bu kosmos bütün var olanlar üçün eynidir, onu heç bir Allah, insan yaratmayıb, lakin o olmuşdur, var və canlı alov kimi öz həddində əbədi yanıb sönəcəkdir.” V.Lenin (1870-1924) bu fərziyyəni yüksək qiymətləndirmiş, onu dialektik materializmin başlanğıcı hesab etmişdi.

Antik dünya ilə orta əsrlər arasında xristianlıq mənəvi körpüyə çevrilmişdi. Roma imperiyasına daxil olan Fələstində xristianlıq yaranır. O dövrdə Poma çarı xalq üçün (yəhudilərdən savayı) Tanrı səviyyəsində idi. Xristianlar isə bunu qəbul etmirdilər. Əsrin əvvəllərində Roma hökmdarları uzun illər xristian dininə qarşı qadağalar qoyur, onun ardıcılları təqib edilirdi.

O dövrdə xristianlar Trayanın hakimiyyəti dövründə imperatora və Poma allahlarına ianə verməkdən imtina edirlər. Onlar orduda xidmətdən azad olunmuşdular. II əsrdə xristianlara qarşı Lion və başqa şəhərlərdə etiraz dalğası artmışdı. Əhali onları insana qarşı nifrətdə suçlandırırdı. Çünki xristianlar öz evində kənar adamların iştirakı olmadan ibadət edirdilər. İncildə deyilir: “Fəqət sən dua etdiyən zaman öz otağına gir və qapını bağlayaraq gizlində olan Atana dua et, gizlində gören Allah sənə əvəzini verəcəkdir. Dua etdiyən zaman bütperəstlər kimi boş sözlər söyləməyin, zira onlar sanırlar ki, çox söyləməklə eşidiləcəklər.” (Matta, 6,6-7)

300-cü ildə əhalinin on faizini xristianlar təşkil edirdi. Roma hökmdarları uzun illər xristian dininə qarşı qadağalar qoysa da, 311-ci ildə dövlət nəzarəti altında xristian dininə rəsmi icazə verilir. Müdrik Konfutsi (e.ə.551-e.ə.479) demişkən: “Hökmdar küləyə, xalq ota bənzər. Külək hardan əssət ot başını o yana əyər”.

Məhz 324-cü ildə imperator Konstantin (272-337) Poma imperiyasının tam hakimi olanda özünü xristian elan edir. 391-ci ildə

imperator Feodosii xristian dinindən savayı başqa etiqaqlara tapınmağa qadağa qoyur. Vaxtı ikən təqiblərə məruz qalan xristian dini artıq dövlət səviyyəsində tanınırdı. İndi xristianlıqdan başqa bütün etiqaad sahibləri təqib edilirdi. Artıq V əsrdə dinin fəlsəfi təməli yaranır, ona qədim yunan filosoflarının təlimləri daxil edilir. Ən böyük tarixi hadisə isə o idi ki, (345-420) Bibliya yunan dilinə tərcümə olunur. Qədim xalqların Roma hakimiyyətinin altında birləşməsi xristian dininə uğur qazandırmışdı. Əvvəllər vətənpərvərlik hissləri insanları öz milli Tanrısına bağlayardı-yunan Zevsə, romalı Yupiterə, misirli İsidaya etiqaad edərdi. Xristianlıq Romadan İspaniyaya, İrana, Hindistana yayılmağa başlayır.

Bəs, Rusiyada xristian dininin inkişafı hansı tarixi mərhələlərdən keçmişdi? Qısaca da olsa bu tarixə nəzər salaq. X əsrin sonlarında Kiyev Rusiyasında gedən sosial-siyasi proseslər knyaz Vladimir Svyatoslaviçi (960-1015) çox narahat edirdi. Dini baxımdan polietizm artıq öz dövrünü yaşayıb başa vurmuşdu. Dini reforma keçirməyin vaxtı yaxınlaşır. 980-ci ildə Kiyev Rusiyasında yaşayan müxtəlif Allahlara tapınan tayfaları birləşdirmək üçün əhalini knyazların Allahı sayılan Peruna itaət etməyə çağırırlar. Lakin bu, özünü doğrultmur. Tayfaların etnomədəniyyətini yalnız dünya dinlərindən biri sayılan xristianlıq yaxud islam dini xilas edə bilərdi. Deyilənlərə görə, knyaz Vladimir müxtəlif dinlərə mənsub ölkələrə öz elçilərini göndərir. Hansı dinin Kiyev Rusiyası üçün daha məqsədəuyğun olduğunu öyrənmək istəyir. Elçilər yaşdığı ilə seçilən kilsələrə, orda keçirilən dini ayinlərə üstünlük verirlər. Əsas həlledici faktorlardan biri isə Bizansın dini-ideoloji təcrübəsinə müraciət edilməsi, hərbi, iqtisadi-mədəni əlaqələrin genişlənməsi xristian dininin qəbul edilməsinə şərait yaradır. Vladimirin Bizans dövlətinin imperatoru II Vasiliyin (1415-1462) bacısı ilə evlənməsi üçün o, xristianlığı qəbul etməklə yanaşı, xaç suyuna salınmalıydı. Vladimir bu şərti qəbul edir, xristian təlimini öyrənəndən sonra ölüm hökmünü”

ləğv etmək istəyir. Xəstəxanaların, qocalar və əlillər üçün nəzərdə tutulan sığınacaqların tikilməsini həyata keçirir.

Yazıçı V.B. Mikuşeviçin “Üçüncü Romada dirilmə” kitabında din, fəlsəfə ilə bağlı mövzular harmonik şəkildə bir-birini tamamlayır. Əslində kitab bədii əsərdən çox esse janrını xatırladır. O, knyaz Vladimirin Rusiyanın xristian dinini qəbul etdiyinə görə qayğılanır. Onun fikrincə, geosiyasi nöqtəyi-nəzərdən islam dini Böyük Avroasiya imperiyasının maraqlarını daha yaxşı təmsil edə bilərdi...

Tarixi hadisələrin baş qəhrəmanları, milli koloriti, təbiəti ilə daha yaxından tanış olmaq üçün nə yaxşı ki, muzeylər qiyabi də olsa bu imkanı bizə verir. XIX əsr rəssamlarının bu mövzularda böyük məharətlə çəkdiyi o dövrün unudulmaz tarixi səhnələri tamaşaçıların yaddaşında silinməz izlər qoyur. V.Perovun (1833-1882) “Kiyevdə ilk xristianlar”, İ.Eqqinkin (1784-1867) “Böyük Vladimirin etiqad seçimi”, K.Lebedevin (1852-1916) “Kiyevlilərin xaç suyuna salınması” və s. şəkillər dediklərimizə aydınlıq gətirir.

Zaman hər əsrdə öz tarixi izlərini qoymaqladır. O dövrdə baş verən tarixi hadisələrə bu günün gözü ilə baxmaq, onu təhlil etmək o qədər də asan məsələ deyil. Çünki hər bir tarixi şəxsiyyətin necə deyirlər, görünən və görünməyən tərəfləri var. Uzun illər tarixdən tanıdığımız görkəmli şəxsiyyətlərin hamıya məlum həqiqətləri ilə maariflənmişik. Oxucular isə həmişə tarixi şəxsiyyətlər haqqında daha çox məlumat öyrənmək istəmişlər. Ölkələrin tarixini, taleyini dəyişməyə qadir olan insanlar haqqında bəzi gizli məqamları üzə çıxara bilsək, inanıram ki, oxucular üçün daha maraqlı ola bilər. Tanınmış qəhrəmanların obrazına unudulmuş cizgilər əlavə edilməklə, həqiqətə müəyyən qədər yaxınlaşırıq.

Əvvəlcədən onu qeyd edim ki, kitabın birinci bölməsində dinlə bağlı siyasi-tarixi hadisələr müxtəlif dövrləri əhatə edir.

Mümkün qədər obyektiv təhlillərə yer verməyə çalışacağıq. Bir də çox vaxt öz fikirlərimi cəm şəklində ona görə yazıram ki, bu məsul və şərəfli işdə tarixin baş qəhrəmanları mənə qiyabi də olsa istər-istəməz mənəvi “dəstək olmuşlar.” Sanki bir komanda çərçivəsində çalışmışıq. Tarixə öz adını yazmış dahilər, hökmdarlar, bolşeviklər, ateistlər, filosof və yazıçıların ruhundan əvvəlcədən üzr istəyirəm, çünki ola bilsin ki, onların çoxu mənim fikirlərimlə, təhlillərimlə razı olmasınlar. Lakin onları xatırlamaqla, sosial-tarixi proseslər ərzində keçmiş səhvlərin, məğlubiyyətlərin, qazanılan uğur və qələbələrin qiymətini dərk etmək istəyirik. Stoizm təlimini həyatının qayəsi bilən Mark Avreli (121-180) həmişə bu fikri təkrar edərdi: “Dövlət o vaxt inkişaf edə bilər ki, əgər filosof hökmdar, hökmdar isə filosof olsa.”

Xüsusilə, dinə müxalif mövqedə dayanan qəhrəmanları da yaxından duymaq, onları tanımaq istəmişəm. Bu hissləri mənə oxuduğum dini səmavi kitablar aşılamışdır. Əlbəttə, bu kitablarda da elə fikirlər var ki, mənası müxtəlif səpgidə çözümlə bilər, lakin bir həqiqət var - Allah nəyi yaradıbsa, orda onun ilahi işığı, sonsuz məhəbbəti, əzəməti yaşayır. Biz dinindən asılı olmayaraq, bu yüksək keyfiyyətə malik meyarlara üz tutsaq, bəşəriyyət insanların xoşbəxt ünvanına çevrilər...Axı, bu, milyonlarla insanın əsrlər boyu qəlbində gəzdirdiyi ən böyük ideal arzusudur, həyata və gələcəyə tükənməz ümididir. Milyonlarla insan isə bu arzuya çatmadan həyatı hesabına müstəmləkəçiliyin, dini dözümsüzlüyün, siyasi repressiyaların, aclığın, edamların günahsız qurbanlarına çevrilmişlər. Heraklit bu haqda özünəməxsus demişdir: “Mühəribə hər bir şeyin atası və anasıdır. Bəzilərini o Tanrılara bərabər, başqalarını insan, digərlərini qul, yaxud azad etmişdir.”

Etiraf edək ki, tarix təkcə səhvlərinə görə “2” qiymət alan siyasətçilərdən, şəxsiyyətlərdən ibarət deyil...Xalq üçün faydalı olmaq istəyən hökmdarlar da az olmayıb. Yuxarıda Mark Avrelini xatırladıq, stoiklərə məxsus tale onun mübariz ruhunu,

özmini, iradəsini qıra bilməyib. O, hər bir işə təmkinlə, müdrikliklə yanaşır. Hökmdar kimi onun əvəzsiz məziyyətlərini qeyd etmək yerinə düşərdi. Onun hakimiyyəti böyük sarsıntılarla, qlobal hadisələrlə üzləşir, uğursuzluqlar onu və xalqını dörd bir yandan bürüyür. Xalqların böyük mühacirəti, zəlzələlər, quraqlıq, vəba xəstəlikləri, yadellilərin hücumları, çayların daşması və başqa hadisələr Mark Avrelinin inamını qıra bilmir. Stoiklərin bariz nümayəndəsi kimi o dövrdə bütün bunlara yalnız Mark Avrel müdrikcəsinə sinə gərir. O, dövlətinin ən böhranlı, çətin anlarında öz şəxsi əmlakını satır, var-dövlətini ordunun möhkəmləndirilməsinə, silahlandırılmasına sərf edir. O, deyirdi: “Əgər insan bilməsə ki, dünya nədir, onda heç özü də bilmir hardadır.”

Dünyanın qədimliyini muzeylərdən çox filosofların əsərlərində daha dəqiq qiymətləndirə bilərik. Qədim müdrik fikirlər bu gün də qızıl kimi öz parlaqlığını itirmir. Muzey eksponatı bir mövzunun, bir anın konkret ifadəsidersə, yazı dünyanı dəyişdirən, ona əsrlər boyu təsir edən mənəvi sərvətdir. Stoiklərdən biri olan Senekanın (e.ə. 4-65) “Lutsiliyaya məktubları” bütün əsrlərdə yaşayan insanların qarşısında duran suallara müdrik filosofun cavablarıdır, desək, yanılmazdır. O, insanı belə qiymətləndirirdi: “Qoy bizim məqsədimiz bu olsun: hiss etdiyimiz kimi danışaq, danışdığımız kimi də yaşayaq.” Yəni, vicdanımız mənəvi dəyərlərimizin, əməllərimizin vacib göstəricisi olmalıdır.

Qədim filosofların fikirləri sanki çay kimi bütün ölkələrin ərazilərindən axıb keçib, kim onlardan necə istifadə edib, bunu tarix yaxşı bilir. Deyirlər ki, dünyada hər şey insandan asılı olmadığı üçün, insan dünyaya münasibətini dəyişməlidir. Əks-halda fikirlərin, əqidələrin toqquşması qanlı nəticələrə gətirib çıxarır...

Gəlin, keçid əlaq kitabın əsas mövzusunə. Rusiyada baş verən tarixi hadisələrə qiymət vermək istərkən, həqiqətə nə qədər yaxınlaşa biləcəyimizi əvvəlcədən deyə bilmərik.

Fransız yazıçısı, esseisti Alber Kamyunun (1913-1960) çox maraqlı bir fikri var: “Fərd tarixi olduğu kimi qəbul edə bilməz.” Biz bu fikri M.M.Speranskinin (1772-1839) dövlət xadimi kimi fəaliyyətində izləyə bilərik...Əməl və fikir əlbir çalışmırsa tarixi hadisələrin nədən qaynaqlandığını bilmək çətindir.

Tarixi vərəqləyək...I Aleksandr (1777-1825) II Yekaterinanın (1729-1796) nəvəsi, I Pavelin (1754-1801) oğlu 1801-1825-ci illər ərzində Rusiyaya hökmdarlıq edir. Rusiyanın siyasi quruluşunu konstitusiya vasitəsi ilə dəyişməyə çalışır. I Aleksandr görkəmli dövlət xadimi, Rusiyada hüquq elmlərinin banisi Mixail Speranskiyə dövlət islahatlarını hazırlamağı tapşırır. M.M.Speranskinin islahatlarına görə, bütün sosial təbəqələr qanun qarşısında bərabərdir, dövlət strukturlarında xərclərin azaldılması, dövlət qanunverici, icraçı və məhkəməyə ayrılmalı, yeni vergi sistemi yaradılmalıydı. M.M.Speranski Rusiyada hüquqi dövlətin yaradılmasına çalışırdı. Əslində çar hakimiyyətinin parlament vasitəsilə məhdudlaşdırılması planlaşdırılırdı. I Pyotrun (1672-1725) vaxtında fəaliyyət göstərən kollegiyalar nazirliklərlə əvəz olunur. Speranskinin rəhbərliyi ilə Rusiya imperiyasının 45 cildlik qanunlar toplusu hazırlanır. Zadəganlar isə bu yeniliklərə qarşı öz narazılıqlarını gizlətmir, I Aleksandra təsir göstərirdilər. Rus yazıçısı N.M.Karamzin (1766-1826) I Aleksandra “Yeni və qədim Rusiya” haqda qeydlərini təqdim edir. O, bildirir ki, Rusiyanın nicatı Qərbi Avropadan nümunə götürməkdə deyil, öz tarixi ənənələrini yaşatmaqdadır. “Yeni və qədim Rusiya” haqda qeydlərindən: “Biz dünya vətəndaşı olmuşuq, lakin bəzi hallarda Rusiyanın vətəndaşı deyilik.” N.M.Karamzin “Yazıq Liza” adlı sentimental əsərin müəllifi olmaqla yanaşı, 12 cildlik “Rusiya dövlətinin tarixi” kitablarının müəllifi idi.

M.M.Speranskinin dövlət əleyhinə fəaliyyətdə ittiham edilməsində, sürgündə olmasında Karamzinin tənqidi qeydlərinin

rolu az deyildir. I Aleksandr Speranskini dövlət katibi vəzifəsindən azad edir. Vaxtı ikən Napoleon (1769-1821) Speranskini Rusiyada yeganə parlaq zəka adlandırmışdı. Belə bir zəka sahibi olan M.M.Speranskinin portreti rəssam Vasiliy Tropinin (1776-1857) tərəfindən çəkilmişdir.

Vaxtı ikən M.M.Speranski I Aleksandrla söhbətlərində bildirmişdi ki, xalqa azadlıq vermək lazımdır, gözləməyək ki, onlar özü bu problemi həll etsinlər. Lakin M.M.Speranskinin dekabristlərin üzvü olduqları məxfi cəmiyyətlə əlaqəsi vardı. Təsadüfi deyil ki, onun hazırladığı islahatlarla dekabristlərin çarın qarşısında qoyduğu tələblər arasında bir oxşarlıq mövcud idi. Monarxiyanın hüquqları məhdudlaşdırılsın, federasiya yaradılsın, kəndlilərin təhkimçilik hüququ ləğv edilsin və s.

1803-cü il 23 fevral tarixində “Azad taxılçılar” haqqında çarın Fərmanı imzalanır. Kəndlilərin bir hissəsi təhkimçilikdən azad olunur. 1813-1825-ci illər ərzində Rusiyada 200-dən çox kəndli üsyanları baş verir. Manufakturalarda, zavodlarda da işçilər etiraz dalğasına qoşulurlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, I Nikolay (1796-1855) öz hakimiyyəti dövründə M.M.Speranskiyə böyük etimad göstərir, onun fəaliyyətini yüksək qiymətləndirirdi. Rəssam A.Kivşenkunun (1851-1895) “Qanunlar toplusunu tərtib etdiyinə görə imperator I Nikolay Speranskini təltif edir” şəkli bunu əyani şəkildə sübut edir.

“Fərd tarixi olduğu kimi qəbul edə bilməz” fikriylə razılaşmaq istəyirsən. Məsələn, M.M.Speranskinin ağı və qəlbi arasında vəhdət yox idi. Onun dövlət siyasətində qazandığı uğurlarında aqlın və qəlbin necə təsirə malik olduğunu demək çətin-dir. Məsələn, I Nikolayın hakimiyyəti dövründə dekabristlərə qarşı cinayət işlərinin istintaqını aparan Baş məhkəmənin heyət üzvlərindən biri dövlət xadimi Speranski idi. Dekabristlərə ölüm hökmü oxunanda o, zalda göz yaşlarını gizlədə bilmir...

Dekabristlərin gələcək planlarından biri onu Müvəqqəti inqilabi hökumətin başçısı seçmək idi.

Fərd pərdə arxasında baş verən tarixi hadisələrdən xəbərsiz olur, demək, o, tarixçinin gələcək nəsillər üçün yazılan tarixilə kifayətlənməyə məcburdur... Əsl tarixi onun öz iştirakçılarında savayı kim daha dəqiq işıqlandıra bilər? Baş verən hadisələrin ardıcıl, zəncirvari səbəb və nəticələrinə düzgün qiymət verəndə az-çox nəşə əldə etmək mümkün olur.

Bir mövzuya da toxunmaq istərdim. Peterburqda erməni kilsəsinin binaları Neva prospektinin 40-cı və 42-ci ünvanlarında yerləşir. Onları vaxtı ikən Ovanes Lazarev (Lazaryan) (1735-1801) Yuriy Feltenin (1730-1801) layihəsi əsasında inşa etdirmişdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Peterburqun şəhərsalma layihələrinin müəlliflərindən biri məhz Yuriy Felten idi. 1760-cı ildə məşhur memar Rastrelli (1700-1771) Rusiyanı tərk edəndən sonra saray tərəfindən Y.Feltenin şəhərin baş memarı təyin edilir.

Mixail Speranski 1823-1835-ci illər ərzində Sankt-Peterburqun Neva prospektinin 42 sayılı binasında yaşamış, Rus imperiyasının qanunlar külliyyatını orda hazırlamışdır. Speranskinin qızı Yelizavetta Mixaylovna (Frolova-Baqreyeva) (1799-1857) erməni knyazı Abaməlik-Lazarevin evində atası ilə birgə yaşayır. (İrəlində Ovanes Lazarev haqqında daha geniş məlumat veriləcək.) Qeyd edək ki, Speranskinin həyat yoldaşı ingilis xanımı idi, qızı isə fransız və alman dillərində yazılmış orta səviyyəli nəsr əsərlərinin müəllifi idi. Speranskinin tərtib etdiyi qanun toplusu yəqin ki, beynəlmiləl ailənin divarları arasında öz həllini tapa bilməmişdi. Ədəbiyyat salonuna A.S.Puşkin (1799-1837), N.M.Karamzin, V.A.Jukovski (1783-1852), P.A.Vyazemski (1792-1878), A.P.Bryullov (1798-1877), M.İ.Qlinka (1804-1857), İ.S.Turgenev (1818-1883), Adam Mitskeviç (1798-1855) kimi ziyalılar toplaşır. I Aleksandr Speranckini dövlət vəzifəsindən azad edib onu saraydan uzaqlaşdıranda, Lazarevlər ailəsi

onun məktublarını çara poçtla deyil, öz əlaqələri vasitəsi ilə çatdırmağa köməklik göstərirlər.

Bu binada rus şairi F.İ.Tyutçev (1803-1873) də Lazarevlərin binasında 1854-1872-ci illər ərzində yaşamış, “Rusiyanı şüurla dərk etmək olmaz” məşhur yazısı burda ərsəyə gəlmişdir. O, Xarici Sensura Komitəsinin sədri idi. Şeirdə o, Şərqi günahlandırır, orda İsanın çarmıxa çəkilməsini istəyənlərə qarşıdır. Guya eşidilir ki, şərqilər İsanı kölə etmək, işgəncələrə məruz qoymaq istəyir. Tyutçev “Şərqdən gələn səslərə” cavab verir: “Ey Rusiya, yəni sən bu səsləri eşitməyəcəksən? Pilat kimi vəziyyətdən çıxmaq istəyəcəksən? Axı, bu qan sənın qəlbindən axır...”

Tyutçevin şerində şərqlə İuda İskaryot arasında sərhəd itir, sanki bu faciənin əsas səbəbkarı şərq xalqlarıdır.

Tarixi faktlara əsasən imkanlı, varlı ermənilərin Tyutçev kimiylə, Speranski ilə yaxın ünsiyyəti düşünülmüş strategiyadır. Məhz yüksək vəzifəli insanların vasitəsi ilə öz gizli, məkrli planlarını həyata keçirmək maneəsiz, çox asan başa gəlirdi...XX əsrin reallıqlarında da bu, özünü təsdiq etdi. 1917-ci ildən sonra siyasi quruluş dəyişilsə də azərbaycanlılara qarşı çarların dövründə olduğu kimi, bolşeviklərin də münasibətində dəyişiklik olmadı. Azərbaycanlılara tatar, dilinə də tatar dili dedilər!..

Erməni siyasəti təkcə əməllərdə deyil, sən demə, küçə adlarında da bunu əyani təsdiq edir. Moskvada Erməni döngəsi yerləşir. Vaxtı ikən erməni diasporuna- Lazarevlərə məxsus binalar 1812-ci ildə şəhərin yandırılmasına baxmayaraq ziyan çəkmir. Çünki Napoleonun (1769-1821) mühafizəçisi məmlük əslən erməni idi. Həmişəki kimi, harda yaşamasından asılı olmayaraq erməni həmrəyliyi mövcud olmuşdur. Moskva erməniləri məmlükdən xahiş edirlər ki, onların binalarının yanğından qorunmasına köməklik göstərsin.

Unutmayaq ki, əsrlər boyu Rusiyanın dövlət siyasətində “erməni döngələri” çox olub. Və bu “döngələr” həmişə daha çox

öz milli maraqlarına xidmət edib! Ərazilərimizin işğalı Rus çarlarının sarayına, şəxsən birbaşa onlara yaxın olan din qardaşlarının birgə əməyinin nəticəsidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirləri davam edək. Puşkinin və dekabristlərin dostu P.Y.Çaadayev (1794-1856) deyirdi: “Mən öz vətənimə bağlı gözlərlə, əyilmiş başla, tıxanmış ağızla sevməyi bacarmadım. Mənə elə gəlir ki, insan o zaman ölkəsinə faydalı ola bilər ki, onu aydın görə bilsin, düşünürəm ki, kor sevginin vaxtı ötüb, biz indi vətənimizə həqiqətlə borcluyuq.” Bir məsələni qeyd edək ki, Puşkinin dostu Çaadayevə həsr etdiyi alovlu, siyasi məzmunlu şeiri dekabristlərin siyasi dünyagörüşündə böyük rol oynayıb. Şeirdə I Aleksandrın hakimiyyətinə qarşı etimadsızlıq bildirilir, bu siyasi quruluşun nə vaxtsa dəyişiləcəyinə ümid edilir. İ.Repinin (1844-1930) çəkdiyi “Puşkin Çarkoselsk liseyində” şəklində şair alovlu, ehtiraslı şeir deyərək, müəllim heyətinin və tamaşaçıların onu həyəcanla dinləməsinin şahidi olur.

Çaadayevin fikirlərindən: “Biz Avropaya münasibətdə tarixi nöqtəyi-nəzərdən yanaşırıq, yaxud əgər belə demək olarsa, biz-tamaşaçıyıq, orda isə aktyorlardır və bizə mənsub olub ki, pyesi mühakimə edək.” P.Y.Çaadayev Rusiyanın taleyi ilə bağlı suallara cavab axtarırdı. O, yazdığı “Fəlsəfə məktubları”nda əslində Rusiyanı inkişafdan geri qalan, adət-ənənəsi olmayan dövlət kimi burda hökm sürən mənəvi durğunluğu tənqid edirdi. O, qeyd edirdi ki, Rusiyanın maariflənməsində əsasən katolik təlim deyil, Bizans təlimi əsas yer tutur. Ona görə də inkişaf etmiş qərb xristianlığından uzaq düşmüşdür. Tarixə nəzər salsaq görkəmli rus filosofu V.Solovyov (1853-1900) və xalqçılar hərəkatı Çaadayevin fikirlərindən çox bəhrələnməşlər. Bu sahədə yazıçı, filosof Aleksandr Gertsenin də (1812-1870) rolu az olmayıb. “Kimdir günahkar?” romanının müəllifi öz publisist yazılarında Rusiyanın siyasi quruluşunu, hakimiyyətini tənqid

edirdi. Sovet tarixçisi, yazıçı, puşkinşünas Natan Eydelmanın (1930-1989) “Gertsen öz dövlətinə qarşı” kitabında bu haqda kifayət qədər tarixi dəlillər var.

P.Y.Çaadayevin fikirlərindən: “Fransada fikir nə üçündür? - onu ifadə etmək üçün. Bəs, İngiltərədə?-onu həyata keçirmək üçün. Almaniyada?- onun üzərində düşünmək üçün. Bəs, bizdə? -heç nəyə görə deyil.” Çar I Nikolay Çaadayevin Rusiyaya qarşı həqarətlə yanaşdığına görə qəzəblənərək, onu sərsəm adlandırdır. Azadlıqda qalsa da Çaadayev həkim və polis nəzarəti altında yaşayır.

Müasir tarixçi, psixoloq V.Vilkotski Rus dövlətində baş verən tarixi prosesləri yüzlərlə publisist yazılarında şərh etmişdir: “1861-1917-ci illər arasında çar Rusiyasında bütün islahatlar aydın şəkildə xalqa, ruslara qarşı ifadə olunmuş xarakter daşıyırdı. Onlar Avropa sənayeçilərinin, bankirlərin monopoliya sahiblərinin kommersiya maraqlarını əks etdirirdi... Çar Rusiyasında rus xalqına yad olan Avropa həyat tərzini aşılırdı. Bu, Rusiyada qərb işğalçılarına qarşı üsyanlara gətirib çıxardı, sonra isə 1905-ci il üsyanına.”

Qeyd olunan əsrlərdə Azərbaycan da istər-istəməz Rusiyadan asılı ölkə kimi tarixi proseslərdə iştirak etmək məcburiyyətində idi. Oxucuda belə bir fikir oyana bilər ki, mən kitabda Rus dövlətinin, xalqının tarixinə daha geniş yer verirəm. İlk baxışdan bu, belədir. Axı, Azərbaycanın taleyində məhz Rus dövlətinin təsiri, təcavüzü tarixi faktlarla zəngindir. Çar Rusiyasının Azərbaycana qarşı xarici siyasətini dərinlən dərk etməsək, bu gün onu obyektiv qiymətləndirməkdə çətinlik çəkə bilərik. Bir haşiyəyə çıxım. Lev Qumilyovun (1912-1992) fikridir: “Siz heykəllərin bərpası ilə məşğulsunuz, qədim Rus rəngkarlığını öyrənirsiniz, sərgilər təşkil edirsiniz. Bu, çox yaxşıdır, vacibdir. Yox, əgər siz XV əsrin Pskov ikonasından yazırsınızsa siz bilməlisiniz ki, bu dövrdə Parisdə, Londonda, Pekində nə hadisə-

lər baş verib. Yalnız o zaman Pskov sənət əsərinin əsl mənasını başa düşmək olar.”

Əlbəttə, kitabda mən tarixçi rolunda çıxış etmirəm, amma hər bir vətəndaş öz ölkəsinin və qonşu dövlətlərin keçmiş tarixini, xarici siyasətini öyrənməyə çalışarsa, ölkəsinin əsrlər boyu keçdiyi mübarizə yollarına, uğur və məğlubiyyətinə obyektiv siyasi qiymət verə bilər. Torpaq müqəddəs məkandır, o bizi ədalətli, cəsarətli, məhəbbətli, sədaqətli övlad kimi görmək istəyir...Unutmayaq ki, dünyada öz gücünü sınayan mənəvi korlar bizləri olduğumuz kimi qiymətləndirməyə heç də can atmırlar, bizi sevmək lazım deyil, adicə olaraq başa düşmək vacibdir. Rus yazıçısı L.N.Tolstoyun (1828-1910) fikirlərindən: “Yalan və namərdlik heç kimi heç vaxt uğurlara gətirib çıxara bilməz, xüsusilə də qələbələrə.”

Yeri gəlmişkən, I Aleksandrın hakimiyyəti dövründə fəaliyyət göstərən rus yazıçısı, tərcüməçi, linqvist, admiral, dövlət katibi və Xalq Maarifi Naziri Aleksandr Şişkov (1754-1841) haqqında fikirlərimizi qeyd edək. Rəssamlardan Corc Dou (1781-1829) və Kiprenski (1782-1836) onun portretini gələcək nəsillər üçün böyük sənətkarlıqla yarada bilmişlər. I Aleksandr Şişkovun “Vətənə məhəbbət haqqında mülahizələr” yazısı ilə tanış olduğdan sonra qeyd etmişdi ki, Sizin vətənə məhəbbət haqqında fikirlərinizi oxudum, belə hisslərlə siz vətənə faydalı ola bilərsiniz. Aleksandr Şişkovun yazısından ixtisarla: “...Vətənə məhəbbət nə verir? Baxışlarda xeyirxahlıq, şüurda uzaqgörənlik, qəlbində həqiqət və ədalətlə xalqın xoş güzəranı üçün çalışmaq. O bir əlində qanunu tutur o biri əlində xəncəri və xalqa deyir ki, Allahın əhkamları əsasında qanunlar yazılıb... Çarı və vətəni sözdə yox, əməllərdə sevin...”

1824-cü ildə o, Xalq Maarifi Naziri təyin edilir. O, ilk növbədə Speranskinin tərtib etdiyi qanun layihələrinə tənqidi yanaşır. Bundan əvvəl 1817-ci ildən Ruhani İşləri və Xalq Maarifi Nazi-

ri knyaz A.N.Qolitsının (1773-1844) və Rusiya Bibliya cəmiyyətinin yararsız fəaliyyətinə qarşı kəskinliklə çıxış edir. O, Rusiyada azad düşüncəli, pravoslov etiqadından uzaqlaşan gənclərin zərərli ehkamlara üz tutmasında, onların mənəviyyətinin pozulmasında Qolitsını günahlandırır: “Elə bil bütün məktəblər əxlaqsızlıq ocaqlarına çevrilmişdir və kim ordan çıxırsa, düz yoldan sapındığı aydın olur...” Rəssam K.P.Bryullof A.N.Qolitsının portretini məharətlə yaratmışdır. Pifaqor (təxminən e.ə.570- e.ə. 490) öz dövründə demişdir: “Mənəviyyətsiz elm təhlükəlidir.” A.S.Şişkovun fikirlərindən: “Elm o vaxt faydalı ola bilər ki, insanın səviyyəsinə görə, ondan daha az kimi öz miqdarında istifadə edə bilər.” Yaxud: “Nazirlik gəncləri parazit xəyallardan qorunmalıdır.”

1824-cü ildə A.S.Şişkov imperatora yeni təkliflərini təqdim edir. O, daha çox Bibliya cəmiyyətlərinin bağlanması üçün çalışır. Çünki müqəddəs kitabın tərcüməsində səhvlərə yol verilir. O dövrdə İncilin kilsəslavyan mətni müasir dilə tərcümə edilirdi. Onun fikrincə, sakral mətnlər “kilsə dilindən teatr dilinə çevrilirdilər.”

Mitropolit Filaretin (1783-1867) “Xristian katexizisi” bədii dildə yazıldığı üçün ona qadağa qoyulmuşdu. Bibliya cəmiyyəti tərəfindən nəşr edilən kitablar satışdan çıxarılmış, rus dilində nəşri dayandırılmışdı. A.S.Şişkov yazırdı: “Bibliyanı bütün dillərə-türk, tatar və başqa dillərə tərcümə etmək nəyə lazımdır? Kim onun səlis tərcüməsinə zəmin olacaq və kim onları oxuyacaq?” Qəribədir, niyə məhz türk və tatar dillərində Bibliya oxunmamalıdır. Nədənsə xarici dil deyiləndə məhz türklər yada düşüb! Axı, Quran səmavi kitabları, peyğəmbərləri tanıyır, onlara sayğıyla yanaşır. Biz yerdə ikən səmanı da dinə görə bir neçə hissəyə bölmək iqtidarında deyilik. Filosofların, siyasət nümayəndələrinin fikirləri axı, əbədiyyət üçün deyil. Tarixdən məlumdur ki, hər bir əsrin yetirdiyi hakimlərin öz qanunları, yeni təlimləri olub. Yalnız Allahın sözü, hökmü dəyişmir.

A.S.Şişkovla bağlı fikirlərimizi davam edək. Sözsüz ki, o, öz dövlətinin vətənpərvər, istedadlı şəxsiyyəti idi. Lakin nədənsə, o sübut etməyə çalışırdı ki, bütün xarici dillərin kökü rus dilindən götürülmüş və inadla onu sübuta yetirməyə çalışırdı. O, ilk dəfə Rysiyada rus dilinin akademik lüğətinin yaradılmasına rəhbərlik edir. Hətta A.S.Puşkin Şişkovu dilçi alim, tərcüməçi, yazıçı kimi yüksək qiymətləndirir, onu dahi adlandırır. Şair “Yevgeni Oningin” poemasını yazarkən Şişkovun tərtib etdiyi lüğətdən geniş istifadə etmişdi. A.S.Şişkovun elmi külliyyatı Sank-Peterburqun Milli Kitabxanasında saxlanılır. Qərribə odur ki, yalnız XXI əsrin onuncu illərindən kitabları nəşr edilməyə başlanılıb.

Lakin A.S.Şişkovun imperator I Aleksandra göndərdiyi məktubuna nəzər salsaq XIX əsrdə cəmiyyətdə dinə olan liberal münasibət kəskinliklə üzə çıxacaq. Onun çara məktubundan: “...İndi Bibliya cəmiyyətlərinə müraciət edək. Əvvəllər onlar çox nəcib şəkildə görünə bilərdilər. Çünki insanpərvərdir, xoşniyyətli və Allahdan qorxandır hökmdar, bununla da sənin qəlbini ələ almaq istəmişlər, lakin uzunmüddətli təcrübələrə əsasən əsl sübutlar aşkar olur, onların düşünülmüş pis planları üzə çıxarkən, onların məqsədini araşdırmamaq, onlardan gələn şəri ölçüb-biçməmək onlar üçün qələbə, bizə isə ziyan olardı...Rusiyanın hər yerində onların cəmiyyəti...yayılmışdır, bizim bir çox ruhanilər onun üzvü olmuşlar. Lakin indi cəmiyyətin məqsədi və fəaliyyəti üzə çıxmağa başlayıb: onda hökmdar, kilsəyə və sənə sadıq adamlara düzünü deməyə icazə verdin. Bu cəmiyyətlər bizə hardan gəlib? İngilis metodistlərindən...heç bir etiqadı olmayan bizə xristianlıq öyrədir. Məgər biz hər hansı bir vəhşi xalqı, onların təlimi olmadan güclü deyilik? Qərribə deyilmi... Bibliya cəmiyyətlərində bizim mitropolitlər, arxiyerlər...lyuteranlarla, katoliklərlə, kalvinlərlə, kvakerlərlə-bir sözlə, yad etiqadı olanlardır. Onlara...frak geyinən insan Allah sözünü çatdırır. Hanı abırlı din xadiminin nüfuzu? Hanı kilsə?

Onlar divarlarında çoxallahlıların yaxud sevgililərin şəhvətli görüntülərini əks edən mənzillərdə toplaşır, bu yığıncaqlarda Allaha ibadət yoxdur, İncil və dualar oxunmur sanki teatrda əyləşiblər...başqa günlərdə yeyib-içir, rəqs edirlər,-buranı Allah məbədi adlandırırlar. Bu, Səməd və Ada oxşamırmı?"

Rusiyada gedən dini, siyasi proseslərə az da olsa nəzər salaq. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, XI əsrdə xristian aləmi iki yerə parçalanır. Pravoslavlar katolik təlimini qəbul etmirlər. XV əsrdən sonra rus çarları güclü, mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmağa başlayırlar. O dövrdə "Moskva 3-cü Roma" fikri meydana gəlir. Yəni Roma və Konstantinopoldan sonra Moskva dünyada xristian dünyasının 3-cü mərkəzinə çevrilir. Aydın məsələdir ki, hər bir dövlət beynəlxalq aləmdə özünü qüdrətli dövlət kimi təsdiq etmək üçün iqtisadi-hərbi bazasına malik olmalıdır.

Rusiyada kilsə xadimlərinin fəaliyyəti dövlət idarəçiliyində özünəməxsus əhəmiyyətə malik idi. Knyazlıqlarla din xadimlərinin yaxın əlaqələri əslində vahid Rusiya ideyalarına xidmət edirdi. "Moskva-3-cü Roma"ya əsasən ruslar seçilmiş xalq statusunu qazanmış olur. Ancaq bu status məsələsindən bəzi kilsə xadimləri daha çox sui-istifadə ediblər. XV-XVI əsrlərdə monastrlara torpaq ərazilərinin verilib-verilməməsi ətrafında mübahisələr gedirdi. Nil Sorski (1443-1508) və İosif Volotski (1439-1515) arasında bu məsələ ilə bağlı fikir ayrılığı mövcud idi. Nil Sorski isihazm kimi mənəvi dəyərləri təbliğ edirdi, onun üçün dindar insanın daxili gücü, mənəviyyəti ən əsas meyar götürülürdü. Nil Sorski monastrlarda yataqxana sistemini xoşlamırdı. Çünki belə olan surətdə böyük təsərrüfat yaratmaq məcburiyyəti əmələ gəlir. O dövrdə monastrlar savad almaq üçün yeganə ocaq idi. F.Dostoyevski (1821-1881) məhz Nil Sorskinin dini-fəlsəfi dünyagörüşündən bəhrələnərək, "Karamazov qardaşları"nda din xadimi Zosimin obrazını yaratmışdır.

İosif Volotski isə əksinə rahibləri daha çox ticarət və istehsal sahəsinə cəlb edir. Knyazlar, boyarlar, varlı adamlar monastrlara torpaq sahələri bağışlayır, maddi yardımlar göstərirdilər ki, onlar üçün dualar oxunsun. Monastrlar vergidən də azad olunmuşdu, ilbəil onların sayı artmağa başlayırdı. Əslində monastrlarda ab-hava o qədər də ürəkaçan deyildi. Vəziyyət elə bir həddə çatır ki, 1592-ci ildə kilsə polisinin yaradılmasına ehtiyac duyulur.

Tarixçi, dinşünas Filip Cenkins “İsa uğrunda müharibə:kilsə nəyə inanmağı, necə həll edir” kitabında qeyd edir ki, V əsrdə amansız siyasi hadisələr o həddə çatır ki, bir çox insanlar mənəvi dünyasına qapanırlar. Rahiblik əslində dünyadan təcrid olunub alternativ cəmiyyətə sığınmaqdır. Bununla bərabər, onlar dinin sağlam köklərinin qorunmasında az rol oynayırlar. Müəllif onlardan birinin Simeon Stolpnikin (390-459) asket həyat tərzini təsvir edir. 30 il ərzində o, yarıac vəziyyətdə monastrda ibadətlə məşğul olur. Varlı da, kasıb da Simeonu 30 ildə Allaha yaxın rahib kimi qəbul edərək, ondan məsləhət, xeyir-dua almaq üçün onunla ünsiyyətə tələsirdilər.

Müəllif daha sonra rahib Sevirin (465-538) nümunəsində əsl rahibin Allaha təmiz etiqadına, ibadəti ilə başqalarından seçilməsinə diqqət yetirir. Nil Sorski kimi rahib Sevir də monastrda ciddi nizam-intizamı, mənəvi-əxlaqi dəyərləri təbliğ edirdi. 512-ci ildə o, Antioxun yepiskopu olandan sonra monastrda sərt, ciddi qayda-qanunlar hökm sürməyə başlayır. İlk növbədə yepiskop mətbəxini sadələşdirir, aşpazlardan imtina edir, demək olar ki, rahiblərin qidası ucuz çörək, tərəvəz və su idi. Rahat yataq şəraitini də dəyişdirir. İosif Volotski kimilər isə monastrı Allaha ibadət üçün deyil, yataqxanada rahat, zəngin həyat sürməyə dəvət edirdi.

Rahib Sevir təkcə bir məsələdə düzgün mövqe göstərmir, hamamları ləğv edir. Bədənin gigiyenasını o qədər də əhəmiyyət-

li hesab etmir. Halbuki, Allaha təmiz ruhla bərabər təmiz, sağlam bədənlə dua etmək vacibdir. İslam dinində təmizlik ən başlıca meyarlardan biridir. İbadət ilk növbədə bədənin hər bir üzvünün təmizliyini tələb edir.

İvan Qroznının (1533-1584) vaxtında da monastrlarda özbaşınalıq baş alıb gedirdi. O deyirdi: “Siz dövlətimizin şəhərlərinin, kəndlərinin üçdə bir hissəsini zəbt etmişiniz...siz xalqın qəlbini alıb satırsınız. Siz tənbel həyatı keçirir, ləzzət və kefdə batırsınız.” Çar onların bütün günahlarından xəbərdar olsa da, lakin tam şəkildə bunun qarşısını almaqda çətinlik çəkirdi.

Məsələn, Boris Qodunovun (1551-1605) hakimiyyəti dövründə şəhər və kilsələr tikilirdi. Bunun üçün Rusiyaya xarici memarlar dəvət olunurdular. Beləliklə, rus pravoslav kilsəsi Konstantinopol patriarlığından ayrılır.

Qeyd edək ki, Romanovlar sülaləsinin ilk nümayəndələri Balkan ərazisində yaşayan əhalini Şərqi Avropa provaslovları ilə birləşdirməyə çalışır. Zənginliyi, rahat həyatı çox sevən Nikon (1605-1681) Rus kilsəsinin patriarxı təyin edilir. Onun haqqında mübahisəli, çox vaxt isə kəskin fikirlər söylənilib. Onunla bağlı təsəvvürü genişləndirmək üçün rəssam Viktor Şilovun çəkdiyi portreti görmək lazımdır.

“Moskva - 3-cü Roma” konsepsiyasını həyata keçirmək üçün ölkədə vahid ideologiya formalaşmağa başlayır. Təəssüf ki, xristian təlimində böyük fəlakətlərə səbəb olan reforma keçirilir. Aleksey Mixayloviç (1629-1676) Rus çarları arasında ilk dəfə qədim Bizans taxt-tacında oturmaq, bütün provaslav dünyasının hakimi olmaq istəyir. Bu düşüncələrin siyasi cəhətdən sadəliyi, çarın özünün uzaqgörən olmadığını göstərir. Aleksey Mixayloviçin ən böyük arzusu Yunan-Şərq-Rusiya imperiyasının yaradılması idi.

Görkəmli kilsə tarixçisi, publisist, “Starobryad” çılığın tədqiqatçısı Boris Pavloviç Kutuzovun “17 əsr kilsə reforması: Faciəvi səhv və ya diversiya” yazısından məlum olur ki, çar Aleksey

Mixayloviçin Avropa qarşısında heyrət və məhəbbəti tükənməz idi: “...XVI-XVII əsrlərdə papalığın köhnə ideyası idi ki, Avropadan türkləri sıxışdırıb çıxartmaq üçün xaç yürüşünü bütün Avropaya təlqin etsin. Bununla bərabər əmin idilər ki, vasitə kimi Moskvanı da bu işə cəlb etmək vacibdir. Moskvaya çar katoliki sırmaq, Moskvanı katolikləşdirmək, beləliklə, onun köməyinə arxalanmaq...Rusları türklərlə müharibəyə sövq etmək üçün ən cəlbədicə fənd Konstantinopol taxt-tacı idi...Şərq yerarxları çar Aleksey Mixayloviçə daim bildirirdilər ki, Çarqradı fəth etmək üçün türklərə qarşı yürüşə başlasın...Çarqrad bizim dövrdə İstanbul adlanır...Çar Aleksey Mixayloviç çar hakimiyyəti haqqında ən yüksək fikirdə olduğundan, hətta özünü Allahın yerdəki xələfi hesab edirdi.

Çar Aleksey öz vətəninə qarşı laqeydlik ruhunda tərbiyə alaraq, xaricilərə səcdə edirdi...Xüsusilə, ölkəsinin tarixinə, mədəniyyətinə soyuq idi, bunlar daha da inkişaf edərək, oğlu I Pyotrda özünü göstərəcəkdiki...”

Artıq məlum olur ki, I Pyotrın vəsiyyətnaməsi əslində hardan, necə qaynaqlanıb? Keçmiş Çarqrada (İstanbul) bu qədər marağ göstərib...Yəqin bu arzu ən şirin yuxularına belə haram qatıb. Tarixə nəzər salsaq, çoxsaylı rus-türk müharibələrinə baxmayaraq, türklər İstanbulda yaşayırdı və yaşamaqda davam edirdilər...

İ.Soloneviçin fikrinə görə: “”Əsl rus” olan bir anlayışı bilavasitə tanımaq üçün rusun keçmişini bilmək lazımdır. Biz, o dövrün rus ziyalıları bu keçmişini bilmirdik. Bizə professorlar dərs deyirdi. Onların ümumi məqsədi XVIII əsrin əvvəllərində Pyotr reformalarının tendensiyalarını təkrar etmək idi: Rusiyanı avropalaşdırmaq. Pyotrın dövründə avropalaşmanın fəlsəfi bazasını Leybnits (1646-1716), Yekaterina dövründə Volter (1694-1778), XIX əsrin əvvəllərində Heqel, ortalarında Şelling (1786-1837), sonunda Marks təmsil etmişdi. Gördüyünüz kimi, obrazlar heç də sabit olmamışlar.”

Qeyd edək ki, 1750-ci ildə Moskvada yaranan ilk Rus universiteti əslində almanlara məxsus idi. Xüsusilə, I Pyotrun, I Nikolayın hakimiyyəti dövründə alman müəllimləri, bürokratları, hərbçiləri Rusiyanın ictimai həyatında özünəməxsus mövqe qazanmışdılar.

Necə deyirlər, fikirlərdə, əqidələrdə doğulan siyasi mübarizələr sistemi dəyişildikcə, çevrilişlər xalqın sosial, maddi həyatında özünü mənfi cəhətdən daha qabarıq göstərir... Kitabın mövzusu əslində dinlə bağlı olduğu üçün əvvəldə qeyd etdiyimiz fikirləri davam edək, sonra I Pyotrun da xristian dini ilə bağlı reformasına nəzər salaq.

1652-ci ildən kilsədə fikir ayrılığı hökm sürməyə başlayır. Pravoslav dinində necə deyirlər, modernləşdirilmə gedir. Bu məsələdə patriarx Nikonun böyük rolu var. O, sarayda nüfuz sahibi kimi çar Aleksey Mixayloviçə olduqca yaxın idi. Çar ondan əvvəlki patriarx Filaretə verdiyi “Ali hökmdar” tituluunu Nikona da bəxş edir. Bu, o demək idi ki, heç bir dövlət məsələləri Nikonun razılığı olmadan həll edilə bilməzdi. Belə bir səlahiyyət boyarları Nikona qarşı etmişdi. Patriarx Nikonun iştirakı, məsləhəti ilə Ukrayna Rusiyaya birləşdirilmiş, polyaklara, isveçlərə qarşı hərbi təcavüzlər həyata keçirilmişdi.

Əslində çarın müdaxiləsi ilə kilsədə baş verən “yenilikləri” Boris Kutuzovun dili ilə desək, “faciəvi səhv və ya diversiya” hesab etmək olar.

Kilsədə yeni təlimlərə əsasən, artıq dindarlar əvvəlki kimi iki deyil, üç barmaqla xaç çevirməli idilər. Bu yeniliyi qəbul etməyənlər “staroobryadçılar”, yəni “köhnətəlimçilər” adlandırılırdı. 1685-ci ildə rəsmi qərara əsasən, yeni qanuna zidd gedənlər tonqalda yandırılacaqdı. Əvvəllər Nikonun yaxın həmfikri olan protopop Avvakum Petrov (1621-1681) çara Nikonun patriarx seçilməsi ilə bağlı müraciətə birinci imza qoymuşdu. Sonralar onların əqidəsi kimi yolları da ayrılır. Bu kəskin mübarizə

zədə Avvakum öz inamından dönmədiyi üçün dönə-dönə həbs edilir. Nəhayət, 1682-ci ildə həmfikirləri ilə tonqalda yandırılır. Uzun illərdən sonra Avvakuma müqəddəslik dərəcəsi verilir. Rəssam P.E.Myasoyedevin (1834-1911) 1897-ci ildə “Protopop Avvakumun yandırılması”, S. Miloradoviçin (1851-1943) “Sibirə Avvakumun səyahəti” adlı şəkilləri ilə tanış ola bilərsiniz. Onu da qeyd edim ki, “Starobryadçılar” indi də keçmişdə olduğu kimi, iki barmaqla xaç çevirir, vaxtı ikən tonqallarda yananların taleyi köhnə qayda ilə onlara öz Tanrısına ibadət və dua etməsinə mane ola bilməmişdir. B.Kutuzov Avvakumu öz əqidəsinə sadıqlığına görə qəhrəman adlandırdı. Onun “Patriarx Nikonun məxfi missiyası” yazısına müraciət edək: “Pavel Florenski şəxsi məktublarının birində yazırdı: “XVII əsrdən etibarən demək olar ki, ümumdünya ab-hava korlanmışdır. XVII əsrin kilsə reformalarının tədqiqi tamamilə, bunu təsdiq edir ki, rusların mənəvi faciəsi öz nəticələrinə görə, təkcə yerli Rusiya üçün deyil, qlobal xarakter daşıyır.”

Yaxşı bir aforizm var: “Özgə monastra öz qanunlarıyla getmək olmaz.”

Boris Kutuzov yazısında qeyd edir ki, kilsə reformasından əvvəlki Allaha oxunan dualar kitabı daha mükəmməl idi. Patriarx Nikon köhnə mətnlərdə düzəlişlərə ehtiyac olduğunu bildirir. Əslində yeni dua kitablarında qrammatik, leksik, tarixi, hətta, doqmatik səhvlər çoxluq təşkil edirdi. Məqsəd, reforma keçirmək adı altında rus və yunan kilsələrini təcrübədə eyniləşdirmək idi.

Patriarx Nikonun çar yanında böyük səlahiyyət daşması sarayda bir çoxunu narahat edirdi. Təsadüfi deyil ki, boyarların patriarxa qarşı apardığı mübarizə nəhayət, öz bəhrəsini verir, onu Aleksey Mixayloviçin nəzərindən salırlar. Çar artıq onu dövlət məsələlərinin həllində iştirak etmək üçün dəvət etmədi, ona qarşı soyuqluq göstərirdi. Beləliklə, patriarx Nikon demək

olar ki, 15 il sürgün həyatı keçirir. Çar ölüm ayağında yanına çağırtdırıb, ondan üzr istəməyə çalışsa da, Nikon onu bağışlamır. Əslində o, kilsədəki yeniliklərlə bağlı minlərlə insanın simasında həm də çara görə düşmən qazanmışdı. Ən böyük nəfslə düşmən isə həmişə insanın öz daxilində gizlənidir, onu vaxtında aşkar edib islah etmək qələbənin yarısıdır.

Boris Kutuzovun “II Yekaterinanın qalmaqallı çıxışı” yazısına nəzər salmaq yerinə düşərdi. İmperatriça özünü ilk baxışdan guya “staroobryadçıların” tərəfdarı olduğunu göstərir. Nikonun fikirlərini dəstəkləyənləri qınayır ki, hakimiyyətlə xalq arasında uçurum yaratmışlar. Xalq onları zalım adlandırır. “Bəli, xalq sadədir, savadsız xalqdır, o öz arxipastırlarına kilsə ilə bağlı böyük dərs keçir, sonuncular isə inadkar və qəzəblidirlər. Etirazlara qarşı lənətlər yağdırılır, işgəncələr və edamlar tətbiq edir. Xalq isə təəcübünə cəsarət, cənablar, öz fikrində möhkəm dayanır, bütün əsr boyu sarsılmazdır. Bu hal öz möhtəşəmliyi ilə insanı heyrətə gətirir, torpağa deyil, göylərə layiq mənşədir. Cəhənnəm və İsa bizim ölkəmizin rus kilsəsində açıq mübarizədədirlər. Müqəddəs Rus adını daşıyan kilsənin səmimi əqidəli övladı olmazdım, böyük rus xalqına layiq olmazdım, əgər İsanın qələbəsinə, xalqın etirazının qələbəsinə, staroobryadçıların qələbəsinə bir an belə şübhə etsəydim.”

B.Kutuzov “II Yekaterinanın qalmaqallı çıxışı” yazısında çarriçanın əsl simasını üzə çıxarır, onun çıxışları ilə əməli arasında nə qədər fərq olduğunu tarixi faktlarla qeyd edir: “Staroobryadçıların geri dönməsinin vacibliyi ilə bağlı qərar qəbul edərək, nikon-alekseyevski islahatı və parçalanmanın tarixini öyrənməyə məcbur olur. Staroobryadçılar tam vətəndaş hüquqları alırlar. 3 mart 1764-cü ilin Manifestinə əsasən Yekaterina staroobryadçıları ikiqat vergidən azad edir.” Bunlarla yanaşı bir neçə ildən sonra onlara kilsə, dua evlərini inşa etmək qadağan edilir. Kutuzov yazının sonunda qeyd edir: “Bu da sənə “matuşka-qosudarın!”

Y. Anisimovun fikrincə, Yekaterinanı Volterlə çox şey bağlayırdı: ateizm, inanca və kilsəyə ədəbsizlik, Burbonlara, yəhudilərə, polyaklara qarşı pis münasibət türklərə isə nifrət bəsləyir, hər ikisini Bosforda görmək istəmirdilər.

Bu qədər qurbanlar verən “staroobryadçılar”ın 1905-ci ildə çar II Nikolayın (1868-1918) mətbuat azadlığı haqqında manifesti çıxdıqdan sonra fəaliyyəti leqallaşır. 1917-ci ildə ateizm kompaniyasına qarşı aktiv müqavimət göstərməyə başlayırlar. Onlar Ulyanov-Lenini antixrist, komissarları isə antixristin nöqərləri adlandırırlar. Məhz onlar kollektivləşmə dövründə kolxozlara daxil olmaqdan imtina edirlər. Çar dövründə “məşhur tacirlər, sənayeçilər-Morozovlar, Ryabuşinskiylər, Quçkovlar, Konavalovlar staroobryadçılar” sülaləsinin parlaq nümayəndələri idilər. Onlar Rusiyada kənd təsərrüfatının, iqtisadiyyatın, mədəniyyətin inkişafında əvəzsiz rol oynamışdılar.

İndi isə qayıdaq, I Pyotrun kilsələrlə bağlı reformasına. O, sinod yaxud dini kollegiya yaratmaqla, özünü kilsənin başçısı təyin edir. Öz siyasətini həyata keçirmək üçün bu sahədə kilsə institutları yaradır. Sinodun fəaliyyətinə müşahidəçilik etmək üçün oberprokuror vəzifəsini təyin edir. I Pyotrun əqidəsinə görə, kilsə dövlətdən ayrı ola bilməzdi. O, heç bir vəchlə rahiblərin həyat tərzini başa düşə bilmirdi. Cəmiyyətdən təcrid olunan rahibləri dövlətə heç bir fayda verməyən təbəqə kimi qiymətləndirirdi. Məhz buna görə də o, monastrların sayını azaldır. O dövrdə Avropada protestant etiqadı yayılmaqda və inkişaf etməkdə idi. Qısaca qeyd edim ki, onun banisi 1517-ci ildə Almaniya rahib Martin Lyuter (1483-1546) protestantlar üçün 95 təzis tərtib edir, Bibliyanı isə alman dilinə çevirir. Katolik kilsəsi onu yeni əqidəsinə görə kilsədən kənarlaşdırır.

Protestantlığın I Pyotra təsiri onun dinə, həyata münasibətində özünü göstərirdi. Bu, faktı danmaq olmaz ki, Avropada bu etiqada malik ölkələr iqtisadi cəhətdən daha çox inkişaf etmiş-

di. Onlar öz peşəkar işinə, vəzifəsinə məsuliyyətlə, tələbkarlıqla yanaşmağı bacarırdılar. I Pyotr bu etiqad sahibi kimi Rusiyanı daha qüdrətli dövlət kimi görmək istəyirdi.

Onun kilsə zənglərini silahlar üçün əritdirməsi staroobryadçılar arasında narazılıq yaradır, onu “antixrist” adlandırırdılar. Lakin I Pyotr əslində öz xristian dininə sadıq bir çar idi. Atası kimi o da xarici dövlətlərin siyasətindən, mədəniyyətindən, elmindən daha çox bəhrələnirdi. Hətta, Neva sahilində qurduğu Sankt-Peterburq şəhərini Amsterdama bənzətmişdi.

Avropa mədəniyyətindən bəhrələnən I Pyotr təsadüfi deyildi ki, zadəganlara, şəhər camaatına köhnə rus milli geyimini qadağan etmişdi. 1700-ci ilin yanvar ayından başlayaraq hamıya macar və alman stilində geyinməyi əmr edir. Daha sonralar onun fərmanlarında adi günlərdə alman, bayram günlərində fransız dəbinə uyğun geyinmək bildirilir. Bu qaydanı pozanlar qanuna əsasən cərimə və sürgünlə hədələnirdi.

I Pyotr ilk dəfə Hollandiyada sevdiyi bilyard oyununu Rusiyaya gətirir. 1703-cü ildə rus dilində çap olunan kitabda ərəb rəqəmlərindən istifadə olunur. 1710-cu ildə rus əlifbası sadələşdirilir. O dövrdə Avropadan 4-5 min söz rus dilinə qarışır. (A.Şişkov isə Maarif Naziri olarkən inandırmağa çalışırdı ki, bütün sözlər rus dilindən götürülmüşdür.)

I Pyotrun həyatına həsr edilən rəsm əsərlərinin sayı-hesabı yoxdur. Onlardan bir neçəsini diqqətinizə çatdıraq. N.Nevrev “I Pyotr xarici geyimdə anası çarıca Natalya ilə”, Pol Deloroş “I Pyotrun portreti” (1838-ci il), J.M.Natye “I Pyotr Müqəddəs Andrey Perovzannı ordeni ilə” (1717), İ.Q.Tannauer “I Pyotr Poltava döyüşündə”, Lui Karavakk “I Pyotr 4 birləşmiş donanmanın rəhbəri”, Q.S. Musikiyskiy “I Pyotrun portreti” (1723), A.Tolyander “I Pyotrun portreti” (1874) və başqaları.

Rus tarixçisi, general-leytenant A.V.Pottonun (1836-1911) “Qafqaz müharibəsi” kitabına müraciətim təsadüfi deyil, çünki

o, rus dövlətinin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərini, məqsədini aydın şəkildə oxucuya çatdırır. Yazıda maraqlı, geniş təsvirlərlə rus generallarının fəaliyyəti, xüsusilə Qafqazda rus şovinist siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı hərbi təcavüzü öz geniş əksini tapıb.

Kitabda oxuyuruq: “Pyotrun yürüşü özlüyündə nə qədər parlaq olsa da, imperator can atdığı əsas məqsədə nail ola bilməmişdi. Xəzər dənizi boyu tezliklə alınan torpaqlar başqa çarların dövründə bizdən qoparılır.” A.V.Potto sanki rusların başqa xalqlara verdiyi böyük bir hədiyyənin onun əlindən alınmasından şikayətlənir. Xüsusilə, knyaz Pavel Dmitriyeviç Sisianov (1754-1806) rus xalqının qəhrəmanı kimi təqdim edilir. 1804-cü ildə o, Gəncə xanlığını işğal edir, Cavad xanı (1748-1804) qətlə yetirir. Bu “qəhrəmanlığına” görə, piyada generalı rütbəsini qazanır.

A.V.Potto yazır: “Sisianovun qəhrəmanlığı o dövrdə ümumi hərbi döyüşlərdə o qədər fərqlənirdi ki, Suvorov (1730-1800) öz əmrlərində ordularına tövsiyə edirdi ki, cəsur general Sisianov kimi qətiyyətlə döyüşsünlər.” Kitabda Sisianovla bağlı hadisələrə nəzər salaq: “...Ordu Şamaxı xanlığından keçir, necə deyirlər, onu tələsik rus ərazisinə birləşdirir. 1805-ci il 25 dekabrda şirvanlı Mustafa xan təəbəliyin şərtlərini qəbul edir, indisə qalır Xəzər tərəfdən Bakını almaq. Sisianov əmr edir ki, Bakı xanı Hüseyinqulu xana bildirsinlər ki, o, qəti inamla ya şəhəri almalı, onun divarları altında ölməlidir. Tarixdən məlumdur ki, Sisianov rus xalqı, əsgərləri arasında böyük nüfuz sahibi idi, o, hərbi sahədə qazandığı qələbələrin sonunu görmürdü, lakin bir gün onun uğurları at kimi büdrəyir. Hüseyinqulu xan P.D.Sisianovla danışıq aparmaq üçün onunla Qala qapısının yanında görüşür. Lakin xanın qardaşı oğlu Aslan bəy Sisianovu qətlə yetirməklə Cavad xanın da qisasını alır.

Kitabda ölümündən əvvəl Sisianovla bağlı bir hadisə mənim diqqətimi özünə cəlb etdi. A.V.Potto yazır: “General Ladinski

şahidi olduğu qəribə bir hadisəni nəql edir. Sisianov Bakıya yürüşə hazırlaşarkən yolüstü Yelizavetpolda bir xeyli müddət yaşamağı olur. Hər gecə orda it peyda olub, çox dəhşətli tərzdə ulayırdı. Onu öldürsələr də, lakin onun əvəzinə başqaları gəlir və qorxunc ulaşımlar xəstə knyaza gecələr rahatlıq vermir. Sisianov öz həyəcanını gizlədə bilmir, Yelizavetpolda bütün itləri güllələməyi əmr edir. İtləri öldürürlər, lakin bu sirli fakt mövhumati hisslər doğurur və bədbəxtlikdən həyata keçir...” Məncə, A.V.Potto və general Ladinski Sisianovun öz ölümünü qabaqcadan hiss etdiyini açıq-aydın bildirirlər. Dünyada “qismət” adlı inanc var və alın yazısını pozmaq olmaz. Təbiidir ki, tarixçilər Yelizavetpoldakı hadisəni Sisianovun qətlilə əlaqələndirə bilməzlər. Fakt isə öz qüvvəsində qalır...

Hər əsrin öz ab-havası, qəhrəmanları, məğlubları, yüksəlişi, enişi var. Çar II Aleksandrın (1818-1881) hakimiyyəti dövründə Rusiyada bir çox tarixi hadisələr baş vermişdi. O, Rus dövlətini 1855-1881-ci illər arasında idarə edir. Atası I Nikolaydan sonra öz həllini gözləyən problemlər az deyildi. 1861-ci ildə kəndlilərin təhkimçilik hüququ ləğv olunur, şəhər, məhkəmə, hərbi, təhsil sahələri üzrə dövlət islahatları həyata keçirilir. Krım müharibəsində rus dövlətinin məğlubluğu I Nikolayı mənəvi cəhətdən sındırmışdı. Deyilənə görə, onu müalicə edən Mandt adlı həkimdən zəhər alıb içmişdi.

I Nikolayın hakimiyyəti dövründə 1853-1855-ci illərdə Krım müharibəsində Rusiya fransızlara, ingilislərə məğlub olur. Bununla bağlı 1856-cı ildə Paris sülh traktatı bağlanır. İngilis rəssamı və jurnalist Uilyam Simpsonun (1823-1889) Krım müharibəsində 1853-56-cı illərdə çəkdiyi litoqrafiyalarında real müharibə səhnələrinin şahidi ola bilərsiniz. Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, U.Simpson 1886-cı ildə Bakıya gəlmiş “Bakı neft buruqları Xəzərdə”, “Bakı”, “Qara şəhər” kimi litoqrafiyaların müəllifidir.

O dövrdə Rusiya və Türkiyəyə Qara dənizdə hərbi donanmanın saxlanması, hərbi-dəniz bazalarının olmasına qadağa qoyulur. İmperator II Aleksandr Krım müharibəsinin qızgın gətirdiyi bir dövrdə atasının ölümündən bir gün sonra hakimiyyətə gəlir. Qərbçi liberalların, inqilabçı demokratların təzyiqi nəticəsində dekabristlərə, 1830-1831-ci illərdə Polşa üsyanının iştirakçılarına amnistiya verir, vaxtı ikən qraf A.Arakçeyevin (1769-1834) yaratdığı hərbi məntəqələri 1857-ci ildə ləğv edir. I Aleksandrın hakimiyyəti dövründə A.Arakçeyevin təşəbbüsü əsasında liberal islahat kimi qiymətləndirilirdi. II Aleksandr 1873-cü ildə “Üç imperatorun müqəddəs birliyi” sazişini Avstriya-Macaristan və Almaniya ilə imzalayır.

Bunlarla yanaşı Balkanda öz nüfuzunu möhkəmləndirmək üçün Rusiya, slavyan xalqının milli-azadlıq hərəkatının köməkliyi ilə 1877-78-ci illərdə rus-türk müharibəsində qalib gəlir. II Aleksandr ölkəsini feodal səviyyədən çıxarıb onu kapitalist sisteminə yönəltmək istəyir. O, bank sistemində modernləşdirmə aparır. Hesab edirdi ki, iqtisadiyyatı kredit sistemi olmadan inkişaf etdirmək olmaz. Lakin Rusiyanın maliyyə reforması zəif gedirdi.

Kilsələrlə də bağlı yeni reformalar həyata keçirilir. Müəyyən vaxtdan sonra keşiş Filaretin təkidi ilə yenidən Bibliyanın rus dilinə tərcüməsi bərpa olunur. Halbuki Rusiyanın Təhsil Naziri Şişkovun sərəncamı ilə Bibliyanın tərcüməsi dayandırılmışdı. Əslində səmavi kitabların tərcüməsi onu sadə adamlar üçün daha başa düşüləsi edir, xalqı mənəvi cəhətdən dinə yaxınlaşdırırdı. Tarix bir yerdə addımlamır, keçmiş bu günə qayıdır, bu gün gələcəyin təməl daşını qoyur. II Aleksandrın hakimiyyəti dövründə Qafqazda müharibə başa çatır (1817-1864), Türkünün çox hissəsi Rusiyaya birləşdirilir (1865-1881), Çinlə sərhədlər müəyyən edilir (1858-1860).

Çarın ölkəsində apardığı islahatlar Rusiyanın həyat tərzini dəyişdirir. Xalqa azadlıq versə də onun pravoslav kimi tərbiyə-

lənməsinə az diqqət yetirilirdi. Hətta, atası I Nikolayın dövründə yəhudilərə zorla xristianlığı qəbul etdirilməsinin uğursuz cəhd olduğunu nəzərə alaraq, bu siyasətə son qoyur.

Ölkədə əsasən qərb mədəniyyətinin, həyat tərzinin təsiri özünü daha çox büruzə verirdi. Buna səbəb Avropa sənayeçilərinin, bankirlərinin Rusiyada kommertiya maraqlarının artması ilə bağlı idi. Bu vəziyyət isə inqilabçı fəhlələrin etirazına səbəb olurdu.

Rus hərbi xadimi Loris Məlikovun hazırladığı liberal konstitusiyasının təsdiq edilməsinə bir neçə gün qalmış isə imperator II Aleksandra sui-qəsd edilir. General-adyutant Loris Məlikov kimdir? O, uzun illər Kırım, Qafqaz, Türkiyə müharibələrində çox aktiv döyüşüb. Deyilənə görə, Loris Məlikov türk dilini yaxşı bilirdi. Görünür, bu keyfiyyət onun müsəlmanlara təsir etməsində az rol oynamayıb. O, döyüşlərdə fəallığına görə imperator tərəfindən dövlət mükafatlarına layiq görülüb. 1854-cü ildə Kırım müharibəsi dövründə Qafqazın Türkiyə sərhəddində erməni, gürcü, kürd millətindən olan dəstə yaratmağa nail olur. Türklərin qanına susayan erməni qraf Loris-Məlikov 1877-78-ci illərdə Rus-türk müharibəsində təcavüzkar fəaliyyəti ilə xüsusi seçilir. Qarsı alandan sonra 17 min türk əsir götürülür. Əzrurumu mühasirəyə alarkən Loris Məlikova orda yaşayan ermənilər hər cür yardım göstərirlər. General türklərə qarşı mübarizədə iştirak etmək üçün yerli ermənilərə Rusiyanın rublu ilə kreditə pul verir. Türk xalqına qarşı məkrli, namərd planlar amansızlıqla həyata keçirilir. Loris Məlikova Rusiya dövlətinin verdiyi hər bir orden və medal türklərin qanına bulaşmışdır. Loris Məlikovun portretini görmək istəsəniz öz erməni millətindən olan rəssam İ.Ayvazovski (1817-1900) onu general hərbi formasında gələcək nəsillər üçün çəkmişdir.

İstedadlı ədəbiyyatşünas, professor Asif Hacıllının “Qurani-Kərim Rus ədəbiyyatında” kitabına müraciət edək: “...Hələ Puşkin dövründə Rusiyanın islam ölkəsi Türkiyəyə və Qafqaza

qarşı müharibəsinin təcavüzkar mahiyyətini, vətən yox, hökumət işi olmasını bir çox qabaqcıl rus ziyalıları, ədibləri, yazıçı və şairləri öz əsərlərində ifşa etmişlər. Böyük rus şairi A.S. Puşkin rus-türk müharibəsinə son dərəcə mənfi, ironik-satirik münasibət bəsləmişdir. 1828-1829-cu illər müharibəsinə birbaşa reaksiya verən “Hafızdən”, “Dəlibaş”, “Oleqin qalxanı” şeirlərində, “Ərzuruma səyahət”də rus hökumətinin, Paskeviçin cinayətkar əməlləri göstərilmiş (1828-ci ildə müsəlman şəhəri İrəvanın fəthinə görə qraf və Erivanski titulları verilmiş Paskeviçi Puşkin “Ərzuruma səyahət”də ironik şəkildə “qraf Yeri-xonski” adlandırmışdır), bu müharibənin xarici dövlətə qarşı qəsbkar mahiyyəti aşkarlanmış, heç də kimisə, buralarda yerli xalq kimi rast gəlmədiyi mifik xristianları azad etmək üçün aparılmadığı, əksinə müsəlmanlara qarşı işğalçı xarakteri açıq şəkildə ifadə olunmuş...”

Əvvəldə qeyd etdik ki, Loris Məlikov kimdir? II Aleksandrın dövründə 6 avqust 1880-ci ildə yeni dövlət strukturu-Daxili İşlər Nazirliyi yaradılır. Nazirliyə rəhbərlik general-adyutant Loris Məlikova həvalə edilir. Lakin Kırmda, Qafqazda, Türkiyədə aparılan müharibələrdə fəal iştirakı ilə seçilən Loris Məlikov öz çarının təhlükəsizliyini isə qorumaqda acizlik göstərir. Çünki radikal inqilabçılar öz siyasi məqsədinə çatmaq üçün Türkiyədəki emənilər kimi nə pula satılan, nə də millətçi şüarlarına qapılan qüvvələr deyildi. Bu cəhətdən anarxist inqilabçıları əqidəsindən çəkəndirmək, hücumlarının qarşısını almaq çətin bir vəzifə idi.

1880-ci il 20 fevral tarixində II Aleksandra qarşı edilən növbəti sui-qəsd təhlükəsindən xilas olsa da, onun daxili həyəcan və qorxusunu təsəvvür etmək olardı. 1881-ci il martın 1-də II Aleksandra qarşı xalqçılar hərəkatının nümayəndəsi Nikolay Rısakov (1861-1881) tərəfindən sui-qəsd törədilir. Loris Məlikovun nazir olduğu qısa bir müddətdə Rus xalqı öz çarını itirir və bu hadisəni kədərlə, göz yaşı ilə qarşılayır. K.Y.Makovski

(1839-1915) 1881-ci ildə “II Aleksandr ölüm yatağında” rəsminə çarın əzəmətini təsvir etmişdi.

Bir haşiyəyə çıxım. II Aleksandrın 1856-cı ildə tacqoyma mərasimində Moskvada kilsələrdən birində kilsə zəngi qırılıb yerə düşmüş, iki adamın ölümünə səbəb olmuşdu. Beləcə, 1881-ci il martın 1-də II Aleksandr da öz həyatını faciə ilə başa vurur... Sonuncu sui-qəsdə hazırlıq işlərinə Sofya Perovskaya (1853-1881) başçılıq edirdi. Terrorist İqnatiy Qrinevitski (1856-1881) mühafizəçinin gözündən yayınaraq karetdan çıxan imperatorun ayağı altına bomba atır, hər ikisinin ayağı parçalanır. Çarı xilas etmək mümkün olmur. Sank- Peterburqda qətlin törədildiyi yerdə sonralar möhtəşəm “Spas na krovi” adlı məbəd ucaldılır.

Bu hadisədən sarsılan, böyük həyəcan keçirən dövlət xadimi, ober-prokuror K.P.Pobedonotsev (1827-1907) 1881-ci il martın 6-da qanlı hadisə ilə bağlı yeni çar III Aleksandra (1845-1894) yazır: “...Ya bu gün özünüzü və Rusiyanı qorumalısınız, ya da heç vaxt. Əgər Sizi əvvəlki kimi inandırmağa çalışsalar ki, sakitləşmək lazımdır, liberal istiqaməti davam etmək, necə deyərlər, ictimai fikirlərə güzəştə getmək lazımdır, Ali həzrətləri, Tanrı xatirinə qulaq asmayın...Qraf Loris Məlikovu saxlamayın. Mən ona inanmıram. O, məzhəkəçi kimi ikili oyun oynaya bilər...O, ancaq liberal layihələr, daxildə isə intriqa oyunları apara bilər. Əgər Siz özünüzü onun əlinə versəniz Rusiyanı və Sizi məhvə doğru gətirər.”

Rusiyada məhkəmə islahatının həyata keçirilməsində Pobedonotsevin xidməti böyükdür. O, 1865-ci ildən III Aleksandra, II Nikolaya hüquq sahəsindən dərs keçmiş, hətta, Bibliyanın tərcüməsi ilə məşğul olmuşdu. O, dövlətin əsasını kilsə və etiqadda görürdü: “...Din və xristianlıq dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin mənəvi əsasıdır. Məhz biz görürük ki, siyasi partiyalar ictimai qaydalara qarşı ən düşmən mövqedədir, partiyalar radikal sürətdə ən əvvəl dövləti inkar edir, din isə şəxsi, fərdi işdir.”

1882-ci ildə III Aleksandr erməni millətçilərinə qarşı tədbirlərini gücləndirir. Nəhayət, 1880-ci illərin sonunda ermənilər yüksək vəzifələrdən uzaqlaşdırılır. 1885-ci ildə 160 erməni məktəbi bağlanır. Hətta, tarix və coğrafiya dərsliklərindən onlar haqqında məlumatlar çıxarılır.

Pobedonotsev Rusiyanı bu acınacaqlı vəziyyətə gətirib çaxaran amillərdən birini də qərb mütəfəkkirlərinin fəlsəfəsində görürdü. O, J.J.Russonun (1712-1778) fəlsəfə məktəbinin bəşəriyyətə çoxlu ziyan vurduğunu, mükəmməl insan təbiəti haqqında yanlış təsəvvürünü tənqid edirdi. Filosofun dövlətin xalq idarəetməsi, yeni sosial modelləri, demokratiya haqqında ideyaları bu gün də bəzi dövlətlərdə həyata keçirilir.

Çarlara qarşı qanlı terroru dəstəkləyən inqilabçılardan birinin fəaliyyətinə nəzər salaq. İnqilabçı, “Xalq qisası” cəmiyyətinin lideri Sergey Neçayev (1847-1882) haqqında təsəvvür yaratmaq üçün bildirək ki, Sergey mülkədar Yepişevin nikahdan kənar oğlu rəngsaz Pavlov tərəfindən oğulluğa götürülür. “Neçayev” fəmiyyəti də “gözlənilməz” sözündən götürülmüşdür. O, 1865-ci ildə gimnaziyanın 6 illik kursunu öz gücünə mənimsəyir. 1867-ci ildə Peterburq universitetində azad dinləyici kimi iştirak edir. Sözsüz ki, Neçayevin sosial mənşəyi, uğursuzluqları onun gələcək siyasi fəaliyyətində öz mənfi izini qoyur. Radikal fikirli tələbələrle inqilabi hərəkatın proqramını tərtib edir. Neçayev təbiətə çox çilgün, əsəbi, liderliyə can atan gənc idi. İnsanlarla münasibətdə aqressivliyini gizlətmirdi. Bu işə ətrafındakı insanlarda ona qarşı mənfi münasibət oyadırdı. 1869-cu ildə həbsdən qaçaraq, Cenevrəyə gedir. Rus mühaciri anarxist Bakuninə İnqilabi komitənin səlahiyyətli nümayəndəsi kimi özünü təqdim edir. Halbuki belə bir komitə əslində yox idi. Neçayevdə güclü təlqin etmək qabiliyyəti vardı, bununla da o, istədiyinə çata bilirdi. O, Bakuninin (1814-1876) mənzilində qalır və çalışır ki, onun etimadını qazansın. Lakin bu, uzun çəkmir.

Neçayevin aqressiv xarakterinə görə Bakunin onunla əlaqələrini kəsir. Bakunin onun haqqında yazır: “O, sadıq fanatik idi, lakin həmçinin də çox qorxulu fanatik. Onunla fəaliyyət hamının məhvinə gətirib çıxara bilər...onun fəaliyyət üsulları iyrenc idi.”

1869-cu ildə Bakunin və Neçayevin yazdığı “İnqilabçının katexizi” kitabında qeyd edilir ki, inqilab hər şeyə bəraət qazandırır, həmçinin, istismarçı və istismar olunanın öldürülməsinə. “Xalq qisası” cəmiyyətində Rusiya və Polşanın dövlətçiliyi əleyhinə ekstremist qüvvələr toplanmışdı. Onların hazırladığı ekstremist planlarından, hakimiyyətə qarşı mübarizəsindən çar hökuməti xəbərdar idi.

XIX əsrdə Rusiyada gedən iqtisadi, siyasi, mədəni inkişaf bərabər, çar hakimiyyətinin devrilməsinə can atan anarxist inqilabçıları oxuculara təqdim etməkdə əsas məqsəd Leninin onların ideyalarından bəhrələnməsinə diqqəti artırmaqdır. Çünki bu təsirin onun gələcək siyasi fəaliyyətində əhəmiyyətli yer tutması özünü təsdiq edir. Kitabda Leninlə bağlı çox maraqlı faktlar, onun xarakterini, mənəvi keyfiyyətlərini üzə çıxaran hadisələr öz əksini tapacaq. Onun məşhur elmi əsərlərinin təhlilindən, tanınmış siyasi dövlət xadimi kimi fəaliyyətindən, vaxtı ikən oktyabrət, komsomolçu, partiyaçı kimi onun ideyalarına sadıqlıyımızdan söhbət açıb əsas məqsəddən yayınmaq istəmirik. Biz keçmişdə onlara çox inanırdıq, siyasi əqidəmiz möhkəm idi, çünki bizi hələ körpələr evindən, məktəbdən belə tərbiyə etmişdilər. İnanırdıq ki, sosializmdən kommunizmə keçməyə lap az vaxt qalıb. Ateistlərin kommunizmi yerdə “cənnət” demək idi. Əsl cənnətdə partiya bileti olmur, amma kommunizmdə siyasi əqidə çox vacibdir. Siyasət rəhbərləri isə sosializm cəmiyyətinin az qala “peyğəmbərləri” sayılırdı.

O dövrün tarixi o qədər kəşməkeşlidir ki, əgər dünyasını dəyişən qəhrəmanlar danışa bilsəydilər, onlar əsl həqiqətin qarılmasını üzümüzə açardılar...Bizim nəsli-əllinci illərdə doğulanlar o

dövrün bilik və savadını almış, ziyalı kimi formalaşmışdıq. Tə-
əssüf ki, zamanın astarını üzünə çevirən siyasi qara qüvvələr
xalqların xoşbəxt ümidlərini, əldə etdikləri uğurları göz görəsi
siyasətin qır qazanında qaynadırlarsa cəhənnəmin nə günahı var.
Hər birimiz özümüzdə ya cəhənnəmi, ya da cənnəti gəzdiririk...
Ateistlərin ən çox sevmədiyi məkanların adını çəkirəm, axı,
xeyir və şərə, ağa və qaraya inanırıqsa, ona da niyə inanmıyıq.
İstəyirsiniz cənnəti günahsızlar məkanı, cəhənnəmi isə günah-
karlar məkanı adlandıraq. Onsuz da hər kəs əməlinin girovu ki-
mi layiq olduğu məkana daxil olacaq. Dünya ona görə çalxalanır
ki, cəhənnəmlə cənnət bir yerdədir. Onlar sərhədlərə bölünmə-
yiblər... Budur, fikirlərin toqquşduğu nöqtədə əqidə uğrunda ira-
də, ədalət, sədaqət tələb edən iki qütblü dünyanın əsl sınağı...

Bu sınaqdan V.İ.Lenin əsl xristian kimi çıxıb bilmir. Əslində
onun ailəsinin hansı millətə mənsub olduğu yenə də sona qədər
dəqiqləşməyib. 1886-cı ildən başlayaraq, Lenin dindən uzaqlaş-
ır, halbuki, o, gimnaziyada oxuyarkən İlahi qanunlardan “5”
alırdı. Onun attestasiyasında bütün fənlərdən əla, tək cə mənfiq
fənnindən “4” yazılmışdı. Bəs, bu hadisə mənfiqə necə sığır ki,
Vladimir Ulyanov ateist ola-ola 1898-ci ildə Şuşenski kəndinin
yerli kilsəsində Nadejda Krupskaya (1869-1939) ilə kəbin kəs-
dirir. Onunla Şuşenskidə sürgündə olan Oskar Aleksandroviç
Enqberq beş qəpiklik misdən dəmirçi çəkici altında iki nişan
üzüyü hazırlayır. Ancaq nədənsə bir çox yazılarda Leninin
N.Krupskaya ilə vətəndaş nikahında olduğu bildirilir. P.Q.Kipa-
risovun (1928-1987) “Lenin Şuşenskidə” şəkilli Çuvaşyanın
Bədii Dövlət Muzeyində sərgilənir. Onun siyasi fəaliyyəti ilə
bağlı zəngin materiallar, görkəmli rus rəssamlarının Leninə həsr
olunan əsərləri həmin muzeydə tarixin yaddaşı kimi yaşamaqda-
dır. Kiparisovun “Lenin ot biçir” eskizi də çox maraqlıdır.

Çuvaşyanın Bədii Dövlət Muzeyində, həmçinin Azərbaycanı
neft ölkəsi kimi tanıdan linoqravyura var, onun da tarixinə nə-

zər salaq. 1936-cı ildə A.İ.İqlin (1896-1983) öz rəssam dostları ilə Bakıda olarkən “İliç buxtası” adlı ilk rəngli linoqravvyura üzərində işləyir. “İliç buxtası” qravvyurası başqa rəsmlərlə birlikdə Fransada təşkil edilən “Sosializm sənayesi 1937-ci ildə” adlı sərgisində nümayiş olunur. A.İ.İqlinin “İliç buxtası” linoqrafiyası Parisdə mükafat alır, daha sonra İngiltərə, Belgiya, Hollandiya, Amerikada qrafika sərgilərində nümayiş edilir. Linoqravvyura Çuvaşiya muzeyində saxlanılır.

Stalinin şair Demyan Bedniya (1883-1945) 15 iyul 1924-cü ildə yazdığı məktubunda Bakı ilə bağlı fikirləri var: “Sizə məsləhət bilirəm ki, Bakıda gəzinti təşkil edəsiniz. Tiflis o qədər də maraqlı deyil, zahirən Bakıdan cəlbedici olsa da. Əgər siz neft buruqlarının meşəsini görməmişsinizsə, onda siz heç nə görməmişsiniz. İnanıram ki, Bakı sizə zəngin material verə biləcək... Bax, belə. Sizin İ.Stalin.”

Yuxarıda qeyd olunan mövzuya qayıdaq. Vladimir Ulyanov 20 yaşında yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi inqilabçı Neçayevin siyasi mövqeyini dəstəkləyir. Lenin onu “inqilabın nəhəngi” adlandırır. Lenin 1902-ci ildə “Nə etməli? Bizim hərəkətin ən çox sualları” məqaləsində yazır: “Siz bizə inqilabi təşkilat verin və biz Rusiyanın altını üstünə çevirək”. Əslində bu çağırış Neçayevə məxsusdur. Görünür, o, da Arximed (e.ə. 287- e.ə. 212) fikirlərini mənimsəmişdi: “Siz mənə dayaq nöqtəsi verin, mən dünyanı yerindən oynadım.” Arximed kimi düşünənlər çox olsaydı, inqilab etməyə, qan tökməyə nə həvəs, nə də vaxt olardı...

Rus politoloqu D.Volkoqonovun (1928-1995) fikirlərindən: “Neçayevin “İnqilabçının katexizisi”ni xatırlayaq. Orda belə sətiirlər var: “İnqilabın işinə kömək edən hər nə varsa mənəviyyat üçündür. O şey cinayət və mənəviyyatsızlıq hesab edilir ki, ona mane olur.” Demək olar ki, bu ideya Rusiya Kommunist Gənclər İttifaqının 3-cü qurultayında Leninin çıxışında bir daha təkrarlanır: “Kommunizmin qələbəsinə kömək edən hər şey

mənəviyyatdan doğur.” Leninin amorallığı, etik relyativizmi çoxdan məlum idi.”

Lenin deyirdi: “Neçayev çap olunmalıdır. Öyrənmək lazımdır ki, o, nə yazıb, harda yazıb.” Şahidi olanlar etiraf edirdilər ki, Leninin hətta danışq, düşüncə tərzi Neçayevə bənzəyirdi, o, heç vaxt liderliyi əlindən verməzdi. Onun fikirləri ilə razılaşmayan adamlara qarşı sərt və kobud, başqalarının fikrinə dözümsüz idi. Lenin haqqında hətta lətifə yaranmışdı. Lenindən soruşanda ki, partiyada nə qədər əsl kommunist var? O, deyirdi: Partiyada yalnız 3 kommunist var: Ulyanov, Lenin və mən.

S.Neçayevin müasir bioqrafı F.M.Lurye (1901-1941) onun fəaliyyətini belə təsvir edirdi: “Məqsəd reallaşmadıqca daha böyük zorakılıqlara gətirib çıxarır, yenidən onun gerçəkləşməsinə cəhd göstərilir. Rusiyanın azadlıq hərəkatının ən əsas faciələrindən də biri budur.” Alber Kamyunun fikrindən: “Üsyan edən insan, özünü günahsız hesab etdiyi üçün şərlə mübarizədə xeyri tərk edər, şəri yenidən yaradar.”

Rus publisisti, hüquqşünas, iqtisadçı V.V.Vodovozov (1864-1933) 1891-1892-ci illərdə Rusiyada baş verən aclıqlarla bağlı Leninin sərt mövqeyini təqdim edir: “Aclıq müəyyən sosial qurumun birbaşa nəticəsidir; nə qədər ki, bu quruluş mövcuddur, belə aclıqlar labüddür; onu aradan qaldırmaq üçün quruluşu məhv etmək lazımdır...Kəndli təsərrüfatı dağılarkən kəndlini kənddən şəhərə atır, aclıq, proletarları və yerlərdə sənayeləşdirilməni yaradır. O kəndlini məcbur edəcək ki, kapitalizm quruluşunun əsasları üzərində düşünsün, çara və çarizmə inamını itirsin, nəticədə isə bu, inqilabın qələbəsini vaxtında asanlaşdıracaq.”

Sovet tarixçisi, tarix və fəlsəfə elmləri doktoru M.S.Voslen-ski (1920-1997) “Nomenklatura” yazısında Leninin Neçayev kimi anarxist fikirlərini açıqlayır. Əslində onu heç nə maraqlandırmırdı, Rusiya və onun proletar qüvvəsi zəif idi, öz sənaye gücünü artırma bilməmişdi. Onun üçün bu hadisələr əhəmiyyət-

siz idi, ən əsas məsələ inqilabı nə yolla olursa- olsun həyata keçirmək idi. Siyasətçilərin bir çoxu Lenini oktyabr inqilabına qədər dağıdıcı qüvvə, ölkəsinin vətənpərvər şəxsiyyəti olmadığını, bir çox xüsusiyyətlərini mənfi qiymətləndirirdi. Rus yazıçısı M.Qorki (1868-1936) çox vaxt onun siyasətinə qarşı çıxırdı. 1917-1918-ci illərdə “Vaxtsiz fikirlər” adlı silsilə məqalələrinə bolşeviklərin, inqilab qatillərinin əməllərini pisləyir, günahsız həbs edilənləri böyük səylə müdafiə edirdi. M.Qorkinin məşhur esselərindən biri “Rus insanları haqda kitab”dır. Bu essədə də onun rus xalqına verdiyi qiymət ağılla qəlbin bir-biri ilə mübarizəsinə bənzəyir. Çünki o, əqidəsinə görə əslində qərbçi dünyagörüşünə malik idi. Qarşıda “inqilab şahini” M.Qorkinin ateist fikirlərinə toxunacaşıq...Yeri gəlmişkən, rəssamlardan Mixail Nesterov (1862-1942), Nikita Çebakov (1916-1968) və Saveliy Sorinin (1878-1953) yaratdığı Maksim Qorkinin portretləri ilə tanış ola bilərsiniz.

Bir haşıyəyə çıxım. Qəribədir, niyə böyük istedadla malik ziyalılar amansız inqilabçılara çevrilirdilər? Bu prosesdə subyektiv amillər də az deyildi... Cəmiyyətlə insan taleyi arasında uçurum, yadlaşma, nifrət əmələ gəlsə, hər bir fərd öz təbiətinə, temperamentinə, dünyagörüşünə uyğun ya özünü, ya da cəmiyyəti cəzalandırmaq üçün onu hədəf götürür. Öz amansız mübarizəsində ölməkdən belə qorxmur. İnqilabçıların mübarizə ruhunda əslində pessimizmin də böyük rolu var.

Həmçinin, hər bir böyük şəxsiyyətin yaradıcılığında, dünya baxışında yaranan böhran nəticəsində daxili narahatlıq, üsyan baş qaldırır. Mübarizə yolunu seçənlər isə cəmiyyətdə onları düşündürən suallara cavab axtarırlar. Bu axtarışların çoxunun sonu isə uğursuzluqla bitir. Onları ya sürgün, ya azadlıqdan məhrum olunma, yaxud da ölüm hökmü gözləyir.

Məhz Leninin də inqilabi hərəkətdə rəhbərlik etməyinə səbəb olan hadisələrdən biri 1887-ci ildə böyük qardaşı Aleksandr

Ulyanovun (1866-1877) III Aleksandra qarşı törədilən sui-qəsdə iştirakı və edam edilməsi idi. Aleksandr xalqçılar hərəkatının fəal üzvü idi. Edamdan əvvəl Aleksandr anasının təhriki ilə imperator III Aleksandra edamın başqa cəza ilə əvəz olunmasını xahiş edir. Lakin bu müraciətdə törətdiyi hadisədən onun heç də peşman olmadığı özünü bürüzə verir. O, 1887-ci il 8 (20) may tarixində Şlisselburq qalasında edam edilir.

Rəssam P.Belausovun (1912-1989) “Biz başqa yolla gedəcəyik” məşhur şəkilini çoxu xatırlayır. Şəkildə Aleksandrın edamından sonra Vladimir Ulyanov əlini ağlayan anasının çiyinə qoyaraq, onu sakitləşdirməyə çalışır. Guya o, qardaşının siyasi mübarizəsini davam etməyəcəyinə, anasının qəlbini sındırmayacağına söz verir. Tarix isə bunu təsdiq etmir. Mətbuatda Ulyanovlar ailəsinin üzvü-Leninin kiçik qardaşı Dmitriy İliç Ulyanovun (1874-1943) fəaliyyəti nədənsə mətbuatda az işıqlandırılıb. Onunla bağlı oxucu demək olar ki, az məlumata malikdir. O da keçmiş inqilabçı olmuş, 1900-ci ildə “İskra” qəzetində müxbir işləmişdi. Birinci Dünya müharibəsində hərbi həkim kimi Sevastopolda çalışmışdı. Oktyabr inqilabından sonra Kırıda sovet hakimiyyətinin qurulmasında aktiv iştirak edərək, 1919-cu ildə Kırım Xalq Komissarları Sovetinin sədri, Səhiyyə Xalq Komissarı kimi fəaliyyət göstərir. Böyük qardaşlarından fərqli olaraq, o, həkim kimi daha humanist idi. O, xalq arasında sinfi düşmən axtarmırdı, insanların haqsız məhv edilməsi haqda sənədlərə imza qoymurdu. Lakin qadınlara qarşı çox meylli idi. Bir neçə dəfə ailə qurmuşdu. Ancaq Fanni Kaplan (1890-1918) (Feyqa Xaimovna Roydman) Ulyanovların ailəsində özünəməxsus iz qoymuşdur.

Qeyd edək ki, 1905-ci il inqilabında Kaplan anarxistlərə qoşulur. 16 yaşında Kiyevin general-qubernatoruna qarşı terror aktında iştirak etdiyi üçün sürgünə göndərilir. 1917-ci ildə Müvəqqəti hökumətin Ədliyyə naziri Kerenskinin sərəncamı ilə

azadlığa buraxıldıktan sonra Kaplan sağlamlığını bərpa etmək üçün Krıma Evpatoriyaya gedir. Dmitriy Ulyanovla görüşü unudulmaz xatirələrə çevrilir. Fanni Kaplanla Dmitriy Ulyanov arasında sevgi macərəsi yaşanır. Taleyin qəribəlikləri çoxdur. Ziyalı, həlim təbiətli həkimlə Fanni Kaplan kimi qəddar qadını nə yaxınlaşdıra bilərdi? Yəqin ki, həkimin humanizmi, xeyirxahlığı Fanni üçün bir udum təmiz hava və sərin su kimi qiymətli idi. Qadın kimi bu hisslərə, sevgiyə mənəvi ehtiyacı vardı. Dmitriy Ulyanov isə Fanninin simasında cəsarətli, qəhrəman qadın obrazını sevirdi. Hər biri özündə olmayan cəhətlərə dəyər verirdi. Sürgündə olduğu müddətdə Fanninin görmə qabiliyyəti çox zəifləmişdi. Dmitriy həssas, qayğıkeş dost kimi ən məşhur oftalmoloqa onun gözlərini operasiya etdirir. O həmin gözlər ki, bir aydan sonra 1918-ci il avqust ayında qardaşı Lenini hədəf götürərək, ona sui-qəsd etmək istəyəcək. Onun Leninə olan nifrəti Dmitriyə olan məhəbbətini sanki bir güllə məsafəsində inkar edə bilmişdi.

Kaplanın əslində Yakov Sverdlov (1885-1919) tərəfindən göndərildiyi, məhkəməsiz necə məhv edildiyi haqda yazmaq daha geniş bir mövzudur. Ancaq bu, həqiqətdir ki, inqilabçı-anarxistlərin çoxu ailə səadətindən məhrum idi. İctimai, siyasi vəzifə, əqidə ən yaxın adamın həyatından üstün idi.

Leninə sui-qəsd cəhdindən sonra bir çox şəhərlərdə hadisəylə əlaqəsi olmayan minlərlə insanlar-zabitlər, keşişlər, tələbələr, kooperativ müəssisələrinin əməkdaşları güllələnmişdi.

Daha bir inqilabçının həyat səhifələrinə nəzər salaq. Zadəgan nəsindən olan anarxist inqilabçı, xalqçılar hərəkatının ideoloqlarından biri Mixail Bakunin “Dövlət və anarxiya”, “İnqilabi katexizis” və bir çox inqilabi hərəkata, zorakılığa çağıran yazıların müəllifidir. Ömrünün çox hissəsini mühacirətdə keçirmişdi. O, Syurixdə rus emiqrantlarından biri ilə “Xalq işi” jurnalını çap edir. O, jurnalda dövlət əleyhinə hazırladığı proqramı

təbliğ etməklə yanaşı, ateizm və materializmin dindən fərqli olaraq, şəxsiyyətin azadlığında böyük əhəmiyyəti haqqında yazılar çap edirdi. XIX əsrin yetmişinci illərindən başlayaraq, onun ideyaları rus inqilabçıları arasında genişlənir, öz ardıcılarını qazanır. Kütlələrin sosial inqilabının keçirilməsi məsələsində həmrəy olsalar da, aralarında fikir ayrılığı da mövcud idi. M.Bakuninin utopik fəlsəfəsinə görə, inqilab dövlətin məhvinə çalışmalıdır. O, K.Marksdan fərqli olaraq proletarların diktaturasını qəbul etmir, inqilabın hərəkətverici qüvvəsini kasıb təbəqə olan fəhlə və kəndlilərin birliyində, mübarizəsində görürdü. 1867-ci ildə çap olunan “Federalizm, sosializm və antiteoloqizm” kitabında ateizm və radikal antiklerikalizm mövqeyindən dini tənqid edirdi. “İnsanlar Allah köləsi, sonra kilsənin duaları ilə dövlətin də köləsidir.” Bakunin, həmçinin, ”Dövlətçilik və anarxiya” kitabında yazır ki, çara qarşı olan inam Allaha olan inam qədər heç də az ziyan vurmur.

M.Bakunin 1872-ci ildə “Allah və dövlət” kitabında hər ikisini azadlığın düşməni adlandırır. “Dağıdıcı ehtiras yaradıcı ehtirasdır,” deyən anarxist inqilabçının 1874-cü ildə ”Dövlət və anarxiya” kitabı nəşr olunur. Bakunin yazır: “Avropanın bütün dövlətləri, dövlət adamları nə metafizik, nə teoloq, nə də deistdirlər, ürəklərinin dərinliyində nə Allaha, nə şeytana inanırlar, lakin elə ehtirasla metafizikanı, dini, hansı bir din olursa-olsun onu elə müdafiə edirlər ki, tək o itaətkarlığı, dözümlülüyü, tabe olmağı öyrətsin- yeri gəlmişkən, bütün dinlər də bunu edir.”

Lakin İncili oxuyarkən bəzən elə fikirlər var ki, onların mənasını müxtəlif cür yozmaq olar. Məsələn, İsa peyğəmbərin (e.ə.12-4 - 26-36) fikirlərinə nəzər salaq: “Elə düşünürsünüz ki, mən dünyaya sülh gətirməyə gəlmişəm? Yox, deyirəm sizə, əksinə ayrılıq gətirməyə gəlmişəm, çünki bundan sonra bir evdə yaşayan beş nəfər bir-birindən ayrı olacaqdır: üçü ikisinə qarşı və ikisi üçünə qarşı.” (Luka12, 51-52) Bu, doğrudur, ailədə də əqi-

dələrin, etiqadların müxtəlifliyi ayrılığa, yadlığa gətirib çıxarır. F.Dostoyevskinin 1880-ci ildə ölümündən dörd ay əvvəl çap etdirdiyi “Karamazov qardaşları” əsərində də bir ailənin faciəsi təsvir edilir. Kiçik qardaş Aleksey Karamazov monastırı müdrik qoca Zosimin təkidi ilə tərkdir. Əslində Aleksey öz nümunəsində insanlara həyatda daha çox fayda verə bilərdi. O, Allaha, insanlara olan məhəbbətini ətrafı ilə bölüşməyə tələsir. Lakin öz ailəsinin üzvləri arasında soyuqluq, etmadsızlıq var. Aleksey isə bu münasibətlərə aydınlıq gətirməyə çalışır. Romanın sonunda müəllif yazır ki, yaxşı, düzgün iş görəndə həyat necə də gözəldir.

Kitabda qoyulan əsas məqsəddən çox uzağa düşməmək üçün anarxist inqilabçılarla bağlı fikirlərimizi davam edək. Bakunindən sonra P.A.Kropotkinlə (1842-1921) bağlı onu qeyd etmək istərdik ki, o, da dövlətin varlığını inkar edirdi. O, düşünürdü ki, inqilab yalnız dövlət əleyhinə baş qaldırılmalıdır. “Anarxiyanın fəlsəfəsi və ideali”, “Müasir elm və anarxiya” kitablarının müəllifi olub. Onunla yanaşı, P.N.Tkaçev (1844-1885) xalqçılar ideyasının hazırlanmasında böyük rol oynayıb. Marksizmi tənqid edərək, onun nəzəriyyəsinin Rusiyada həyata keçirilməsini məqsədəuyğun bilməmişdi. Başqa xalqçılar kimi o, da hökumətin devrilməsinin tərəfdarı idi. Məhz Neçayevin ideyalarını dəstəkləyən Tkaçevin “Dövlət hakimiyyətinin zəbt edilməsi” ilə bağlı konsepsiyasından Lenin öz inqilabi fəaliyyətində məharətlə istifadə edir. P.N.Tkaçevə görə, Rusiyanın 25 yaşından yuxarı olan əhalisi məhv edilməlidir. Guya, bu insanlar yeni ideyaları dərk edib həyata keçirmək iqtidarında deyillər. Genefondun məhv edilməsi istiqamətində əlverişli vəziyyətdən istifadə etmək belə anarxist inqilabçılar üçün böyük fürsət idi.

Konfutsidən soruşduqda ki, dünyada elə bir söz varmı ki, ömrün boyu onu özünə rəhbər tutasan? Deyir ki, bu söz, mərhəmətdir.

Alber Kamyu “Üsyançı insan” kitabında anarxist inqilabçıların sərt çağırışlarını, çox vaxt məntiqə sığmayan mövqeyini

zəngin tarixi faktlarla oxucusuna çatdırı bilər. V.Q.Belinskinin (1811-1848) inqilabi fikirlərinə toxunur: “İnkər, mənim Tanrım-dır. Tarixdə köhnəni dağıdan mənim qəhrəmanlarım Lyuter, Volter, Bayron, ensiklopedistlər, terroristlərdir.” 1845-ci ildə Gertsenə yazdığı dinlə bağlı fikirlərindən: “Allah və din sözlərində qaranlıq, zülmət, zəncir və qamçı görürəm.” Onun K.M. Bakuninə ünvanladığı məktublar ədəbiyyatla bağlı yazdığı tənqidi məqalələrdən siyasi baxışlarına görə çox seçilir. Məktublarda sırf subyektiv mülahizələr, gileylər daha çox yer tutur. Sokratın (e.ə. 469-e.ə. 399) fikrincə, hər bir insan olmaq istədiyi qədərində kölə, yaxud azaddır.

Alber Kamyu oxucusunu həmçinin, Neçayevin sərsəm məntiqi ilə də tanış edir: “İnqilabçı əvvəlcədən məhkum olunmuş insandır. Onun sevgi münasibətləri, mülkiyyəti, dostları ola bilməz. O, hətta, öz adından da imtina etməlidir. Onun bütün varlığı yalnız bir ehtirasda cəmlənməlidir, o da inqilabda.” Göründüyü kimi, insanın xoşbəxtliyində, uğurlarında əsas rol oynayan məhəbbət və dostluq hissləri anarxist inqilabçılara yad-dır. Rus dini filosofu, tənqidçi B.B.Rozanovun (1856-1919) fikirlərindən: “İnqilab iki ölçüdə ibarətdir-uzununa və eninə, lakin üçüncüyə-dərinliyə malik deyildir. İnqilabda sevinc olmur. Və olmayacaq da.”

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Lenin, Neçayev, Bakunin əs-lində blankist idilər. Q.Plexanov (1856-1918) 1906-cı ildə bu haqda yazmışdı: “Əvvəldən Lenin marksist olmaqdan çox blan-kist idi. Öz blankist “qaçaqmalını” ən ciddi marksist ortodoks bayrağının altından keçirmişdi.”

Bəs, “blankist” nə deməkdir? “Blankizm” sol inqilabi cərə-yandır. Hakimiyyətə qarşı mübarizədə terror vasitəsinə üstünlük verilir. Bu cərəyanın banisi, ideoloqu-sosialist, utopist Lui Oqyust Blankidir (1805-1881). Onun fikrinə görə, ən vacib mə-sələ inqilabın həyata keçirilməsidir, nəinki ondan sonra öz həl-

lini gözləyən ictimai quruluşun taleyi. Blanki inqilabi fəaliyyətinə görə ömrünün 37 ilini həbsxanada keçirmişdi. Bu sol inqilabi cərəyanın təsiri Petr Tkaçevin siyasi əqidəsində öz əksini tapmışdı.

Alber Kamyunun “Üsyançı insan” kitabına bir daha nəzər salaq. Cəmiyyətdə üsyan və inqilabların metafiziki və tarixi inkişafı müəllif tərəfindən geniş təhlil edilmişdir. Kitabda nihilizmlə polemika diqqəti cəlb edir. Kitaba müraciət edək: “...” nihilizm” terminindən ilk dəfə Turgenevin “Atalar və oğullar” romanında istifadə edilib. Baş qəhrəman Bazarov özündə nihilistin ən bariz tipini əks etdirir...”Eqo”nun təmin edilməsində rol oynaya bilməyən hər şeyi Pisarev inkar edir, fəlsəfəyə, “mənasız” incəsənətə, yalançı əxlaqa, dinə, hətta etik qaydalara müharibə elan edir. O, bizim sürrealistlərin nəzəriyyəsini xatırladan intellektual terrorizmin nəzəriyyəsini yaradır...O, elə bir səviyyəyə çatır ki, özündə təbəssümdən əsər-ələmət olmadan öz-özünə sual verir: “Öz ananı öldürə billərsənmi?” Cavab verir: “Niyə də yox, əgər mən bunu istəyirəmsə, bu, mənə fayda verirsə...”Onlar şüur və mənfəətdən savayı heç nəyə inanmırdılar...Pisarev anasının qətlə yetirilməsi haqda fikirlərindən geri çəkilmirdi...o, utanmadan həyatdan zövq almağı arzulayırdı...Gertsen 24 mart 1869-cu ildə Oqarevə yazdığı məktubda qeyd edir: “Varlığın və ailənin tamamilə məhv edilməsini təbliğ edirlər, axı, bu, cəfəngiyyətdir. Bu, həqiqətən meymuna qayıtmağa bənzəyər, bəşəriyyət özünün fantastik elementlərinə görə darıxdırıcı yeknəsəqliyə tab gətirə bilməzdi.”

Anarxist inqilabçılar tərəfindən yuxarıda qeyd etmişdik ki, çar II Aleksandra sui-qəsd edilir. Neçayevin, Bakuninin kimi silahdaşların əli ilə bu qanlı hadisə baş verir. Onları terrorun nə ilə sona yetəcəyi, acı nəticəsi maraqlandırmırdı. Rusiyanın dini və siyasi filosofu, ekzistensializmin nümayəndəsi M.Berdyayevin (1874-1948) fikrinə görə, terror vasitəsilə həqiqət üzə çıxmır.

1881-ci ildə II Aleksandra qarşı sui-qəsd edildikdən sonra “Bütün dini etiqadlara azadlıq verilməsi” haqda yeni qanun həyata keçmir. 1884-cü ildən etibarən başqa dinin nümayəndələri əqidələrinə görə, dövlətin qorxulu düşməni kimi elan edilir. Kütləvi həbslər, sürgünlər baş alıb gedir. Məhz o dövrdə ilk dəfə “seкта”, “sektant” kimi sözlərdən istifadə olunmağa başlayır.

Bu hadisələrə laqeyd qalmayan qraf L.N.Tolstoy II Aleksandrın ölümündə iştirak edən xalqçıların əfv olunması haqqında III Aleksandra məktub yazır. Ona elə gəlir ki, çar xalqçıların cəna-yətini bağışlasa, öz nüfuzunu qaldırar, inqilabçı-terroristləri isə mənəvi cəhətdən tərkisilah edir. Doğrudanmı, L.N.Tolstoy anarxist-inqilabçılar D.Karakozov, P.Tkaçev, S.Neçayev, M.Bakunin kimi insanların öz əməllərindən peşman olacaqlarına sadələvhəsini inanıb? (Məsələn, D.Karakozov vaxtı ikən II Aleksandra sui-qəsd etməyə cəhd göstərsə də gülləsi hədəfə dəyməmiş, fəaliyyəti dar ağacında başa çatmışdı.) III Aleksandr L.N.Tolstoyun məktubunu cavabsız qoyur. Onun faciə ilə bağlı fikirlərindən: “Belələri ilə nə etmək olar? Rus torpağını bu xəstəlikdən necə təmizləməyəsən, bu murdar ilanları necə əzməyəsən? Bunu məndən bütün Rusiya gözləyir.”

Əlbəttə, inqilabçılar çara qarşı törətdiyi qanlı əmələ görə edam edirlər. III Aleksandrın İncilə əsasən “öz düşməni sev” təliminə riayət etməməsi L.N.Tolstoya mənfi təsir edir. Tolstoy düşünürdü ki, o adamlar xoşbəxtdirlər ki, İsa peyğəmbərin təlimini həyata keçirirlər. “Mənim vəziyyətimə düşən bir çox insanların fikirlərini öyrənməyə başladım. Onlar da mənim kimi “Mən niyə yaşayıram?” sualına cavab tapa bilmirdilər...İsa peyğəmbərin təlimini qəbul edənlər seçim qarşısında idilər, ya həyatın bütün qaydalarını pozmaq, ya da təlimi təhrif etmək. Onlar sonuncunu seçirlər.”

N.Berdyayevə Tolstoyla görüşmək qismət olsaydı, yazığını narahat edən fikirlərə o, belə cavab verərdi: “Dostoyevskidə əla

fikirlər var: Əgər bir tərəfdə həqiqət, o birisində İsa olsaydı, yaxşı olardı ki, həqiqətdən imtina edib, İsanın ardınca getsinlər...”

Əgər İsa peyğəmbərin çağırışları insanı ciddi şəkildə seçim qarşısında qoyursa, onda necə olsun? Məsələn: “Kim öz atasına, anasına, öz arvad və uşaqlarına və öz qardaş və bacılarına, hətta, öz həyatına nifrət etməyib, mənim yanıma gəlsə mənim şagirdim ola bilməz.” Çox böyük qurbanlar hesabına hamıdan üz çevirmək nə qədər düzgün fikirdir? Neçayevin yuxarıda qeyd olunan çağırışına bənzəmirmi? Hamıdan, hər şeydən inqilab naminə üz döndərmək! Görünür, inqilabçılar dini kitabları da mükəmməl öyrənmişlər.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, II Aleksandra sui-qəsdlə əlaqədar görkəmli Rus filosofu, şairi, yazıçısı, tərcüməçisi Vladimir Solovyov da III Aleksandra məktub yazır. O, bildirir ki, çar ölüm hökmündən imtina etməlidir. Çarın öldürülməsini cinayət adlandırsa da, lakin ölümə ölümə cavab verməyi pisləyir, çünki bu, problemin səmərəli həlli deyildir. Solovyov bu müraciətdən sonra dərs dediyi universitetdən uzaqlaşmağa məcbur olur, başı üzərində qara buludlar günbəgün daha da sıxlaşır. Onun haqqında danışarkən III Aleksandra göndərdiyi məktubla kifayətlənmək qeyri-mümkündür. Aleksandr Blok (1880-1921) onun barəsində deyirdi: “O, insan deyil, təmiz ruh idi.” Bu fikirlərdə böyük həqiqət vardı. Solovyov başqaları kimi pulun qədrini bilmir, onun səxavəti isə sərhəd bilmirdi. Bir dəfə dilənçilərə nəinki pullarını, pul qabını, burun yaylığını, çəkmələrini də vermişdi. Aldığı mənzilin pulunu 3 dəfə ödəmiş, mebel almağa pulu çatmadığı üçün döşəmədə quru yerdə yatırmış.

Protieriy Aleksandr Menin (1935-1990) onun haqqındakı yazısından: “Vladimir Solovyov ateizm böhranını yaşamışdı. Hələ uşaq ikən öz ikonalarını pəncərədən çölə atmışdı. Onun dərrakəli yeniyetməlik dövrü altımışıncı illərə təsadüf edir, Çernişevskinin, Dobrolyubovun dövrünə. O, Pisarevlə də maraqlanır-

dı...Vladimr Solovyov Avropanın böyük mütəfəkkirləri- Spinozanın, Şopenhaurun fəlsəfəsini öyrənir... Vladimr Solovyov gənclik illərindən ömrünün sonuna qədər filosof, riyaziyyatçı Leybnitsin nə vaxtsa söylədiyi fikirlərini, prinsipini həyatı boyu davam etdirir. Leybnits deyirdi: “İnsan inkar edirsə, o, haqlı deyildir, xüsusilə, əgər o, filosofdursa.”

Aleksandr Men oxuculara onun “Böyük mübahisə” kitabından sitatlar gətirir: “...Niyə xristianlar Şərqlə Qərbi birləşdirəndən sonra yenə də dağıldılar və bu dəfə xristian bayraqları altında? Nəticədə Şərqi xristianlıq, Qərbi xristianlıq yarandı...” Solovyov buna daha dərinədən yanaşır: İnsan öz təzadlı fikirlərindən əzab çəkir və normal həyat sürmür. Və biz bunu etiraf edirik! Axı, nə olub? İnsanla nə baş vermişdir? Və o, cavab verir: dünya dağılır! Məhəbbət, qarşılıqlı anlaşma, qardaşlıq telləri itir. Material dünyada da itir. Hər şey dağılır!”

Aleksandr Men qeyd edir ki, Solovyov İsanın dilində -yəhudi dilində yazır, dualar oxuyur, sanki qədim xristian ənənələri ilə əlaqə yaratmağa çalışırdı. Kitabın əvvəlində Rusiyanın bir dövlət kimi 3-cü Roma olmaq niyyətinə qarşı V.Solovyov 1894-cü ildə yazdığı şeirində deyir ki, Bizansın çökməsinin taleyindən ibrət almaq istəmirik, Rusiyanı yalandan inandırmağa çalışırlar ki, sən üçüncü Romasan. Yaxud 1890-cı ildə yazdığı şeirə diqqət edək. “Ey Rusiya! Yüksək düşüncələrlə, qürurlu fikirlərlə məşğulsan. Sən hansı Şərq olmaq istəyirsən: Kserksin ya İsanın Şərqi”?

Müxtəlif taleli insanlara bənzəyir tarixi hadisələr. Uğurlusu, uğursuzu da var. Deyirlər ki, zaman pul deyil, onu qaytarmaq olmaz. Tarixdə adı heç vaxt anılmayan nə qədər müharibə, inqilab, aclıq qurbanları var...

Bir haşiyəyə çıxım. II Aleksandrın şərəfinə ucaldılan heykəllərin də hətta, öz qəribə taleyi var. 1898-ci ildə II Aleksandrın heykəli Moskva Kremlində ucaldılıb. Qazan şəhərində

çarın əzəmətli heykəlinin taleyi isə öz yiyəsinin taleyindən seçilmir. 1918-ci ildə demontaj olunan heykəl uzun illər “Qostinny dvor” adlanan ərazidə qalır. 1938-ci ildə isə tramvayın təkərləri üçün əzəmətli tarixi heykəl əridilir. Qərribə taledir, II Aleksandrın heykəli sosializm sisteminə qədər mövcud olsa da repressiya illərinin siyasi qurbanı kimi məhv edilir. Əlbəttə, əriyən tunc heykəldir, tarix isə bizdən əvvəl də, sonra da yaşayacaq. Heykəlin keçmiş yerində əvvəlcə Leninin, 1966-cı ildə isə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, tatar şairi Musa Cəlilin (1906-1944) heykəli ucalır...

İstər-istəməz Eklessiastın qədim müdrik fikirlərini xatırlayırsan: “...Hər şeyin öz vaxtı var və səma altında hər bir şeyin öz vaxtı. Doğulmaq vaxtı və ölmək vaxtı. Daşları atmaq vaxtı və toplamaq vaxtı...Müharibə vaxtı və sülh vaxtı...Mən gördüm ki, öz əməlinlə sevinməkdən böyük xeyirxahlıq yoxdur...” Dostoyevski “Karamazov qardaşları” romanının sonunda Eklessiastın fikirlərini təkrar edir: “ Düzgün iş görəndə həyat necə də gözəldir.”

II Aleksandrın həyata keçirmək istədiyi dini etiqadlara azadlıq vermək təşəbbüsü yarımçıq qalsa da, 1905-ci il oktyabrın 17-də II Nikolay tərəfindən vicdan, mətbuat azadlığı, müxtəlif cəmiyyətlərin təşkilatlarının azadlığı haqda manifesti çıxır. Rəssam İ.Repinin “17 oktyabr manifesti” adlı şəkli sanki zamanın nəbzini tutur. Həmin ildə dini inanclarına görə həbsdə, sürgünlərdə olanlar azadlığa buraxılırlar. Lakin Oktyabr Manifestində Rusiya əhəlisinin bərabər hüquqa malik olması haqda heç nə qeyd olunmadığı üçün orduda və polislər arasında çəşqınlıq baş verir. Manifest II Nikolayın ümidlərini doğrultmur, ölkədə inqilabi hərəkat güclənməkdə davam edir. Yaponlar Port-Artur limanını mühasirəyə almışdı, 300 minlik rus ordusu 120 min əsgər,1905-ci ildə Susima boğazında 20-dən çox hərbi gəmisini itirmişdi.

XVII əsrin sonlarından başlayaraq, Rusiyada hərbi donanmanın yaradılmasında, bir çox islahatların həyata keçirilməsində

tarixi xidmətləri olan I Pyotr qeyd etmişdi: “Ancaq o hökmdar iki ələ malikdir ki, onun quru və donanma qoşunları var.” Çar II Nikolay isə hakimiyyəti dövründə get-gedə hər ikisindən məhrum olmaq ərəfəsində idi.

Əslində tarixdə qeyd edilirdi ki, guya müharibələr dövründə çar dövləti zəifləmiş, müflisləşmişdi. 1905-ci ildə inqilabi hərəcatlar çarı Rusiyadan xarici banklara pul köçürməsinə məcbur etmişdi.

Romanovlar nəslinin 400 illiyi ilə əlaqədar olaraq İ.V.Zimin 15-dən çox bu mövzu ilə bağlı müxtəlif səpgidə kitabların müəllifidir. Yazıçı “Çar pulları. Romanovlar Evinin gəliri və xərcləri” kitabında çarın öz kapitalının və dövlət aktivlərinin xarici banklara köçürülməsi ilə bağlı maraqlı faktları üzə çıxarmışdır. Zimin kitabında qeyd edir ki, 1917-ci ilin yanvar ayında silah almaq üçün 2244 qızıl külçəsi və qızıl sikkələr Vladivostokdan Amerikaya göndərilir. II Nikolayın 5,5 ton şəxsi qızılı Amerikadan Londonun “Brazers Berrinq Bank”ına köçürülməliydi. Məxfi maliyyə əməliyyatı 3 sayılı Antanta-rus maliyyə konvensiyası ilə təmin edilmişdi. Lakin çara məxsus qızıl yolda yaponlar tərəfindən ələ keçirilərək, Maydzura limanına aparılır. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Yaponiya tərəfindən Rusiya həm müharibədə məğlubiyyətin, həm də qızillərinin bir çox hissəsindən məhrum olmağın acısını yaşayır...

Qızıldan da qiymətli olan sənət əsərləri isə xalqın mənəvi xəzinəsi kimi heç vaxt ölmür. Görkəmli rus rəssamı V.Vereşaqin (1842-1904) bir çox müharibələrin iştirakçısı olmaqla bərabər, çəkdiyi şəkillərdə döyüş səhnələri böyük məharətlə əks olunub. “Hücumdan sonra”, “Plevna ətrafında sarğı məntəqəsi”, “Ölümçül yaralı”, “Müharibə apofeozu”, “Borodin döyüşünün sonu” və başqaları. Son vaxtlar Vereşaqin müharibə mövzusunda şəkil çəkməkdən çəkinirdi. Etiraf edirdi ki, müharibədə həlak olan, yaralanan əsgərlərin vəziyyəti onu sarsıdır, bərk təsirləndirirdi. İştirak etdiyi Rus-yapon müharibəsində

çəkdiyi şəkil onun son əsərinə çevrilir. “Petropavlovsk” zirehli gəmi minaya düşərək məhv olur. Okeanoqraf, rus hərbi dəniz xadimi, donanmanın vitse-admiralı C.Makarovla (1848-1904) birgə V.Vereşaqin Port-Arturda ölümcül yaralanırlar. Müharibə zamanı ikinci Vereşaqin olsaydı cəsur Vereşaqinin qəhrəman obrazını tabloya köçürər, istedadlı, humanist rəssama öz dərin ehtiramını bildirərdi. Sağlığında şahidi olduğu müharibənin dəhşətli, amansız əlləri bir gün ona sarı da uzandı.

Müharibə ilə bağlı L.N.Tolstoy da böyük həyəcan yaşayır, “Əsrin sonu” məqaləsində Port-Arturdakı məğlubiyyəti Rusiyanın məhvinə bərabər sayır: “Rus ordusunun, donanmasının darmadağın edilməsi...rus dövlətinin dağılmasının birinci əlamətidir. Rus dövlətinin süqut etməsi isə mənim zənnimcə, özünü doğrultmayan xristian sivilizasiyasının dağılmasıdır.” Qraf Tolstoy bu müharibə ilə bağlı daha bir fikrini ürək ağrısıyla etiraf edir: “Mənə çox pis təsir etdi. Mən də hərbiçi olmuşam. Bizim vaxtımızda bu, mümkün olan şey deyildi. Hamımız ölər, amma təslim olmazdıq.”

Rus yazıçısının oğlu L.L.Tolstoy da (1869-1945) ölkəsinin ictimai həyatında fəal iştirak edirdi. Rus-yapon müharibəsinə qarşı sərt mövqeyini gizlətmirdi: “...hücuma hazır olmamaq - bütün bunlar çox kədərli hisslər oyadır. Rusiya çirkli, kobud qadın kimi yuxudan ayılana qədər öz sür-sümüyünü açana kimi öz barmaqlarını sındıracaq və başqalarını rahatsız edəcəkdir. 5 min adam ölüb, 27 gəmi batırılıb.”

O, “Yeni zaman” qəzetinin redaktoru, nəşir, dramaturq Aleksey Suvorindən (1834-1912) xahiş edir ki, hərbi müxbir kimi ona müharibəyə getməyə icazə versin, lakin L.L.Tolstoyun bu istəyi baş tutmur. Yeri gəlmişkən, A.Suvorinin portretini rəssam İ.Kramskoy (1837- 1887) çəkmişdir.

1905-ci ildə “Azadlıq” kəlməsi cəmiyyətdə anarxiya yaratmaqda bəzi siyasi qüvvələrə geniş imkanlar verir. Rusiyanın bir

çox şəhərlərində yəhudilərə qarşı qırğınlar törədilir. Rusiyada davam edən çaxnaşmalardan sui-istifadə edənlər arasında erməni daşnakçıları da var idi. Bakıda və bir çox rayonlarda azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törədilirdi. Yəqin ki, I Pyotrun “Vəsiyyətnaməsi”nin həyata keçirilməsində düşmən mövqeləri üçün əlverişli siyasi vəziyyət, fürsət yaranmışdı. I Pyotrun “Vəsiyyətnaməsi”ndə dinlərə olan fərqli münasibət özünü qabarıq göstərir. Bildiyiniz kimi, I Pyotr Rusiyanın sərhədlərini Hindistandan Avropaya qədər genişləndirməyi, İstanbulu isə atası Aleksandr Mixayloviç kimi Rusiyanın paytaxtı görmək arzusundaydı: “...həmişə Osmanlı ilə İran arasında fitnə-fəsad törətmək, davadalaş yaratmaq lazımdır. Bu işdə sünni və şiə məzhəbləri arasındakı ixtilaflar böyük, kəskin silah və basılmaz ordudur.” I Pyotr müsəlmanları Avropa ilə ünsiyyətdən məhrum etməyi tövsiyə edirdi. Azərbaycanı zəbt etmək əsas planlarından biri idi. Bu məsələdə ermənilərin özünəməxsus rolu olmuşdur.

Haşiyəyə çıxmaq istəyirəm. Arximandrit Avqustin (Nikitin) “Peterburqda erməni xristian cəmiyyəti” yazısında qərribə “faktlar” irəli sürür. O, qeyd edir ki, erməni xristianları Sankt-Peterburq salınmazdan əvvəl Nevanın sahillərində olmuşlar. Ermənilərin seçdiyi ən sevimli ticarət yolları Həştərxandan Volqa boyunca yuxarı hissəsində yerləşən Kostramadan keçmiş, Ağ dənizdən isə Skandinaviya ölkələrinə çatmışdır. Bu, ticarət yolu “erməni yolu” adlanırdı. Hətta, İvan Qroznı ermənilərdən əvvəl bu istiqamətdən xəbərsiz idi. Bununla da arximandrit Avqustin (Nikitin) sübut etmək istəyir ki, ermənilərin bu şəhərdə məskunlaşma tarixi daha qədimdir, nəinki rusların. Necə ki, Azərbaycan ərazisində yerləşən qədim alban mədəniyyətini özəlləşdirməklə ermənilər ağız dolusu bu ərazinin əsl sahibi olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Arximandrit Avqustin (Nikitin) növbəti tarixi yalanını yazır: “Erməni xalqının fars əsarətinə qarşı azadlıq mübarizəsinin ən aktiv nümayəndələrindən biri

arsaxdan (Qarabağdan) müqəddəs Yəhya monastrının arximan-driti Vardapet Minas Tıqranyan olmuşdur. 1701-ci ildə o, ilk də-fə Rusiyaya gəlir və sonralar vaxtaşırı Rusiyanın Eçmiadzinlə, farslarla, Qərbi Avropa və Roma papası ilə əlaqələrini yaradır. O, Xəzər dənizinin sahilində böyük bir monastrın ucaldılmasının vacib olduğunu I Pyotr-un diqqətinə çatdırmaq istəyir, çünki o, həmçinin, müdafiə qalası kimi də əhəmiyyət kəsb edə bilərdi.”

Fikir versək, ermənilərin ən böyük siyasi təbliğatçısı, strateji qüvvəsi onların dini liderləri olmuşdur. Yalnız onların aktiv iştirakı ilə xalqlar arasında ayrı- seçkilik, soyqırımlar baş vermişdir. Kitabda bu haqda qeydlər olunacaq...

Bir faktı da nəzərinizə çatdırım ki, uzun əsrlər boyu pravoslav və qriqorian kilsələri arasında əslində mənəvi birlik olmayıb. Çünki pravoslavlar liofizit, ermənilər isə monofizitdirlər. Bütün bunlara baxmayaraq onlar Rus imperatorlarının sarayında daha çevik siyasətə malik idilər.

Daha bir erməni siyasətçisini nəzərinizə çatdıraraq. O, Vardapet Minas Tıqranyanın (1658-1740) həmfikri əslən Hindistandan olan İsrail Oridir (1568-1711). Erməni yazıçısı Raffi (1835-1888) erməni-rus münasibətlərinin hansı siyasi müstəvidə qurulmasını, müsəlmanlara qarşı birgə mübarizəsini hərtərəfli təqdim etmişdir. Kitab “Xəmsənin məlikçiliyi” adlanır. Kitabda qeyd olunur: “Qarabağ məliklərinin öz vətənlərində müstəqil knyazlığının yaradılması təzə fikir deyildi. Hələ 1701-ci ildə onlar Pyotr-un qarşısına Vardaped Minas və başqalarının müşayiəti ilə hind əsilli erməni olan İsrail Orini nümayəndə kimi göndəririlər. Onların Smolenskidə çarla görüşməkdə əsas məqsədləri çarı inandırmaq idi ki, erməniləri öz himayəsinə götürməklə müsəlmanlara qarşı əlbir mübarizə öz səmərəsini verə bilər. Belə olan təzədə ermənilər öz qüvvələri hesabına farslara qarşı müharibəyə başlayıb müsəlman əsarətindən çıxar, Rus xristian dövlətinin himayəsinə qəbul edər. Ori öz vətəni xilas etmək üçün bildirir ki, Şamaxı

rayonunda ermənilərin 17000, Qarabağda 6000 əsgəri var, Ermənistanın 17 fars əyalətindən 100000 nəfərə qədər toplamaq olar. Əgər çarın ordusu bu yerlərə gəlsə o, öz üzərinə öhdəçilik götürür ki, Şərqi yaxşı tanıyan insan kimi ordunu öz şəxsi vəsaiti hesabına saxlayacaq. Ori çarı Ermənistanın xəritəsi ilə tanış edib bildirir ki, Ermənistanı əgər öz himayəsinə götürərsə çar hansı mənfəətləri əldə edə bilər. I Pyotr düşünür ki, əvvəlcə Şərq siyasətini, mədəniyyətini yaxından öyrənmək daha əsas şərtlərdən biridir. Bu məqsədlə, 1707-ci ildə səfirlik yaradılır, İsrail Ori səfir kimi Şərqdə fəaliyyət göstərir, daha sonra ona polkovnik rütbəsi verilir. Və beləliklə, Orilər, Tıqryanlar Şərqdə öz məkrli planlarını həyata keçirmək üçün dəridən, qabıqdan çıxırlar. Xəzəryanı sahə qoşunlarının komandanı general-mayor Mixail Afanasyeviç Matyuşkin (1676-1737) əmr alır ki, Gilan və Mazandaran tədricən müsəlmanlardan təmizlənsin və ermənilər orda məskunlaşdırılsınlar. Müəllif Raffi erməni siyasətini bütün çılpaqlığı ilə oxuculara təqdim edir. Hadisələri əlavə olaraq təhlil etməyə mənəcə, ehtiyac yoxdur, çünki yaxşı atalar sözü var: “Yalançı elə bağrıdır ki, doğrunun bağı yarıldı.”

Arximandrit Tıqryanın arzularından biri I Pyotr tərəfindən həyata keçir. Tarixə müraciət edək. Sultan Hüseyn şahın hakimiyyəti dövründə səfəvilər dövləti zəifləyir, türklərin hücumundan ehtiyat edərək I Pyotr Şərqi Qafqazı zəbt edir. 12 (23) sentyabr 1723-cü ildə İranla Rusiya arasında traktat bağlanır. Gilan, Mazandaran, Astrabad, Dərbənd, Bakı xanlığı Rus dövlətinə keçir.

1723-cü ildə M.Matyuşkinin rəhbərliyi altında dəniz donanmasının artilleriyası Bakını hədəfə alır, Şirvanşahlar sarayı ciddi dağıntılara məruz qalır. Sarayın mavi bəzəkli günbəzləri dağıdılır. Sarayda rus hərbi intendant idarəsi yerləşdiyi üçün günbəzlər sökülür və saray öz əvvəlki görkəmini itirir. Pəncərələrin də şəbəkələri sındırılır, yeri daşla hörülür və burda həmçinin hərbi sursat saxlanılır. Müharibələrdə çoxəsrlik tarixə

malik olan mədəniyyət abidələri həmişə daha çox ziyan çəkir. Sonralar da Şirvanşahlar sarayının vəziyyəti ürəkaçan olmadı. Mühəribənin hədəfi təkcə insanlar deyil, xalqın əsrlər boyu qazandığı milli mədəniyyəti, tarixidir. Manaf Süleymanovun (1912-2001) “Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim” kitabına müraciət edək: “...Rəssam Yakov İsoviç Çelxis İçərişəhər haqda deyirdi: “Baxın, yaxşı-yaxşı baxın. Bu darısqal küçələr, bu daxmalar, bu kəlləbənd, qapı-pəncərələr, şəbəkə və hətta, navalçaların hər biri millətinizin tarixidir...Bu qala divarları, darvazalar, mühəccərlər böyük mədəniyyət nümunəsidir... Şirvanşahlar sarayı, Qız qalası, bürclər tükənməz milli sərvətdir.” Saraya çatanda rəssam darvazanı oxşayırmış kimi nəqşlərə toxunaraq əlavə edir: “...Bu kompleks memarlıq incidir. Adam diz çöküb səcdə etmək istəyir...Bu qiymətli incini bərpa etmək üçün neçə ildir ki, qapı qalmayıb ki, açmayam, yer qalmayıb ki, getməyəm. Minlərlə adamdan xahiş etmişəm, yalvarmışam ki, qoymayın Qoşa qala qapısı yanındakı Bakı xanının sarayı kimi Şirvanşahlar sarayı da yerlə yeksan olsun, itsin...Mən rəssamam, həm də nəqqaşam, gözəl bir abidənin göz qabağında xaraba qalmağı gözlərimi ağrıdır, məni kor edir.”

Bir haşiyəyə çıxım. Hüseyin Baykara (1904-1984) Şuşada anadan olmuş, İstanbulda vəfat etmişdir. O, “Azərbaycanda erməni basqını və Naxçıvan məsələsi”, “Azərbaycan milli istiqlal mücadiləsi” yazılarının, “Azərbaycan mədəniyyət tarixi”, “Azərbaycan istiqlal mübarizəsi” kitablarının müəllifidir.

“Azərbaycan milli istiqlal mücadiləsi” yazısında qeyd edir: “Məşhur türkoloq Bartoldun “Rus olmayan xalqları necə ruslaşdırmalı?” adlı bir əsəri vardır. Bütün bunlar azmış kimi Bakıda olan Rus pravoslav kilsəsi Azərbaycanın dəyərli abidələrindən olan Şirvanşahlar sarayını və Divanxananı sökərək yerində rus kilsəsinin tikilməsini israr edirdi. Rus çar məmurları bu saraydan anbar kimi istifadə etdikləri üçün kilsənin bu tələbini yeri-

nə yetirməmişdilər...” Yuxarıda qeyd etmişdik ki, Arximandrit Tıqranyan Xəzər sahilində böyük bir monastrın tikilməsini I Pyotra təklif etmişdi... Digər tərəfdən də Rus pravoslav kilsəsi də gözünü bu ərəziyə dikmişdi...

Azərbaycanda 1991-ci ildə ikinci dəfə müstəqillik bərpa edildikdən sonra mədəniyyət sahəsinə dövlət tərəfindən böyük qayğı göstərilir. Xüsusilə, Heydər Əliyevin adını şərəflə daşıyan fondun prezidenti Mehriban xanım Əliyeva bütün bacarıq və qüvvəsini mədəniyyət ocaqlarının, incəsənət sahəsinin daha da inkişafına yönəlmişdir. İndi qədim Şirvanşahlar sarayı xarici qonaqların maraqla ziyarət etdiyi memarlıq abidələrindən biridir. Vaxtı ikən baxımsızlıqdan yararsız hala düşən xalqın malik olduğu zəngin milli-mədəni abidələr artıq ikinci həyat qazanmış, onlar tariximizin qiymətli inciləri kimi dövlət tərəfindən qorunur.

Manaf Süleymanovun kitabından bir hadisəyə də diqqət çəkmək istəyirəm. ““Qızıllı” yaxud “Aleksandro-Nevski” kilsəsi şəhərin mərkəzində ucaldılmışdı. Onun qızıl rənginə çalan, par-par parıldayan qübbələri on kilometrərlə uzaqdan görünür, səfərdən qayıdan gəmilərin kapitanları səmti o qübbələrlə müəyyənləşdirirdilər. III Aleksandr Bakıda möhtəşəm kilsə tikmək üçün pul buraxır və şərt qoyur ki, əzəmətli və yaraşlıq olmalıdır...Akademik Marfeld (1852-1921) baş memar təyin edilir...Kilsənin baş icraçısı arxitektör İ.Qosslavski (1865-1904) gecə-gündüz çalışır...Bina on ildən sonra, çar III Aleksandr öləndən sonra hazır olur...Kilsə zənglərinin səsi-sədası gurutulu və möhtəşəm...çıxmaq üçün tuncun tərkibinə qızıl və gümüş qarışdırmaq lazım olur. Bu məqsədlə əhalidən qızıl-gümüş toplanmağa başlanır. Qadınlar kəmər, qolbaq, sırğa, üzük, həmayil, biləzik, kişilər isə təkbənd, qılınc və xəncər qınları, gümüş qab-qacaq, “ianə” gətirirlər. Nəticədə “ianənin” əsas hissəsini müsəlmanlar ödəyir, birinci yeri tuturlar.”

Göründüyü kimi, kilsə zənglərinin daha gur səslənməsi üçün müsəlmanlar öz qiymətli zinət əşyalarını vermiş, ərazilərində sıxışdırılıb təcavüzlərə dözmüş, qanları öz torpağında su yerinə axmışdır. Mədəni abidələr, dindarların sığındığı məscidlər isə dağıdılırdı. Əvvəllər çar dövründə dini ayrı-seçkilik mövcud idisə, sonra ateistlərin dinə hücumu ayrı-ayrılıqda xristianları və müsəlmanları öz əsarəti altına aldı.

I Pyotr müsəlmanları Azərbaycandan köçürüb onun əvəzinə xristian dininə mənsub olan insanların bu ərazidə yerləşdirilməsini istəyirdi. Təəssüf ki, “Vəsiyyətnamə”nin əsas məqsədləri onun vəfatı ilə unudulmayıb və vəsiyyətləri yaşamaqdadır. Məsələn, 1796-cı ildə 30 min nəfərlik rus ordusu Qubanı, Şamaxını, Bakını zəbt edir. Rus generalı, qraf B.Zubov (1767-1822) təlimat alır ki, Muğanı ələ keçirdikdən sonra orada qala tikdirsin, adını “Serdse Yekaterini” (Yekaterinanın ürəyi) qoysun. Bununla yanaşı orada 2 min cavan rus əsgəri məskunlaşdırılsın, həmin əsgərlər erməni və gürcü qızları ilə evlənib nəsil artırınsınlar. Nəticədə isə onlar torpaq sahəsi və silahla təmin olunsunlar.

Özgənin torpağında zorakılıq etməyin heç də nəcib bir əməl olmadığını xainlər dərk etdiyi üçün gecə yatanda da balışının altında silahla yatmağa üstünlük veriblər. 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsinə qədər 50 minlik rus ordusu İrəvan, Naxçıvan, Ərdəbil, Xoy ərazilərini işğal edir. İran dövləti Təbrizi itirmək üçün Rusiya ilə sülh bağlamağa məcbur olur. Təəssüflə demək lazımdır ki, işğal edilən ərazilərdən-İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarından 240 min əhali, xüsusilə varlı təbəqə öz torpağını tərk edir. Bunu rus təbəliyinə boyun əyməmək kimi qiymətləndirirlər. İrəvanın bir neçə mahalı boşalır. 1827-ci ildə rus çarı İrəvan xanlığını ləğv edir. Düşmən isə bu əlverişli vəziyyətdən ustalıqla yararlanır. 1828-ci ildə məşhur “Türkmənçay” müqaviləsi bağlandıqdan sonra İrəvan quberniyası ərazisində “Erməni vilayəti” yaranır. Bu tarixi hadisələr azərbaycanlıların

qanı ilə yazılmışdır. Mürəkkəblə əsl tarixi saxtalaşdırmaq olar, qan yaddaşı isə heç vaxt unudulmur...

Bu yaxınlarda “Köhnə Vladikafkaz” adlı bir kitabla tanış oldum. Kitabın müəllifi Zalina Vladimirovna Kanukovadır. Kitabı oxuyarkən elə bir təsəvvür oyanır ki, dünya tarixindən, xəritəsindən deyəsən, onun geniş məlumatı yoxdur. Kitabda yazılıb: “1813-cü ildə Rus-İran müharibəsindən sonra Gülistan müqaviləsi bağlanır, erməni vilayətlərinin bir hissəsi Rusiyaya birləşdirilir. Digər erməni vilayətləri-İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Eçmiədzin şəhəri ilə birlikdə Rusiyanın İranla ikinci müharibəsindən sonra 1826-1828-ci illərdə “Türkmənçay” müqaviləsinə əsasən Şərqi Ermənistan birdəfəlik Rusiyaya birləşdirilir. 1828-ci ilin mart ayında Erməni vilayəti yaranır, ora İrəvan qəzası və Ordubad dairəsi daxil olur.” Zalina Kanukova yaxşı olardı kitabında qeyd edəydi ki, bəs, azərbaycanlılar harda yaşayıb, xəritədə yerini göstərəydi. Cənubi və şimali Azərbaycan adlı ərazilərdən xəbəri yoxdur? Tarixdən məlumdur ki, 1813-cü il oktyabrın 12-də Rusiya imperiyası ilə Qacar İran dövləti arasında “Gülistan” müqaviləsi bağlanıb. Azərbaycan xanlıqlarından İrəvan və Naxçıvanı çıxmaq şərti ilə Talış, Şirvan, Quba, Bakı, Gəncə, Qarabağ, Şəki xanlıqları Rusiyaya verilir.

1828-ci ildə fevralın 10-da “Türkmənçay” müqaviləsi bağlanarkən Azərbaycan tərəfindən görkəmli mütəfəkkir Abbasqulu Ağa Bakıxanov (1794-1847) tərcüməçi kimi iştirak edir. Hər halda o, erməni dilinin tərcüməçisi olmayıb.

Bir faktı da qeyd etmək ki, erməni şovinizminə yaxından bələd olan Rus çarı I Nikolay süni surətdə yaradılmış Ermənistan vilayətini 1840-cı ildə ləğv edir.

Əsrlər boyu yalan, qondarma tarixlərin üstündən uzun müddət vaxt keçdikcə ya yalan tarixə qalib gəlir, yaxud da yalan tarixə təslim olur. Atalar sözüdür, yalan ayaq açar, amma yeriməz.

Tarixdə o qədər diqqətdən yayınan, unudulan hadisələr mövcuddur ki, onları təhlil edərkən böyük həqiqətlər üzə çıxır. Məsələn, deyilənə görə, Nadir şah (1688-1747) qətlə yetirildikdən sonra onun tacından qiymətli almaz daşı oğurlanır. Almaz əldən-ələ keçir, nəhayət, Culfadan olan erməni taciri Georgiy Şafraz onu arvadının qohumu zərgər Ovanes (İvan) Lazarevə (1735-1801) satır.

Qısa bir müddətdən sonra II Yekaterinanın favoritlərindən biri olan qraf Aleksey Orlovun (1737-1807) vasitəsi ilə İvan Lazareviç Lazarev çar sarayına yol açır. Həmin oğurlanmış almaz çarıçaya verilir. Nadir şahın xəzinəsinə məxsus olan almazın və öz var-dövlətinin hesabına Lazarev və onun havadarları Sankt-Peterburqda erməni kilsəsinin tikilməsinə icazə ala bilirlər. Ümumiyyətlə, II Yekaterinanın hakimiyyəti dövründə ermənilərə ruslar tərəfindən xüsusi qəyyumluq göstərilmişdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, “Neva” jurnalının 2011-ci il 1-ci sayında Arximandrit Avqustinin “Peterburqda erməni xristian icması” adlı yazısında Lazarevlərin Rusiya çarıçasının sarayındakı fəaliyyətinə geniş yer verib. Əlbəttə, qiymətli almazın II Yekaterinanın xəzinəsinə necə yol açdığını qeyd etmir. Arximandrit Avqustin yazır: “...XVIII əsrdə türk istilasını dəvirməyə çalışan erməni azadlıq hərəkatının xadimlərindən biri Ovanes Lazaryanın (İvan Lazarev) adı Peterburqda ucalan erməni məbədinin adı ilə bağlıdır.

İ.L.Lazarevin atası Lazar Nazaroviç Lazarev (1700-1782) varlı tacir idi. 1750-ci ildə Yeni Culfadan (İsfahanın yaxınlığında) Rusiyaya gəlir. Rusiyada Lazarevlər öz fəaliyyətini ipək manufakturasından başlayırlar. 1770-ci ildə isə böyük dağ zavodları müəssisələrinə sahib olurlar. Lazar Nazaroviç Lazarevin böyük oğlu İvan isə siyasi fəaliyyətdə, sahibkarlıqda xüsusi istedadıyla seçilirdi... O, qraf A.Orlov, Q.Potyomkin (1739-1791), Aleksandr Vorontsov (1741-1805) və başqaları ilə iş birliyi ya-

radaraq, onları ermənilərin maraqları ilə hesablaşmağa əlverişli şərait yaradır. Rəssamlardan İ.P.Arqunov (1729-1802) Lazar Nazaroviç Lazarevin, İoqann Lampi (1751-1830) İvan Lazarevin portretlərini yaratmışlar.

1774-cü il mayın 20-də İvan Lazareviçə və onun atasına, qardaşlarına rus zadəgan titulu verilir... İvan Lazarev II Yekaterinanın şərqi siyasəti üzrə müşaviri, Rusiya Dövlət Bankının müşaviri, imperator sarayında zərgər kimi fəaliyyət göstərirdi.

1790-cı ildə vladika İosif Arqutinski-Dolqorukov (1743-1801) və qraf İ.L.Lazarevin çariçaya ermənilərin Rusiyanın cənubunda məskunlaşdırılmasının məqsədəuyğunluğu haqqında təklifinə müsbət cavab alır... İosif Arqutinski dərk edirdi ki, vətəninə azad etməyin yeganə yolu Rusiya ilə sıx əlaqələndir.

Məhz II Yekaterinanın şərqi məsələləri üzrə erməni müşaviri İvan Lazarevin öz həmvətənləri qarşısında “zəhməti” böyükdür. Onlar Donda, Dnestrdə, Kırmıda yaşayan erməniləri Rusiyanın tərkibinə daxil olan Naxçıvanda yerləşdirmək istəyirlər. Ona yeni ad da verirlər- Naxçıvan na Donu.

Əslən erməni olan Lazarev çox uzaqgörən siyasətə malik insan idi. O, 1815-ci ildə Peterburqda Erməni Lazarev məktəbinin əsasını qoyur. Sonralar məktəb Şərqi dilləri institutuna çevrilir. Burada ermənilər başqa millətlərdən olan tələbələrdən daha çox pul alırdılar. İnstitutda ərəb, fars, türk-tatar dilləri tədris edilirdi. Diqqət edin ki, “türk-azərbaycan” yazmaq əvəzinə xalqımıza tatar adı verirlər. Çünki Azərbaycan adlı torpağın adı çəkilsə, onların yalan, uydurulan tarixi üzə çıxıb bilər. İnstitut Orta və Yaxın Şərqi ölkələri üçün diplomat və tərcüməçilər hazırlayırdı. Burada yarımçıq olsa da təhsil alan general erməni Loris Məlikov bəlkə ona görə türk dilini yaxşı bilirdi. Rus-türkiyə müharibəsində iştirak edəndə bu dil ona lazım olub.

Qeyd edək ki, arximandrit Avqustinin (Nikitin) “Yunanıstanda islam”, “İsveçrədə islam”, “Norveçdə islam”, “Danıyada is-

lam” adlı yazılarında Avropada yaşayan müsəlmanların milli dəyərlərinə müəllifin din xadimi kimi subyektiv, qərəzli mövqeyi açıq-aydın özünü göstərir. Xüsusilə, Daniyada Məhəmməd peyğəmbərin çəkilməmiş karikaturalarını Avropanın söz azadlığı kimi qiymətləndirir. Axı, karikatura dinlərarası dialoqa deyil, konfliktdə doğru aparır. Bu mövqə neqativ hadisələrə əlverişli şərait yaratmağa təkan verir. Arximandrit Avqustin (Nikitin) yazısının sonunda müsəlman və xristianları sanki bir dünyanın sakini deyil, iki əks cəbhələrin rəqibləri kimi qələmə verir: “...Avropa L.Trotskinin yolunu seçəcək “nə müharibə, nə sülh.” Bu isə, böhranlı vəziyyəti daha da dərinləşdirəcəkdir.

Qayıdaq, ermənilərin Naxçıvanı özəlləşdirmə siyasətinə. Keçmişdə Naxçıvan “Türk qapısı” adlanırdı. Məhz bu cəhətdən onu ələ almaq üçün XX əsrin əvvəllərində Rusiya və İngiltərənin köməклиyi ilə ermənilər Naxçıvana qarşı ərazi iddiaları ilə əhaliyə qarşı genosid törətdi. Naxçıvanda kütləvi qətl daşnak və çar məmurları tərəfindən həyata keçirildi.

1905-ci il iyunun 18-də Naxçıvanda Qafqaz atıcılıq batalyonunun komandiri öz raportunda riyakarcasına qeyd edir ki, 17 iyun axşam 8 radələrində erməni və müsəlmanlar arasında toqquşma ilə əlaqədar, silahdan istifadə etməyə məcbur oldum, nəticədə Zeynəddin kəndinin 20 müsəlman sakini öldürüldü. Göründüyü kimi, baş verən qanlı hadisələr təhrif olunur, burda erməni tərəfin qəddar siması ifşa edilmir. Guya rus atıcılıq batalyonu azərbaycanlıların hücumunun qarşısını almaq məqsədi ilə atəş açmağa məcbur olmuşlar. Düşmən yaxşı bilir ki, sənədlər uzun illərdən sonra tarixi arxivlərdə yaşayacaq. Nəsillər dəyişir, zaman ötür, lakin sənədlər isə qalır, qərəzli yazılmasından asılı olmayaraq.

Andronuk Ozanyan (1865-1927) kimi cəlladlar qəddarlıqla azərbaycanlıları məhv edirdilər. Araz çayının sahilindəki Yayıcı kəndi yerlə yeksan edilərək, 4000 əhalisi olan kənddə 2500-ə

qədər insan öldürülüb çaya atıldı. Çaydakı cəsədlər Nüvəndi kəndinin əhalisi tərəfindən yığılaraq onları torpağa tapşırıdılar.

Andronik 15 minlik quldur dəstəsi ilə Sirab kəndinə daxil olaraq 10 min günahsız insanı qətlə yetirir. 1905-1907-ci illərdə Azərbaycanda və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda ermənilərin törətdiyi qətlərin arxasında Rusiya, 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı genosidin arxasında İngiltərə idi. 1918-1921-ci illərdə Naxçıvanda ermənilər tərəfindən 73727 nəfər azərbaycanlı öldürülmüşdü.

1918-ci ildə artıq ingilis hərbiçilərinin Bakıya gəlişinin səbəbi aydın olur. 1917-ci ildə dekabrın 7-də İngilis Hərbi Kabineti ermənilərə yüksək məbləğdə maddi yardım etmək üçün qərar qəbul etmişdi. Bir ildən sonra bu yardımın necə, hara xərclənməsi üçün düşmən dairələr ingilislərə hesabat verməliydi...

Çox təəssüf ki, Azərbaycanın mill sərvəti olan neft sənayemizdən də özünə var-dövlət toplayan erməni kapitalistləri Mantaşev, Qukasov və s. erməniləri silahla təmin edir, onlara qahmar çıxırdı. Rus dövləti ilə həmfikir olmaları bir tarixi faktla yadda qalır. Yazıçı Qılman İlkinin (1914-2009) “Bakı və Bakılılar” kitabından: “...Bakının erməni varlılarından biri olan Tomas Eyvazov öz hesabına Sisianovun xatirəsinə abidə düzəltdirmişdi. Sisianovun öldürüldüyü yerdə (Azərnəşrin keçmiş binasının yerində) qoyulmuş bu abidə piramida şəklində olub... Sisianovun öldürülməsi çar hökumətini daha ciddi tədbirlər görməyə məcbur etdi...imperatorun tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün heç nədən çəkinməyən sadıq bir hərbiçinin itirilməsi I Aleksandrın Qafqazdakı siyasətinə böyük zərbə idi.”

Rusların ölkəmizdə qırğınlar törətməkdə əsas məqsədi Azərbaycanın bir çox torpaqlarında yerli əhalinin sayının azaldılması idi. Bir tərəfdən də xarici ölkələrdən köçürülən ermənilər Azərbaycanda yerləşdirilməklə süni surətdə onlar yerli əhali kimi qələmə verilirdi. Məsələn, 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Türkiyə

müharibəsindən sonra ermənilərin axını daha güclü olmuşdu. XX əsrin əvvəlində Zaqafqaziyada yaşayan 1300000 ermənidən bir milyonu xaricdən köçürülən mühacirlər idi. XXI əsrdə də bu siyasət davam edir. Necə deyərlər, gəmidə oturub gəmiçi ilə döyüşmək ermənilərin qədim milli xüsusiyyətidir.

Tarixçilər çox vaxt öz millətinə, dininə müxtəlif fəndlərlə haqq qazandırmaq üçün həqiqəti kor etməyə hazırdırlar. Xüsusilə, əsrlər boyu Azərbaycana qarşı yönələn əsassız ittihamlar, yalana xidmət edən təbliğatlar bu gün də bizim iqtisadi, mədəni tərəqqimizi gözü götürməyən qüvvələrin uydurmalarıdır.

P.B.Rıbakovun və L.B.Alayevin redaksiyası əsasında Rusiyanın Elmlər Akademiyasının Şərqsünəslıq İnstitutunun 2006-cı ildə nəşrə hazırladığı “Şərqn tarixi” adlı kitabın V cildində Azərbaycan Qafqazda təcavüzkar ölkə kimi təqdim edilmişdir. Tarixi hadisələr 1914-1945-ci illəri əhatə edir. Alimlər qaranı ağıdan seçmək istəməyəndə, tarixin başına cörab hörəndə gələcək nəsillər üçün ən pis, ən ədalətsiz miras qoyub gedirlər. Dobrolyubovun fikrincə, başqa xalqı sevməyən insan öz xalqını da sevmir. Hadisələr 1918-20-ci illəri əhatə edir. Kitabdən oxuyuruq: “...Azərbaycan eyni zamanda Naxçıvan və Dağlıq Qarabağ uğrunda Ermənistanla, Axaltsixe, Axalkalaki üçün Gürcüstanla döyüşüb. İngiltərənin köməkliliyi ilə Dağıstana da göz dikib, çünki Denikinin Rusiyanı birləşdirmək planlarının həyata keçə bilməyəcəyinə ümid edirdi...” Belə çıxır ki, regionda qonşu ölkələrin dinc həyatına haram qatan yalnız Azərbaycandır. Kitabda daha sonra oxuyuruq: “...Osman hakimiyyəti 1915-ci ilin yazında erməni xalqına qarşı qenosidə başladı. 1915-ci ildə misli görünməyən genosidlə bağlı Ermənistanın tarixi qərb hissəsində (Ərzurum, Van gölü ətrafı və s. sahələr) erməni əhalisi demək olar ki, yox oldu.” Şərqsünəslıq institutunun əsl tarixi faktlara belə qeyri-obyektiv münasibəti tarix qarşısında ən böyük günahdır. Ermənistanla məxsus olmayan xəri-

təni əsassız iddialarla ağ vərəqlərdə “yaratmaq”, onun “hüduzsuz” sərhədlərini genişləndirmək cəhdi nə vaxta qədər davam edəcək?

Həmin kitabda qeyd edilir ki, 1916-cı ildə rus ordusu osman ərazilərinin dərinliklərinə doğru irəliləyərək Ərzurumu aldı... və s. Kitabı diqqətlə oxuyanda Ermənistanın tarixi ərazisi kimi təqdim edilən Ərzurumun əslində osman türklərinin ərazisində yerləşir. Düz deyiblər ki, yalançının yaddaşı olmaz. Ümumiyyətlə, “Şərqi tarixi” kitabında türk millətinə qarşı aqressiv, mənfi mövqe özünü qabarıq göstərir. Onu oxucunun gözündən hərtərəfli salmaq üçün kitabın müəllifləri “böyük zəhmət” çəkmişlər. Tarix səhnəsində gələcəyin ölümləri keçmiş adamların ədalətli siyasi mübarizəsini, həqiqi xidmətlərini yalan pərdəsinə bürüyüb dünya ictimaiyyətinə öz qərəzli fikirlərini sıyıyır, ancaq vaxt gələcək bu siyasət bumeranq kimi özlərinə qayıdacaqdır.

Genosid qurbanı kimi dünyaya car çəkən ermənilərin iftirdən savayı məgər başqa ölkə daxili problemləri yoxdur? Bu, əslində türklərə, azərbaycanlılara qarşı nəinki fiziki, həmçinin, siyasi genosid idi. Miskin, yazıq görkəmi almaq heç bir xalqa baş ucılığı gətirmir. Min bir hiylə, siyasətlə havadarlarının köməkliliyi ilə torpağımızda məskunlaşan, daha sonra onun dövlətçiliyinə xəyanət edən millət üçün müqəddəs heç nə ola bilməz. Dəfələrlə alimlərimiz bu problemləri dərinləndirərək araşdırmış, ermənipərəst qüvvələrə də öz tutarlı cavablarını verə bilməmişlər. Qurani-Kərimdə müsəlmanların başqa xalqlarla necə rəftar edilməsi açıq-aydın bildirilir: "Allah din yolunda sizinlə vuruşmayan və sizi yurdundan çıxartmayan kimsələrə yaxşılıq etməyi və onlarla ədalətlə rəftar etməyi sizə qadağan etməz." (Mümtəha, 8-9 ayələr).

Bir məsələyə diqqət yetirək, erməni bir tərəfdən öz millətini Rusiyanın cənubuna toplamaq istəyir, digər tərəfdən sual meydana gəlir ki, əgər öz vətəni varsa, erməniləri ora niyə toplamır?

Təsadüfi deyil ki, Rusiyanın İranla, Türkiyə ilə müharibələrində ermənilərin aktiv iştirakı xüsusi rol oynayıb. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ermənilərin çarların sarayına yol tapmaqda əsas məqsədi heç də rus dövlətinin tərəqqisi naminə deyil, öz məkrli planlarının həyata keçirilməsi üçündür. Yenə bir tarixi fakta müraciət edək. Erməni şairi, yazıçısı, ictimai-siyasi xadim Ovanes Tumanyanın (1869-1923) 1914-cü il Birinci dünya müharibəsində apardığı siyasi, millətçi fəaliyyəti ilə tanış olaq. Yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlər öz təsdiqini tapacaq. “Qolos Armenii” qəzetinin 19.12.2014-cü il tarixində Susanna Ovanesyan “tarixi” yazısını Ovanes Tumanyanın Birinci dünya müharibəsində rus qoşunlarının hərbi rəisləri ilə görüşlərinə həsr edib. Məqələdə erməni şovinizmi ədalətli mövqe kimi verilir, ermənilərin bir çox siyasi maraqlarına rus hərbiçilərinin qarşılıqlı mövqe göstərməməsi emosional təsvir edilir. Müəllif yazır: “1914-cü il noyabrın ilk günlərində Tumanyan Bakıda olur. Ora getməkdə əsas məqsəd könüllülər hərəkətinə dəstək olmaq və maddi yardımın toplanmasını təşkil etmək idi. Onun ilhamverici çıxışı 5 noyabrda erməni könüllülərinin böyük dəstəsinin cəbhəyə göndərilməsində böyük rol oynayır. Rus dövləti könüllülər dəstəsinin yaradılmasına kömək etsə də, onun fəaliyyətinə mane olurdu, çünki ermənilərin sonra muxtariyyət tələb etməsindən ehtiyat edirdilər. Tumanyan bir çox rus zabidləri və generalları ilə görüşüb ünsiyyət saxlayarkən birinci dəfə idi ki, o, inkarolunmaz faktları öyrənir. Yüksək rütbəli rus hərbiçiləri ermənilərə qarşı yanlış mövqedə idilər... Tumanyan öz gündəliyində yazır: “Lyaxov Tehrandan məşhurdur. O, erməniyə nifrət edir və bunu gizlətmir.”

Demək, erməni bütünlükdə mənfi keyfiyyətləri ilə bərabər qəbul edib onu sevmək hər kəsin müqəddəs borcudur, onun aventyurasında iştirak etməmək isə ən böyük günahdır. Əvvəlcə onu qeyd edim ki, “erməni” deyəndə, bütün xalq nəzərdə tutulmur,

yalnız şovinistlər, siyasi əxlaqsızlar, nankor insanlar, xalqlar arasında dinc həyatı pozanlar kitabın əsas hədəflərindən biridir.

Susanna Ovanesyan daha sonra yazır: “Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinin baş qaldırılması əlbəttə, bu ilk hadisə deyil. Necə deyərlər, Daşnaksütün işi ilə bağlı 149 günahsız ittiham olunanlarla birgə Tumanyan bununla qarşılaşmış, 4-5 il ərzində çar mühafizəsinin sərt nəzarəti altında olmuş, üç dəfə həbs edilmişdir. Bu dəfə gördükləri daha dəhşətli idi, nəinki bundan öncə erməni ziyalılarının ən yaxşı təbəqəsinin illərlə davam edən siyasi təqibləri, sıxışdırılmaları.”

Qəribədir, rus çarlarının özgə torpaqlara hücumları zamanı onunla birgə döyüşəcəyinə and içən, onun himayəsində olmağa can atan, ərəzində yaşadığı müsəlman xalqlarına qarşı öz silahını ilk yönəldən erməni din xadimləri, siyasətçiləri deyilmi?! Çarların saray qapılarını brilyant daş-qaşlarla açan, Rusiyanın daxili və xarici siyasətindən öz milli maraqları üçün istifadə edən Arqutinskilər, Lazarevlər, Melikovlar və başqaları deyilmi?! Ovanes Tumanyanın Bakıdan erməniləri toplayıb Türkiyəyə müharibəyə qoşulmasını, təcavüzkar siyasətini necə adlandırmaq, Susanna Ovanesyan? Şairin ən böyük silahı sözdür, bəşəriyyətə olan məhəbbəti, şeirləri ordunun qarşısını ala bilməz? Tumanyan təkə öz xalqının deyil, bütün insanların əmin-amanlığını, xoşbəxtliyini vəsf edən şeirlərin müəllifi olmalıydı. Bir neçə min insanın başqa ölkədən qanunsuz mühacirət etməsi üçün nə qədər yerli əhalini öz vətəninə qırmaq, üstəlik ona böhtanlar atmaq olar? Dini kitablar bizə məgər yalan danışmaq öyrədir?! Allah qarşısında ermənilərin nə din xadimləri, nə siyasətçiləri, nə də havadarları məsuliyyət hiss etmirlər? Onlar üçün müqəddəs nədir?!

Azərbaycanın dahi klassik şairi Nizami Gəncəvi deyib:

Nifaq olan yerdə fəlakət də var,
Səadət günəşi birlikdən doğar.

Birlik- əmin-amanlıq, bərəkət deməkdir, müharibə isə ölüm, aclıq. Qondarma tarixlə, soyqırımla dünya ictimaiyyətini ayağa qaldırmaq istəyən düşmənlər bu gün ərəb ölkələrində axıdılan qanların, minlərlə insanın, xüsusilə, uşaqların taleyini düşünür, bu vəhşilikləri törədənlərə qarşı öz haqq səsini nədənsə qaldırmır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Dünya Siyasəti İnstitutunun direktoru, tarix elmləri doktoru, professor Musa Qasımlı bu mövzuların mahir tədqiqatçısı kimi xüsusilə, ermənilərin təcavüzkar siyasətini tarixi dəlillərlə hərtərəfli öz yazılarında vermişdir: “Müxtəlif ölkələrin arxivlərində uzun illər boyu “tam məxfi” və “xidməti istifadə üçün” qrifləri altında saxlanılan sənədlər üzərində işləyən peşəkar tarixçi olaraq söyləyə bilərəm ki, erməni silahlı qüvvələri dinc azərbaycanlılara və türklərə qarşı kütləvi qırğınları əvvəlcə XIX əsrin 80-90-cu illərində, 1905-1906-cı illərdə və 1914-1918-ci illərdə törədiblər. Daha sonra isə azərbaycanlılara məxsus tarixi torpaqlarda yaradılan daşnak Ermənistanı 1918-1920-ci illərdə dövlət səviyyəsində dəhşətli soyqırımı həyata keçirib, özlərinin cinayətlərini gizlətmək üçün “erməni soyqırımını” uydurublar. Onlar bəşəriyyətə və sivilizasiyaya qarşı bu qəddar cinayətləri törədərkən Anadoluda, Cənubi Azərbaycanda, İrəvan quberniyasında və indiki Azərbaycan Respublikası ərazisində olan erməni kilsələrindən silah anbarı kimi istifadə ediblər, bəzi keşişlər isə əllərinə silah alıb dinc əhalini qıran dəstələrə başçılıq ediblər...Sizə kim ixtiyar verib ki, sülh, birgəyaşayış dini olan xristianlığa ləkə vurursunuz...”

Türkiyənin Van və Ərzurumda Rusiyanın baş konsulu general Mayevski bu haqda yazıb: “Erməni dini liderlərinin dini fəaliyyəti az qala yox kimidir. Lakin bunun müqabilində milli fikirlərin yayılması sahəsində çox böyük xidmətləri vardır.” Əgər dini liderlər tərəfindən ədalətsizliklərə yol verilərək, həqiqəti bilərəkdən təhrif edib, o şəxsi maraqlara, siyasi avanturalara

qurban verilirsə, onu necə adlandırmaq? Həqiqət və yalan- hansı biri erməni dini liderlərinin öz fəaliyyətində əsas götürdüyü mə-nəvi meyarlardır? Oxucu bu suallara özü cavab versin.

Jurnalist, ictimai xadim Mark Qriqoryan “erməni məsələsi” ilə bağlı oçerk və esseləri ilə dünya mətbuatında çıxış edən müəlliflərdən biridir. Belə müəlliflərin yazılarını oxuyandan sonra “həqiqət” məfhumuna başqa mövqedən yanaşmağa başlayırsan. Demək, iki cür həqiqət var: milliyyətdən, coğrafi ərazisindən asılı olmayan əsl həqiqət və “erməni həqiqəti”. Dırnağa alınan “həqiqət” isə əslində iti caynaqlara məxsusdur... Qriqoryanın “Erməni İstanbulu” adlı yazısı kimi...

M.Qriqoryan öz yazılarında hansı mövzuya toxunursa-toxun-sun nəyin bahasına olursa-olsun milli maraqlar daha çox üstünlük təşkil edir. O, “Erməni kilsəsi ilə bağlı bir neçə yanlışlıq” adlı yazısında qeyd edir: ““Qriqorian” sözü XIX əsrdə Ermənistanın bir hissəsinin Rusiya imperiyasına birləşməsindən sonra əmələ gəlib. Bu, o deməkdir ki, erməni kilsəsi öz başlanğıcını maarifçi Qriqoridən götürmüş, apostollardan yox. Buna baxmayaraq, erməni kilsəsi həmişə özünü apostola aid olduğunu bildirib, bunu Rusiya imperiyasından, sonra Sovet İttifaqından, indi isə Rusiyadan savayı bütün dünya onu belə adlandırır.” Ermənilər dinlə bağlı məsələlərdə də rəqabət aparır: kim daha qədim köklərə bağlıdır... Nəzərinizə çatdıraq ki, 1881-ci ildə İllarion Smerdis “Surb Ovanes monastrından məktub” yazısında ermənilərin qriqorian kilsəsinə aid olduğu haqda açıq-aydın yazır: “...320-ci ildə çar Tiridat öz saray əyanları və ordusu ilə Dəclə çayında Nurlu Qriqor tərəfindən xaç suyuna salınır. Şübhəsiz ki, əgər bu müqəddəsin ağılına belə bir parlaq ideya gəlməsəydi milyonlarla xaç suyuna salınan erməni bu günə qədər atəşpərəst qala bilirdilər. Lakin çar və onun saray əyanlarının çoxu xristianlığı qəbul etsə də, xalq ona qarşı müqavimət göstərir. Buna baxmayaraq, o, yeni dinə yönəldilir. Onların müqavimətini qırmaq üçün

həmin ildə Qriqor çara məsləhət görür ki, Bhaqvanda yerləşən atəşpərəstlik məbədi yerlə yeksan olsun, onun yerində isə xristian kilsəsi ucaldılsın.” Sonra ora guya müqəddəs Yəhyanın ayaq və iki barmağının sümükləri yerləşdirilir...634-639-cu illərdə isə Bizans imperatoru İrana yürüşdən qayıdarkən yolda kilsəni acınacaqlı vəziyyətdə görüb əmr edir ki, onun yerində möhtəşəm monastr inşa edilsin. Eyni yerdə üçüncü dəfə məbəd ucaldılır. Yəqin ki, erməni kilsəsini apostol kilsəsi ona görə adlandırırlar ki, bir-iki insan sümüyünün müqəddəs Yəhyaya mənsub olduğunu təsdiq etmək istəyirlər. Əslində müqəddəslərə heç bir aidliyyəti olmayan saxta vasitələrdən bir çox monastrlarda istifadə halları az deyil. Məsələn, Aleksandr Nikonovun “Xalq üçün tiryək” kitabında bu məsələlərlə bağlı fikirlərinə müraciət edək. Müəllif qeyd edir ki, monastrların birində iddia olunur ki, guya, İsa peyğəmbərin beşiyi, üstündə yatdığı saman qorunur. Fransız rahibləri bildirirlər ki, guya qohumu Lazer öləndə İsa peyğəmbərin axıtdığı göz yaşı mövcuddur. Genuyada isə İsa peyğəmbərin mindiyi uzunqulağın quyruğu, hətta onun çarmıxa çəkildiyi ağacın qırıntıları, mıxları saxlanılır. İspan kilsəsində isə həvari Pyotrın 3 dəfə xoruz banında İsanı inkar etməsi səhnəsini yaşatmağa çalışırlar. Guya, o dövrdə həmin xoruzun kəsilən başı nümayiş olunur və s. Apostol kilsəsi adlanmaq üçün bəzən belə dini “atributlardan” məharətlə istifadə olunur. Ermənilər görsən, nə vaxt, hardan müqəddəs Yəhyanın barmaq sümüklərini tapa biliblər? Qeyd edək ki, Yəhya peyğəmbərin İsa peyğəmbəri xaç suyuna salan əlinin sümükləri Çernoqoriyada Setin monastrının Podqoritsa məbəbində yerləşir. Yevfimiyy Ziqabən yazırdı ki, müqəddəs Yəhya xaç suyunda təmizlədiyi hər bir adamı boynuna qədər suya salırdı. O, adam da günahlarını etiraf etməklə təmizləndirdi. İsa peyğəmbər isə günahsız olduğu üçün sudan tez çıxmışdı. Əgər həqiqətən də müqəddəs Yəhyanın sol əlinin iki barmağını ermənilər əldə ediblərsə, qoy bu barmaqlar onların da

müsəlmanlar qarşısındakı böyük günahlarının yuyulmasına səbəb olsun!

Qayıdaq M.Qriqoryanın jurnalist fəaliyyətinə...Onun 2007-ci ildə Moskvada nəşr olunan “Jurnalistika üzrə vəsait” kitabında da azərbaycanlılara, türklərə qarşı siyasət davam etməkdədir. Təqdim edilən mətnlər yalnız qərəzli məqsədlər daşıyır. Bu haqda geniş məlumat əldə etmək üçün M.Qriqoryanın kitabını oxumaq tövsiyə olunur. Müəllif jurnalistlərə xəbərdarlıq edir: “Çalışın ki, məqaləni “zaman göstərər” sentensiyası ilə bitirməyəsiniz. Bu, əslində bütün formullar içində ən bayağısıdır. Məqələdə nədən yazırsan yaz, zaman onsuz da hər şeyi üzə çıxaracaq.” Bəli, bu fikirlə tamamilə razıyıq, bizim haqda nə qədər yalanlar uydursanız da zaman gələcək, həqiqət bizim torpaqda qələbə çalacaq...

Erməni tarixçisi Gevorq Aslan 1914-cü ildə “Ermənistan və ermənilər” kitabında yazır: “Ermənilərdə dövlətçilik olmayıb. Onlar vətən hissinə bağlı deyillər, siyasi əlaqələrlə bağlı deyillər. Erməni vətənpərvərliyi yalnız yaşadığı yerlə bağlıdır...”

Bir haşiyəyə çıxım. Yəqin ki, siz kitabda tarixi hadisələrin ardıcılıqla verilmədiyinin şahidi olursunuz, esse janrında yazılan kitabda məqsəd fikirlərin zəncirvari inkişafına nail olmaqdır. Belə bir fikir var ki, söz sözü gətirir. İndi isə yenə keçmişə qayıdaq. Qafqazda rus çarizmi müstəmləkəçilik siyasətini möhkəmləndirdiyi dövrə. 1840-cı illərdə Rusiya Qafqazda hərbi və mülki məsələlər üzrə canişin vəzifəsini təsdiq edir.

Qafqazda qraf M.S.Vorontsov (1782-1856) ilk canişin olur. Əvvəlcə onun haqqında az da olsa məlumat verək. M.S.Vorontsov Londonda rus səfirinin oğlu kimi yüksək səviyyədə təhsil almışdı. 1803-cü ildə Qafqazda P.S.Sisianovun rəhbərlik etdiyi polkda döyüşmüş, Gəncənin (Yelizavetopol) alınmasında, Zəkatala ətrafındakı döyüslərdə iştirak etmişdi. Vorontsov, həmçinin, Borodin döyüşlərində, Napoleonla və Rus-türk müharibələrin-

də qəhrəmanlıq göstərmişdir. Çeçenistan və Dağıstanda Vorontsov öz hərbi strateji məharəti ilə seçilmişdir.

Polşa tarixçisi, cənubi Qafqaz, xüsusilə, Azərbaycan üzrə mütəxəssis Tadeuş Sventoxovski Vorontsovun Qafqazda apardığı siyasət haqqında yazır: “Qafqaz regionunun islam hissələrində müflüsləşmiş ağalar və bəylər öz hakim mövqelərini itiridilər, Vorontsov faktiki olaraq yeni elitanın yaranmasına, onları ümumi Rusiyanın zadəganlarının statusuna qaldırmaq üçün yeni siyasi kurs götürür. Bu, 1846-cı ildə Dekabr reskriptində öz əksini tapmışdır. Bu siyasət nəticəsində yeni yaradılmış müsəlman zadəganlarını öz tərəfinə çəkir, çar bəy və ağaların oğlanlarının “mülki xidmətlərinə” icazə verir, onlar da öz növbəsində nəcib əslini sübut edə bilirdilər...”

M.S.Vorontsovun Qafqazda canişin olduğu dövrdə “Məhəmmədi ruhanilərin təşkili barədə əsasnamə” layihəsi hazırlanır. Layihə bütövlükdə bəyənilsə də, Kırım müharibəsi onun həyata keçirilməsini ləngidir. 1864-cü ildə həmin işi davam etdirmək üçün yeni komissiya yaradılır...Tarixə nəzər salsaq 1788-ci ildə II Yekaterinanın əmri ilə Rusiyada ilk dəfə rəsmi müsəlman təşkilatı-Orenburq məhəmmədi ruhani yığıncağı yaradılmışdı. Rusiya müsəlmanlarının cəmiyyəti tərəfindən seçilmiş rəhbər-muftini imperator təsdiq etməli idi. Bunun yaradılmasında əsas məqsəd müsəlman ruhanilərini diqqətdə saxlamaqdır. Həmçinin, Rusiya imperiyasının həm daxilində, həm də xaricində dövlət siyasətinin islam institutları tərəfindən həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Qayıdaq M.S.Vorontsovla bağlı fikirlərə. O, müharibə döyüşlərində hərbi uğurlara, qələbə çalmağa adət etmiş, imperator tərəfindən orden və medallarla təltif olunmuşdu. Şəxsi ailə həyatına gəldikdə isə bu cəbhədə uğurlar bir o qədər də ürək-açan deyildi. Məsələn, Rus poeziyasının feili adlanan A.S.Puşkin M.S.Vorontsovun həyatında özünəməxsus rol oynayıb... Həyat yoldaşı Yelizavetta Ksaveryevna-freylina, stas-damanın

Puşkinlə görüşləri əri Vorontsovun nəzərindən yayınmır. Puşkinlə Vorontsov arasında gərginlik yaranır. Şair ona kəskin epigrammalar yazdığı halda həyat yoldaşına isə şeirlər yazır, onun eskizini çəkirdi. Son görüşlərində Yelizavetta xatirə kimi üzüyünü ona bağışlayır. Mixail Vorontsov artıq Puşkinin əməllərinə dözə bilməyib onu Odessadan uzaqlaşdıraraq, Pskov quberniysına göndərir. Ancaq Puşkindən sonra Yelizavetta Ksaveryevna ərini xoşbəxt edə bilmir və Aleksandr Rayevski (1795-1868) ilə görüşməyə başlayır, hətta bir qızı dünyaya gəlir. Bu hadisədən Mixail Vorontsov xəbər tutsa da onu qabartmır. A.Rayevskini “dövlətə qarşı xəyanətdə” ittiham edərək, onu Poltavaya sürgün etdirir. Rus dövlətinin general-feldmarşalı müharibə cəbhələrində qələbə çalıb qəhrəmanlıq göstərsə də ailədə o, özünü məğlub hesab edirdi.

Bir acınacaqlı faktı da qeyd etmək istərdim. Vorontsovların öləndən sonra cəsədləri Odessanın Spaso-Preobrajenski kafedral soborunda sarkofaqda yerləşdirilmişdi. Uzun illərdən sonra 1936-cı ildə sobor partladılmazdan əvvəl sarkofaqdakı cəsədlərin üzərindən qiymətli əşyalar götürülür, Vorontsovların sümükləri isə Odessanın kasıb qəbiristanlıqlarından biri olan Krasnaya Slobodkaya atılır. İnsanı dəhşətə gətirən tək cə sümüklərin torpağa səpələnməsi deyil, həmçinin ateistlərin müqəddəs, insani keyfiyyətlərdən məhrum olması, mənəviyyatsızlığı idi. Görünür, qəbiristanlıqda sümükləri Əzrayılın oyuncaqları biliblər. Sadə adamlar Vorontsovların sümüklərini toplayaraq onu xristian adəti ilə torpağa tapşırırlar.

Mixail Vorontsov ölümündən əvvəl oğlu Semyon Mixayloviçə belə bir vəsiyyəət etmişdi: “Hakimiyyəti, varı olan insanlar elə yaşamaladırlar ki, başqaları onları bu hakimiyyəətə və zəngin vara görə bağışlaya bilsinlər.” Əlbəttə, bağışlayanlar arasında müxtəlif mənəvi keyfiyyətlərə malik insanlar da tapılır, onların öz yazılmayan qanunları, etiqaadı var.

Qafqazın sonuncu canişini isə M.S.Vorontsovun qohumu ermənipərəst knyaz İ.İ.Vorontsov-Daşkov (1837- 1916) idi. O, öz fəaliyyəti dövründə anti-türk siyasəti aparmışdır. Lakin 1905-ci il hadisələrində Azərbaycanda törədilən qırğınlarda Daşnaksütün partiyasının iştirakını etiraf etməli olur. 1905-1906-cı illər ərzində 50 minə yaxın azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi.

Vorontsov-Daşkov II Nikolaya öz hesabatında bildirirdi ki, Qafqaz xalqları bir-birinə qarşı düşmənçilik mövqeyindədir, ancaq rus hakimiyyətinin təsiri altında bir yerdə yaşamağa məcburdurlar. Yoxsa onlar qanlı rəqibə çevrilə bilərdilər. İ.İ.Vorontsov-Daşkovun hesabatından məlum olur ki, azərbaycanlılar da ermənilər kimi Qafqazda qan içən, düşmən millətdir.

1906-cı ilin fevral ayında Tiflisdə Qafqazın canişini Vorontsov-Daşkovun rəhbərliyi altında erməni-müsəlman qırğınlarına “son qoymaq” məqsədi ilə sülh konfransı keçirilir. Konfransda Əhməd bəy Ağayev (1869-1939), Əlimərdan bəy Topçubaşov (1862-1934), Ədil xan Ziyadxanov (1872-1954) və başqaları Daşnaksütün partiyasının əməllərini kəskinliklə ifşa edirlər. Bu konfransdan sonra müsəlmanların haqlı tələblərinin həyata keçirilməsinə inanmaq əlbəttə, sadələvlük olardı.

Ermənilərin kilsə məktəblərinin zirzəmiləri silah anbarına çevrilmişdi. Vorontsov-Daşkovdan əvvəl Qafqazda xidmət edən knyaz Q.S.Qolitsın (1838-1907) erməni kilsəsinin hökumətin nəzarəti altına verilməsini tələb etmişdi. Nəhayət, erməni qriqorian kilsəsinin vəsaitinin idarə edilməsi, Xalq Maarif Nazirliyinin sərəncamına verilir. Bütün bu tədbirlər əslində müvəqqəti xarakter daşıyırdı.

Vladimir Feofiloviç Mayevskinin 1906-cı ildə yazdığı “Qafqazda erməni-tatar çaxnaşması Erməni məsələsində mərhələlərdən biridir” yazısına müraciət edək: “Harda ki, Daşnaksütün və ona bənzər təşkilatın fəalları üzə çıxırdı (Bakı, Şuşa, Naxçı-

vanda olduğu kimi), süni surətdə qanlı toqquşmalar baş verirdi...1895-ci ildə Ərzurum və Van vilayətlərindən keçərək, mən öz yolumda hələ talan olunmayan kəndlər gördüm. Mən türk ermənilərinin maddi vəziyyətini gördüm, Qafqazda yaşayan bir çox ermənilər onlara qibtə edə bilərdilər.Təəssüf ki, bir ildən sonra kənd tanınmaz hala düşür. Hansı səbəbə görə? Xüsusilə, Daşnaksütün və ona bənzər cəmiyyətlərin süni surətdə yaratdıqları kürdlərin anti-erməni hərəkatını bəhanə gətirərək, Avropa ölkələrinin Türkiyənin işinə qarışmasına təhrik edirlər.”

Con Kirakosyan (1929-1985) erməni tarixçisi “Qərbi Ermənistan Birinci dünya müharibəsi illərində”, “Yaxın şərq böhranı 1859-1897-ci illərdə”, “Ermənistan və ABŞ siyasəti”, “Böyük İngiltərə və erməni məsələsi” və s. kitabların müəllifidir. O, əsasən keçən əsrin 60-cı illərindən “başibəlalı erməni xalqının” tarixini “araşdırmağa” çalışmışdır. Tədqiqat obyektlərindən biri də Hindistan ölkəsi olmuşdur. 1957-ci ildə “Hind xalqının milli-azadlıq mübarizəsinin qəhrəmanlıq səhifəsi” yazısında erməni icmasının hind xalqının milli azadlıq mübarizəsində iştirakını qeyd etmişdir. Ümumiyyətlə, C.Kirakosyan xaricdə yaşayan ermənilərlə Ermənistan arasında sıx dostluq əlaqələrinin inkişafına çalışmışdır. Gördüyünüz kimi, Hindistandakı erməniləri də unutmayıb. Onun “Böyük İngiltərə və erməni məsələsi” adlı kitabını isə oxumağa dəyər. Ona görə ki, müəllif millətinin belə demək mümkünsə, “əzablarını” müqəddəsləşdirməyə nail olmaq istəyir. Üstəlik böyük dövlətləri onların həyata keçməyən arzularına görə tənqid edir, narazılıq bildirir. O, Osman imperiyasını xalqların zindanı hesab edir. II Əbdül Həmid sultanı xristian xalqlarının milli-azadlıq hərəkatını amsızlıqla boğmaqda ittiham edir. C.Kirakosyan yazır: “Erməni məsələsi” termini diplomatiya tarixində türkiyə əsarətindən xilas olmaq üçün ermənilərin azadlıq uğrunda mübarizəsi, öz dövlətini qurmaq hüququ 1877-1878-ci illərdən sonra Şərq məsələ-

sinin əsas tərkib hissələrindən birinə çevrildi. Türkiyəyə diplomatik təzyiqlə göstərmək, bütün məsələlərə müdaxilə etmək üçün erməni məsələsini bəhanə gətirərək Qərbi Avropa ölkələri erməni əhalisinin vəziyyətini nəinki yaxşılaşdırdı, əksinə daha da pisləşdirdi. Bu dövlətlərin hər biri öz şəxsi maraqlarına xidmət etmişdir.”

O, hətta, İngiltərədən narazılığını gizlətmirdi. Çünki o Türkiyənin dövlət kimi parçalanmasına səy göstərmir, bu işə erməni xalqının gələcək taleyində, erməni məsələsində, guya, mənfi rol oynamışdır. T.Petersonun dilindən kitabda qeyd edilir: “Asiyada azsaylı, sivil xristian xalqı yaşamış, lakin o İngiltərənin eqoizminin qurbanı olmuşdur.”

Vladimir Mayevski “Qafqazda erməni-tatar çaxnaşması erməni məsələsində mərhələlərdən biridir” adlı kitabında Daşnaksütün partiyasının nəinki türklərə, azərbaycanlılara, həmçinin, öz ermənilərinə də böyük ziyanlar vurduğunu ürək ağrısı ilə yazmışdır: “Düzdür, türk administrasiyasının idarəçiliyi altında ölkə inkişaf etmirdi, lakin insanların hüquqlarının pozulması ilə bağlı heç bir xristian xalqı şikayət edə bilməzdi. Yunanları misal gətirmək olar. Halbuki onlar tərpedən-dırnağa qədər türklərə qarşı nifrət bəsləyir, Yunanıstan və Türkiyə arasında 1897-ci ildə sonra 1912-ci ildə baş verən toqquşmalara baxmayaraq, əmin-amanlıqda yaşayırlar. Ermənilər tamamilə yüksək şəraitdə idilər. Müsəlmanlar onlara qarşı heç bir düşmən hissi yaşamırdılar. Türkiyənin bir çox rayonları demək olar ki, onlardan iqtisadi cəhətdən asılı idi. Lakin 1890-cı ilin əvvəllərində Türkiyənin müxtəlif bölgələrində Londonda ən fantastik ideyalarla doldurulmuş erməni təbliğatçıları gah orda, gah burda peyda olmağa başladılar.”

C.Kirakosyan İngiltərənin Qərbi Ermənistanı qarşı XIX əsrin 90-cı illərində yürütdüyü siyasətin dərindən öyrənilməsinə ehtiyac olduğunu bildirir. Müasir Türkiyə tarixçilərinin erməni

qətlıamı faktı ilə razılaşmadığını qəbul etmir. Kitabda çar II Nikolayın da onların erməni məsələsinin həddən artıq şişirdilməsinin əleyhinə olduğu etiraf edilir. Müəllif özünəməxsus istehza ilə yazır: “Ermənilərin vəziyyətinə qarşı çarizmin laqeyd münasibətini xarakterizə edən daha yeni bir fakt. Reyxskansler Qoqenloe ilə II Nikolay söhbətində bildirmişdi ki, erməni məsələsi məni bezdirib, soyğunçuluq hər yerdə baş verir, Qafqazda da erməni əhalisi quldurluğa məruz qalır, çoxlu başağrısı verir. Bu məsələlərlə qurtarmaq lazımdır, yoxsa iğtişaş genişlənir.” Erməni məsələsinin, görünür, ən əsas məqsədi türk və azərbaycanlıları nəinki öz torpağından, ümumiyyətlə, yer üzündən silməkdir. Ona görə xarici dövlətlər onların arzularını sona qədər yerinə yetirməyəndə onları erməni xalqının taleyinə laqeydlikdə suçlayırlar. Halbuki, böyük dövlətlərin köməkliliyi olmasaydı, ermənilər Böyük Ermənistan xülyası ilə yaşamazdılar. Məkr, hiylə onların əsas siyasət göstəricisidir. Gördüyünüz kimi, hətta, Rusiya çarının da onlara göstərdiyi himayə və qayğı bir anda heçə endirilir.

Bir haşiyəyə çıxım. 1907-ci il 16 aprel tarixində II Dövlət Dumasının iclasında erməni deputatı Arşak Qerasimoviç Zurbov (1873-1919) öz çıxışında müasir ordunun istehsal əməyindən, zəhmətkeş kütlədən ayrıldığını, cəmiyyətin sonra bu acı proseslərlə üz-üzə qalacağını qeyd edir. “Bu skamyadan müdafiə ilə bağlı nə desək də, bu ordu bizə qarşı döyüşəcək, bizi məhv edəcək, Şərqdə həmişə məğlubiyyətə düşər edəcək.” Arşak Zurbovun çıxışı dayandırılır, nazirlər Dumanı tərkd edirlər. Onun rus ordusuna qarşı həqarətli çıxışı mətbuatdan gizlin saxlanılır. P.Stolipin II Nikolaya məktubunda ordunun şərəfinin dövlət və çar üçün nə qədər şərəfli olduğunu bildirir. O, erməni deputatının dövlət əleyhinə çıxışını tənqid edir: “Zurbov kimilərini xarici parlamentdə parçalaydılar, uzağı isə qamçılıydılar.” Həmin ildə II Dövlət Duması buraxıldıqdan sonra Ar-

şak da deputatların çoxu ilə birlikdə dörd il azadlıqdan məhrum edilir. Görünür, 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlıların haqsız yerə tökülən qanı onlara azlıq edib. Rusiyadan narazı qalıblar. Azsayılı, “sivil xristian xalqı” beləmi olur?!

Təsəlli üçün C.Kirakosyan yazır: “Qərbi Ermənistanda faciəvi hadisələrin işıqlandırılmasında “Novoye slovo” jurnalı böyük rol oynayıb. Burada görkəmli yazıçılardan M.Qorki, A.Çexov, D.N.Mamin-Sibiryak, V.İ.Nemiroviç-Dançenko çıxış etmişlər.

1896-cı il dekabr ayında fransız yazıçıları Emil Zolya, Fransua Koppe, Alfons Dode və başqaları italyan bəstəkarlarına, yazıçılara, aktyorlarına müraciət edirlər ki, öz fransız həmkarlarına qoşulsunlar, Avropa ölkələrinin rəhbərlərindən tələb etsinlər ki, erməni məsələsinin həllində, çoxəsrlik türk əsarətindən erməni xalqının azad edilməsində radikal mövqe göstərsinlər.”

Türklərin erməniləri neçə əsr əsarətdə saxladığını sübut edən təkzibedilməz dəlillər varmı? Axı, Arximandrit Avqustin (Nikitin) “Peterburqda erməni xristian cəmiyyəti” yazısında şəxsən etiraf edir: “İranda və Türkiyədə ermənilər iqtisadiyyatda, ticarətdə və digər sahələrdə vacib mövqeyə malik idilər.” Axı, əzizlən, istismar olunan xalqın acı taleyi beləmi olur?

Dünya ictimaiyyətini erməni məsələsi ilə bezdirməyin sonuna az qalıb. Dövlətlərin zaman keçdikcə siyasəti də, strateji maraqları da dəyişilir. Dəyişməyən ermənilərin şovinist qondaırma tələbləridir. Sanki dünya başqa global problemlər yaşamır və dünya ictimaiyyəti hər gün ermənilərin bütün ölənlərinə dualar oxumalı, onları “əzablarına” görə müqəddəs mərtəbəyə qaldırmalı, dirilərinə də maddi yardımlar göstərməlidir. Afrikada aclıq keçirən, acınacaqlı vəziyyətdə yaşayanlardan da ağırdır vəziyyətləri?!

V.F.Mayevski ermənilərin riyakarlığını ifşa etmək üçün Konstantinopolda fransız elçisi olan Kambonun fikirlərindən nümunə gətirir: “Ermənilər Londonda ən yaxşı fənd tapırlar. Qladsto-

nun kabineti narazı dəstəni qruplaşdırıb onlara arxa olacağını vəd edir. O dövrdə Londonda təbliğat komitəsi təsdiq olunur, müvafiq təlimatlar verilir. Vacib məsələ o idi ki, erməni əhalisinə ən sadə ideyalar təlqin edilsin: milli ideyalar və azadlıq ideyaları. Beləliklə, bir neçə il ərzində bütün Ermənistanda məxfi cəmiyyətlər genişlənir.”

...Bu haqda cəsəretlə və açıq şahidlik edə bilərəm ki, mənim özüm Asiya Türkiyəsində ən qızğın qarışıqlığı, Daşnaksütünün amansız fəaliyyətinin izlərini görmüş, amansız həqiqətinə inanmışam ki, erməni məxfi təşkilatları hər şeydən əvvəl türk ermənilərinin ən qəddar düşmənləridir...Kim qabaqcadan deyə bilər ki, bu “vətənpərvər” təşkilatlar gələcəkdə erməni xalqına nə qədər bəla gətirəcəkdir!”

İstər-istəməz Çadayevin fikirlərini xatırlamalı olursan: “Biz dünyaya heç nə verə bilmədik, ona heç nə öyrətmədik, biz ona görə yaşamağa davam edirik ki, gələcək nəsillər üçün nədəsə vacib örnək olaq.”

Biz Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkov haqqında əvvəldə qısa məlumatla kifayətləndik. Lakin bu şəxsiyyətin nüfuzu nəinki Qafqazda, Rusiyada da kifayət qədər yüksək idi. Gəlin, siyasətdən uzaqlaşıb, İllarion İvanoviçin ailəsi haqqında da təsəvvürlərimizi genişləndirək. O, hansı mühitdə böyüyüb tərbiyə almışdı?

Vorontsov-Daşkovun atası İvan İllarionoviç (1790-1854) və anası Aleksandra Kirillovna (1818-1856) III Aleksandrın, sonra isə II Nikolayın ailəsi ilə çox yaxın ünsiyyətdə idilər. İvan İllarionoviç Vorontsov-Daşkov Sank-Peterburqdakı sarayında tez-tez bal şənliyi keçirir, bu şənlikdə çar da öz ailəsi ilə birlikdə iştirak edirdi. Deyilənə görə, İvan Vorontsov-Daşkovun sanki hər gün ad gününü qeyd edən insan kimi üzündən təbəssüm əskik olmazdı.

İllarion İvanoviçin anası Aleksandra Kirillovnanın gözəlliyi, cazibədarlığı rəssamların əsərlərində yaşayır. Rus şairləri də onu

öz şeirlərində vəsf etmişdilər. Deyilənə görə, qrafinya son dəblə, böyük zövqlə geyinməyi ilə dövrünün xanımlarından seçilmişdir. Onu şəxsən tanıyan, ona vurğun olanlar arasında A.S.Puşkin (1799-1837), M.Y.Lermontov (1814-1841) da vardı. Aleksey Stolpin (1816-1858) isə ona ümitsizcəsinə aşıq olmuşdu. Qrafinya ondan uzaqlaşmaq üçün xaricə getsə də Aleksey Stolpin öz hərbi vəzifəsini belə unudaraq onun ardınca gedir. Aleksey Pyotr Stolpinin qardaşı, Lermontovun həm qohumu və dostu idi. Lermontovun duelində yaxın silahdaşı kimi iştirak etmişdi. Aleksandra Kirillovnaya V.Solloqub (1813-1882), N.Nekrasov (1821-1878), İ.Turgenev (1818-1883) də yazılar həsr etmişdi.

İvan İllarionoviçin sarayında təşkil olunan bal şənliklərində qrafinya əldən düşənədək rəqs edər, gülüşləri ilə hamının diqqətini özünə cəlb edərdi. Deyilənə görə, gecələr isə onun yataq otağından hiçqırtıları eşidilərdi. Görünür, ifrat şənliyinin arxasında qadın iztirabları gizlənirdi. Xoşbəxt görünməklə mənəvi tənhalığa qalib gəlmək mümkün olsaydı? Əri vəfat edəndən bir il sonra o, fransız həkimi ilə ailə həyatı qurur, az bir müddətdən sonra qrafinya vəfat edir. Onun yenidən ərə getməsi və vəfatı ilə bağlı çoxlu dedi-qodular yaranır. Onun əri tərəfindən zəhərləndiyi və pis şəraitdə öldüyü deyilirdi, Aleksandr Düma (ata) (1802-1870) isə əksinə yazırdı ki, qrafinya əri ilə zəngin, xoşbəxt həyat yaşayıblar. Rəssam K.Şteynbeyn 1845-ci ildə Aleksandra Kirillovna Vorontsova-Daşkovanın portretini yaratmışdır. Neçə əsrdir ki, ona həsr olunan şeirlərdə Vorontsov-Daşkovun anasının gözəlliyi, ruhu yaşayır...

Bu haqda məlumatlandıqdan sonra İllarion Vorontsov-Daşkovu təkcə Qafqazın canişini kimi deyil, Aleksandra Kirillovnanın oğlu kimi də tanıyırsan. Bəs, canişinin arvadı Yelizaveta Andreyevnanın (1845-1924) bu ailədə əsas rolu nədən ibarət olmuşdu? Qrafinya son dərəcə cılığın, özünəməxsus xarakterə malik olsa da, ailədə mehriban, qayğıkeş bir qadın, ana idi.

Rəssamlardan K.Y.Makovskinin (1839-1915), Kabanelin (1823-1889) çəkdiyi portretlərə nəzər salsaq, qrafinya haqqında təsəvvür daha da genişlənə bilər. Bu ailə haqqında məlumat verməkdə əsas məqsəd ermənipərəst Qafqaz canişininin və arvadının Eçmiədzinin katalikosları ilə yaxın dost münasibətlərinin azərbaycanlılar, türklər üçün acı nəticələr verdiyinə diqqəti çəkməkdir.

Yaxşı olardı ki, Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkovun mühafizə komandiri olmuş zabıt N.A.Biqayevin qələmə aldığı “Qafqazın sonuncu canişini” kitabına müraciət edək. Kitab Praqada 1928-ci ildə nəşr edilib. Yazı məhz ailə ilə yaxından tanış olan şəxsin, hərbcinin müşahidələri əsasında ərsəyə gəlib. Kitab bu sətirlərlə başlayır: “1902-ci il avqustun ikinci yarısı mənim Tiflisə gəlişim Qafqazda knyaz Qolitsının həyatına edilən məlum sui-qəsdlə yadda qalmışdı... Hər yerdə deyilirdi ki, onların əsas məqsədi knyaz Qolitsının başını kəsib, Yerevan meydanında asmaq idi. Qolitsının siyasəti açıq-aydın erməni xalqına qarşı pis münasibəti və şəxsi antipatıyası üzərində qurulmuşdu...Doxsanıncı illərdə biz bu vilayətdə mədəni-iqtisadi istehsalın yüksəlişini görürük. Bu dirçəlişin və Rusiyanın daxilində gedən ümumi inqilabi hərəkətin əsasında rus Ermənistanında millətçi hisslər kəskin baş qaldırır.” Biqayev yəqin demək istəyib ki, doxsanıncı illərdə Bakıda neft buruqları fontan vuranda nəinki azərbaycanlılar, burda məskunlaşan ermənilər arasında da neftin sayəsində varlananlar olub. Axı, niyə bizim haqqımızdakı həqiqət elə bil mazut kimi qara rəngə boyanır? Müəllifin fikirlərini davam edək: “Müəyyən proqramla Rusiya Federasiyasında Ermənistanın respublika quruluşuna nail olması-Böyük Ermənistanın yaradılmasında bir mərəhələ kimidir. Bu vəzifənin həyata keçirilməsini Daşnaksütün partiyası öz üzərinə götürür...”

Daşnakçıların əsas milli mübarizəsi əvvəlcə Türkiyəyə qarşı yönəlir...Daşnakçılar öz inqilabi fəaliyyətini rus Ermənistanının

əhatəsində keçirəndə isə onların partiya xəzinəsinə kilsələrdən, məktəblərdən və başqa mənbələrdən bol vəsait daxil olmağa başladı. Qolitsın öz təbiətinə məxsus kəskin şəkildə bu mənbələri müsadirə etdi. Ermənilər bütün dünyaya hay-küy saldı. Bizim radikal mətbuat hadisəni daha da şişirdi. Nəticədə Qolitsın Qafqazda reaksiyaçı, dövlət əleyhinə siyasəti ilə ad qazandı. 1905-ci ildə isə Qafqazda canişinlik bərpa olunur. Qolitsın xidmətdən kənarda çox qəlbi geniş rus boyarı, duz-çörəkli insan idi.”

Əslində nəcib, vətənpərvər knyaz Qolitsın III Aleksandrın ermənilərə qarşı apardığı daxili siyasəti dəstəkləyir, Rusiya dövlətçiliyinin təhlükəsizliyini qorumağa can atırdı...

N.A.Biqayev daha sonra kitabında qeyd edirdi ki, Qafqazda erməniləri sevmirdilər. Onlara qarşı belə münasibətə baxmayaraq, Vorontsov-Daşkovun ailəsində onlara qarşı mehriban, isti münasibət göstərilirdi. Ermənilər onların simasında özlərinə arxa tapmışdılar. Təsadüfi deyil ki, vaxtı ikən Qolitsın tərəfdən ermənilərin namərd məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün kilsə məktəblərindən gələn böyük məbləğdə pulları müsadirə etsə də, Vorontsov-Daşkov əksinə, həmin vəsaiti ermənilərə qaytarmışdı. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, ermənilərin maraqları ilə Daşkov kimilərin maraqları üst-üstə düşür. Müəllif Biqayev ikimənalı fikirlərlə sanki oxucunun diqqətini əsas məqsəddən yayındırmağa çalışır. O qeyd edir: “Qrafın başqa millətlərin və dövlət maraqlarının ziyanına “ermənipərəstlikdə” suçlanması vicdanı olmayan insanların fantaziyasının məhsuludur. Əsası Rusiyada Pyotr tərəfindən qoyulan yaxın şərq məsələsinin gücünün və mənasının Rusiyanın inkişaf tarixindəki rolunu o, heç vaxt unutmurdu.” Demək, Vorontsov-Daşkovun bu siyasi kursu hər halda azərbaycanlıların xeyrinə deyildi. I Pyotrun ruhu öz vəsiyyətlərində yaşamaqda idi.

Yelizavetta Andreyevnanın ermənilərlə sıx ünsiyyəti haqqında deputat Çxeidze Dumada qrafıyanın fəaliyyətini pisləyib

qeyd etmişdi ki, Qafqaz ordusuna Ali Baş Komandan, canişin deyil, erməni əlaqələri ilə bağlı olan qrafinya Vorontsova-Daşkova rəhbərlik edir. Lakin Çxeidze unudurdu ki, çar ailəsinə yaxın olan Vorontsov-Daşkovlar hər cəhətdən üstünlüyə malik idilər. Onlar haqqında tənqidə hökumət tərəfindən heç bir münasibət göstərilməyəcəkdi. Həqiqətən də bu, belə oldu. Halbuki, II Nikolay erməni terroristlərinin dövlət məmurlarına qarşı törətdikləri sui-qəsdlərin qarşısını almaq üçün Daşnaksütün partiyasının fəaliyyətinə qarşı idi. Vorontsov-Daşkovlar belə çıxır ki, ermənilərin əsl xaç atasıdır. Xaç atasının məhəbbətini qazanmaq isə elə də çox asan məsələ deyildi. Onun yolunda var-dövlətini əsirgəməməli-sən... Qafqazdakı son canişindən fərqli olaraq knyaz Qolitsın rus generalı şərəfini qorumağı bacarmışdı.

1912-ci ildə Peterburqda Daşnaksütün partiyasının cinayətlərinin məhkəməsi qurulur. 149 erməni terroristi cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Onların törətdikləri qanlı əməllərə qarşı 850 nəfər şahidlik edir. Bu illər ərzində nədənsə, Vorontsov-Daşkovun ermənipərəst siyasətinə, fəaliyyətinə kölgə düşür...

Erməni hiyləsinin həddi-hüdudu yoxdur. Hələ I Pavelin hakimiyyəti dövründə İosif Arqutinski (Ovser Arqutyanyan) çarı inandırmağa müvəffəq olur ki, guya ermənilər ibadət edərkən Rusiya imperatoruna xüsusi dua oxuyurlar. İosif Arqutinski qondarma dua tərtib edir. I Pavel şirin dilli erməni yalanına inanaraq, onu Rusiyada yaşayan ermənilərin patriarxı təyin edir, bununla ürəyi soyumur, ona knyaz titulu verir. O zamandan İosif Arqutinski-Dolqorukov kimilər rus çarlarını öz təsir dairəsinə salmağı məharətlə bacarıblar. Bir əsrdən sonra məlum olub ki, ermənilər heç də kilsələrində çarlar üçün xüsusi dualar oxumayıblar...

Canişin Vorontsov-Daşkovla ermənilər arasındakı sıx əlaqələrin əsas səbəblərini araşdırmağa mənəcə həmişə ehtiyac var.

Çünki çar II Nikolayın ona göstərdiyi diqqət və hörməti dərin-
dən bilən ermənilər, əlbəttə ki, onu ələ almağı bacarıblar. Yə-
qin onu da inandırılıblar ki, sənə kilsələrdə ayrıca dualar oxuyu-
ruq, I Pavelə oxuduqları kimi...

Qeyd edək ki, qrafın ailəsi bir çox şəhərlərdə dəbdəbəli sa-
raylara malik idi. Bunların arasında Kırmda yerləşən Alupkada-
kı sarayı bu gün də turistlərin ən çox ziyarət etdiyi saraylardan
birdir. 1919-cu ildə ərinin vəfatından sonra qrafınya Kırmdakı
sarayını tərk edib ingilis gəmisi ilə Maltaya üz tutur.

Alupkadakı saray bolşeviklər tərəfindən milliləşdirildikdən
sonra muzeyə çevrilir. Onun zəngin eksponatları, rəsmləri, ai-
ləvi fotoları Vorontsov-Daşkovların siyasi fəaliyyətini geniş əks
etdirir. Şəkillərin arasında Mkrtiça (Xrimyan Xayrik (1820-
1907)) bütün ermənilərin katalikosuna rast gəlmək olar. Vaxtı
ikən qraf Yelizavetta Andreyevna ilə birlikdə katalikosa baş
çəkmək üçün Eçmiədzinə gəlmişdilər. Həmin görüşdən yadigar
qalan şəkilin aşağı hissəsində erməni dilində “Bütün ermənilə-
rin atasından xatirə”, yazılıb. Şəkilin arxasında isə “Qrafınya
Yelizavetta Andreyevna Vorontsova-Daşkovaya” 20/XII 1906-
cı il tarixi qeyd edilib. Şəkili saray nəzdində fotoqraf Q.V.Tru-
nov çəkmişdir. Şəkillərdən biri Gevorq (V Qevorq) Surenyans
(1846-1930) 1912-1930-cu illər arasında bütün ermənilərin ka-
tolikosu qrafınaya 1907-ci il tarixi ilə Eçmiədzindən xoş xati-
rə kimi foto-şəkil göndərir. Foto “Cabinet. Portrait” foto-atelye-
sinə məxsusdur. Bu şəkillər muzeydə tarixin təkzib olunmaz
əyani sənədləridir.

Məhz V.Qevorqun dövründə türk-azərbaycan-erməni münə-
qişəsi dərinləşir. Rus dostlarının köməkliyi ilə o, çar ailəsinə ya-
xınlaşır. O, 1912-1913-cü illərdə Balkan müharibələrində,
1912-1914-cü illərdə əgər belə demək mümkünsə, Erməni is-
lahatları ilə bağlı problemləri ortaya atır. V Qevorq 1912-ci ilin
2 oktyabr tarixində Rusiya hökumətinə müraciət edir ki, guya,

Qərbi Ermənistanda islahatların yenidən aparılması üçün köməyə ehtiyacı var. Poqos Nubar paşanın başçılığı ilə milli nümayəndə heyəti yaradır ki, onların marağı Avropa ölkələrində müdafiə olunsun. Qəribədir, Ermənistan, sən demə, elə böyük əraziyə malikdir ki, o Şərq və Qərb hissələrinə bölünüb. Tarix göstərdi ki, onların can-fəşanlıığı maraqlı qüvvələrin siyasi planları ilə üst-üstə düşürdü. Atalar sözüdür, düşmənimin düşməni dostumdur...

Azərbaycanlılar ermənilər kimi başqalarının maddi köməklərinə, torpaq ərazilərinə heç vaxt göz dikməyib. Əksinə varını başqası ilə səxavətlə bölüşüb. N.A.Biqayev “Qafqazın sonuncu canişini” kitabında bu haqda yazır: “1909-cu ildə canişin öz həyat yoldaşı ilə Tataristanın paytaxtı Bakı şəhərinə gəlir. Bu gəlişin məxfi məqsədi ondan ibarət idi ki, bu dövlətli şəhərdə Türk kompaniyasının və Qafqaz müharibələrinin qocalmış əlilləri üçün ev tikilsin. Şəhər sirkində tamaşa göstərilir sonra isə şəhər yığıncağında bal keçirilir. Burda qrafinya Vorontsova-Daşkovanın şampan dolu satdığı qədəhə, varlı tatarlar pulunu əsirgəmədən 1000 rubl verirdilər. Məşhur varlı xeyriyyəçi Tağıyevin başçılığı ilə tatarlar canişini səmimi və hərarətlə qarşıladılar. Qrafın təqdimatı ilə Tağıyev Həqiqi mülki müşavir adına layiq görülür. Bu gözəl insan Qafqaz varlılarının kralıdır. O, layiq olduğu qırmızı astarlı qara general paltosunu fəxrlə daşıyırdı. O dövrün əlillərinin xeyirxahı olan general Baratov öz əlilləri üçün Tağıyevdən on minlərlə rubl alırdı.”

N.A.Biqayevin Hacı Zeynalabdin Tağıyev haqqında səmimi fikirləri əlbəttə, bizə qürur verir. Hacı sahibkar, mesenant, maarifçi, qeyrətli azərbaycanlı kimi xalqımız üçün unudulmaz, görkəmli şəxsiyyətdir. Təəssüf ki, öz zəhməti, ağılı, bacarığı, qeyrəti ilə dünyada tanınan, sevilən Hacı Zeynalabdin Tağıyevə və onun ailəsinə sonralar da vaxtında qiymət verilmədi. O, isə ən ağır dövrdə belə öz vətəni bir çoxları kimi tərk etmədi...

1912-ci ildə rəssam İ.Brodski (1884-1939) Tağıyevin portretini yaratmışdır. Şəkildə onun təltif olunduğu orden və medallar sinəsində bərq vurur. O, Rusiyanın “Müqəddəs Stanislav” ordenləri, “Səyinə görə” 3 qızıl medal, İranın “Şiri xurşid” ordeni, Buxara qızıl ulduzuna layiq görülüb.

Biqayevin Bakını Tatarıstanın paytaxtı kimi təqdim etməsi isə təəssüf doğurur. Qafqazda erməni, gürcü öz millətinə uyğun adlanırdısa, azərbaycanlı isə tatar kimi qələmə verilirdi. Coğrafi əraziləri öz istədikləri kimi bölüb parçalamağı bacaranlar üçün görsən, müqəddəs nə sayılırdı? Öz tarixi əraziləri yoxsa qurbanlar hesabına zəbt olunan özgə torpaqlar? Əlbəttə, bu məsələdə Biqayevin günahı yoxdur.

Tağıyevin mərhəmətli, nəcib şəxsiyyət olduğunu təsdiq edən bir tarixi faktı xatırlamaq istərdim. Birinci dünya müharibəsi baş verəndə Bakı milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyev Almaniyada müalicədə olur. Bu müddət ərzində ailəsi də Almaniyada dincəlidir. Ordakı rus təəbələrinin əsir götürüləcəyi qorxusu yaranır. Hacı kömək üçün türk səfəratxanasına müraciət edir. Türk səfiri də öz növbəsində birbaşa Almaniya kəzəri II Vilhelmə müraciət edir ki, Azərbaycandan olan Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təhlükəsizliyi qorunsun, onun vətəninə dönməsinə şərait yaradılsın. Şəxsən II Vilhelmin sərəncamı ilə ona və ailəsinə gəmi ayrılır. Manaf Süleymanovun “Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim” kitabında Tağıyevin qızının xatirəsinə müraciət edək: “Şübhəsiz ki, Vilhelm bütün dünyada tanınmış Nobel, Rotşild və digər neft maqnatları kimi Tağıyevi də tanımamış deyildi. Alman sənaye maqnatı Simens qardaşları hələ on doqquzuncu əsrin ortalarından mis, sürmə, qızıl, gümüş və sair filiz damarlarını istismar edib Azərbaycanın milli sərvətini öz ölkələrinə daşıyırdılar...Şübhəsiz Hacıнын ailəsini buraxmaqda Bakı neftinə, tükənməz sərvətə çoxdan göz dikmiş olan Vilhelmin öz mülahizəsi və hesabı varmış...Bizim əyan olduğumu-

zu polis bildikdə deyir ki, madam gedən adam kübardır, məşhur əyandır, onun məiyyəti olmalıdır, siyahı verin. Atam Berlində çarəsiz qalmış 35 nəfər rus, erməni, gürcü və yəhudi təəbələrini siyahıya daxil edib polisə göndərdi. Beləliklə, onları əsirlikdən xilas etdi...” Həyatı boyu xalqına, başqa millətə göstərdiyi xeyirxahlıqları, yardımları etmək üçün insan necə qəlbə malik olmalıdır?! Erməni əgər Hacınin yerində olsaydı nə edərdi? Sualların cavabını qanlı tarixlərdə axtarın...

Bir haşiyəyə çıxım. Müasir kulturoloq, incəsənət xadimi, şair Cənnət Sergey Markus (Sergey Vladimiroviç) 2000-ci ildə islamı qəbul etmişdi. O, Moskvada yaşayır, çalışır. 1991-ci ildən radioda “İslamın səsi” proqramını aparmışdır. O, “Hacı Tağıyev -Azərbaycan xalqının atasıdır, bütün dünyaya nümunədir” yazısında qeyd edir: “...Azərbaycanın görkəmli xadimi, ölkənin neft sənayesinin banilərindən biri, mesenant, xeyriyyəçi, milli kadrların hazırlanmasına, təhsilin, incəsənətin və jurnalistikanın inkişafına kömək etmişdir. O, həmçinin müsəlman dünyasının ən məşhur və hörmətli neft maqnatlarından biridir. Bundan əlavə mən bu günün meyarlarına görə deyərdim ki, o, konfessiya-lar arası xidmətlərinə görə, nüfuz qazanmışdı, çünki Bakının islam, rus, erməni və yəhudi xeyriyyə cəmiyyətləri yekdillikə onu fəxri sədr seçmişdilər.”

Tarixi faktlardan biri də odur ki, Azərbaycanda özünə kapital toplayan, dövlət qulluğunda çalışan ermənilərin vəziyyəti azərbaycanlılardan heç də pis deyildi. Özlərini öz evindəki kimi hiss edirdilər. Təəssüf ki, haqqı nahaqqa qurban verən xarici dövlətlərin Azərbaycana qarşı ikili standartlarla yanaşması hələ də davam etməkdədir...

Vorontsov-Daşkovun Qafqazın son canişini kimi çar ailəsinə necə yaxın olmasını bir hadisəylə qeyd etmək lazımdır. Tarixçi və yazıçı Valdemar Nikolayeviç Balyazinin (1931-2005) “Romanovlar evinin sirləri” kitabına nəzər salaq. II Nikolayın qardaşı ailənin is-

rarla etiraz etməsinə baxmayaraq, sevdiyi qadınla evlənib xaricə gədən böyük knyaz Mixail Birinci dünya müharibəsində Rusiyaya qayıtmaq istəyir. Çar II Nikolayın icazəsi olmadan isə onun Rusiyaya qayıtması mümkün deyildi. V.N.Balyazin bu haqda yazır: “Birinci Dünya müharibəsi başlananda Mixail narahat idi ki, o, Rusiyaya qayıda bilmir...Belə olan təqdirdə Mixail qraf İllarion İvanoviç Vorontsov-Daşkovdan köməklik istəyir...Qoca qraf çarın adına yazdığı məktubu oğluna verir, o, məktubu II Nikolaya çatdırır. O, məktub müəllifinin tövsiyəsinə əsasən qardaşına və arvadına Rusiyaya qayıtmasına icazə verir...Mixail Rusiyaya almanlarla döyüşmək üçün gəlmək istəyirdi, ancaq onu cəbhəyə buraxmırlar...Yenə də Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkov onun köməyinə gəlir. O, Qafqazın bütün müsəlman xalqlarından ibarət atlı diviziyasını yaradır, onun komandirini isə böyük knyaz Mixaili təyin etməyi təklif edir. Əlbəttə ki, bunun üçün çarın razılığı olmalı idi. Vorontsov-Daşkov II Nikolaya növbəti dəfə müraciət edir, o, da razılıq verir.”

İki qardaş arasında gərginlik davam edir. Bolşeviklər hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra II Nikolay öz taxtından əl çəkməli olsa da qardaşı Mixaili öz taxt-tacında görmək istəyir. Lakin o, Moqilyova çatarkən xəbər alır ki, knyaz Mixail onun təklifindən imtina etmişdir...

Qeyd etmək istərdim ki, Vorontsov-Daşkovun yaratdığı hərbi birləşmə “Dikaya dviziya” (Vəhşi diviziya) adlanırdı. Kabardin-Balkar Respublikasının Əməkdar mədəniyyət işçisi, yazıçı Oleq Leonidoviç Oprışko “Qafqaz atlı diviziyası: 1914-1917-ci illər” kitabında diviziyanın yaranmasından və onun üzvlərindən maraqlı faktlar üzə çıxarmışdı. Məsələn, Şeyx Şamilin kiçik oğlu II Aleksandrın mühafizəsində qulluq etmiş, 1876-cı ildə polkovnik rütbəsinə layiq görülmüş, 1885-ci ildə general-mayor rütbəsinə ucalmışdı. Karaçayın knyazı Şamxalov Rusiyaya qarşı mübarizə aparmış, oğlu Murzakul Krım Şamxalov isə Rus-yapon müharibəsində polkun komandiri olmuşdur.

O.Oprışko yazır: ““Vəhşi diviziya”nı təmsil edən bir çox şə-rəfli adamlar Rusiyanın keçmiş düşmənlərinin ya oğulları, ya-xud da nəvələri idi. Müharibəyə onlar könüllü olaraq getmişdi-lər, “Vəhşi diviziya”nın tarixində bircə dəfə də olsun fərariyyət edən olmamışdı.”

İstər-istəməz M.Qorkinin yazdığı “Şəxsiyyətin məhvi” esseyi yada düşür: “Qafqazda... Kabardində... evsiz-eşiksiz xalq nəğməkarları vardı. Onlardan biri öz məqsədini və gücünü belə açıqlamışdı: “Mən qorxağı bir sözümlə igid, öz xalqının müdafiəçisi edərəm, oğrunu nəcib insana çevirərəm, mənim gözümə firıldaqçı görünə bilməz, mən vicdansız, pis nə varsa onun əleyhinəyəm.” Bunu yerli Qafqaz xalqı belə düşünür, gəlmə yadelli düşmənlər yox!

Bir sözlə, 1917-ci ildə bolşeviklərin qələbəsi Romanovlar ha-kimiyyətinin süqutu ilə nəticələnir. V.İ.Balyazinin “Romanovlar evinin sirləri” kitabından: “...Romanovların çoxu sağ qalmışdı, monarxların ailəsindən kim isə xoşbəxtlikdən xaricdə yaşayırdı. Onlardan sonuncusu III Aleksandrın dul arvadı, II Nikolayın ana-sı Mariya Fyodorovnanın ardınca ingilis hərbi gəmisində göndəril-mişdi. O, bir çox qohumlarını özü ilə aparır.” Beləliklə, Roma-novların Rusiyadakı 3 əsrlik hökmranlığı sona yetir.

İvan Lukyanoviç Soloneviçin ən məşhur kitablarından biri “Rusiya hərbi düşərgədə”, “Xalq monarxiyası”dır. O, yazırdı: “Çar ilk növbədə ictimai müvazinəti qoruyur. O pözdükdə sə-nayəçi plutokratiya, hərbiçilər militarizm, ruhani klerikalizm, ziyalılar isə hazırkı tarixi dövrdə kitabda dəb olan hər hansı bir “izm” yaradacaqdır.”

Qayıdaq keçmiş tarixə. Həmin “izm”ləri yaradanların apar-dığı inqilabların, siyasi mübarizələrin məqsədini yaxından öy-rənməyə çalışaq, amma köhnə tarixi kitablar əsasında yox!

Birinci rus inqilabı xalq arasında marksist təlimlərinə marağı artırmağa başlayır, xüsusilə, marksist ateizminə. 1908-ci ildə

Leninin çap olunan “Materializm və empiriokritizm” kitabında marksist-ateizm fəlsəfəsi inkişaf etdirilir.

Leninin 1905-ci ildə partiyanın proqram sənədlərindən birinə çevrilən “Sosializm və din” məqaləsi çap olunur. Müəllif qeyd edir ki, iqtisadi çətinliklər xalq arasında digər əsarətlər yaradır, siyasi və mənəvi. Xüsusilə, antoqonist sinfi cəmiyyətdə dərin sosial köklərə malik olan mənəvi əsarətin növlərindən biri dindir. Daha sonra Lenin yazır: “...Müstəmləkəçilərlə mübarizədə istismar olunan siniflərin gücsüzlüyü onlarda axirətdəki yaxşı həyata inam yaradır.” Ümumiyyətlə, o, hesab edirdi ki, din hər kəsin şəxsi işidir. Lakin partiyanın din vasitəsi ilə ideoloji cəhətdən tərksilah olunmasından ehtiyat edir, sosializmlə dinin barışıqına qarşı qətiyyətlə çıxış edirdi. Lunaçarski yazırdı: “Biz xristianlığı və İsanı sevmirik. Onlardan hər birinə biz amansız düşmənlərimiz kimi baxmalıyıq. Onlar qonşuya məhəbbət, mərhəmət aşılayırlar, bu işə bizim prinsiplərimizə uyğun gəlmir. Xristian məhəbbəti inqilabımızın inkişafına mane olur. Qonşuya məhəbbət rədd olsun. Bizə lazım olan nifrətdir. Ancaq bu yolla bəşəriyyəti biz fəth edə bilərik.”

İnsan talelərinə olan laqeydliyin, nifrətin acı səbəbləri özünü çox gözlətmədi. Oktyabr inqilabından sonra əhalinin bir hissəsi vətəndaş müharibəsinin, aclıqların, sürgünlərin, repressiyaların qurbanı olurlar. Lenin insanların müstəmləkəçilər tərəfindən iqtisadi çətinliklərə məruz qalaraq, bu səbəbdən də ümidlərini axirətdəki yaxşı günlərə bağladığından bəhs edir. Sosializm ideoloqlarının hərəkətə gətirdiyi ateizmin təbliğat məşinının çarxları altında qalanlar da sürgünlərdə, aclıq illərində öz gücsüzlüyündən sarsılıb kimə pənah aparmalı idi? Kommunist partiyasının cəmiyyətdə hegemon siyasəti müstəmləkəçiliyin yeni bir forması deyildimi? Xalqların azadlığına, maddi və mənəvi dəyərlərinə kobudcasına təcavüzü, milli kökündən ayrılıb manqurtlaşdırılmasını necə adlandırmaq olar? İngilis rəssamı,

şairi Uilyam Bleykin fikrincə, yeni şüurun yaradılmasında bütün inqilabların əsas məqsədi paslanmış köhnə zəncirləri yeni və parlayan zəncirlərlə əvəz etməkdir.

1909-cu ildə Dövlət Dumasında sosial-demokratlar fraksiyasının adından Surkov “sosializm mənim dinimdir” kimi fikirlərin əleyhinə çıxaraq bildirir: “Bəziləri üçün sosializm dindir, bəziləri üçün sosializmdən dinə keçmək formasıdır. Dinə qarşı mübarizə inqilabçı burjuaziya üçün tarixi məsələdir. Qərbi Avropada orta əsrlərdə burjuə demokratiyası feodalizmə qarşı mübarizədə, öz dövründəki inqilablarda bu məsələnin həllinə nail ola bilmişlər. Fransada, Almaniyada burjuə təbəqəsi tərəfindən dinə qarşı aparılan müharibələr sosializmdən əvvəl bu ənənənin təməlini qoymuşdur. Rusiyada isə bu məsələ bütünlüklə fəhlə sinfinin üzərinə düşür. Çünki Avropaya nisbətə Rusiyada kiçik burjuə demokratiyası az fəaliyyət göstərib.” Surkov həmçinin Marksın “Din xalqın tiryəkidir” fikrinə daha çox önəm verib bildirir ki, bu, çıxış edənlərin əsas mövzusu olmalıdır. Dinlə mübarizədə daha ehtiyatlı, məsuliyyətli addım atmağı tarixi təcrübələrə əsaslanaraq izah edir: “1870-ci illərdə Bismark polisləri katoliklərə qarşı mübarizədə iştirak etməyə çağırır. Nəticədə isə katoliklərin sıralarının daha da möhkəmlənməsinə, onların mübarizəyə hazırlığını artırır.” 1877-ci ildə Engels “Anti Dürinq” kitabında Dürinqin sosializm cəmiyyətində dinin zorakılıqla qadağan olunmasını tənqid edir. Surkov çıxışında bu haqda deyir: “Engels Dürinqin Bismarkın səhvlərini başqa formada davam etdirilməsinə qarşı çıxır. Dinə qarşı müharibə aparmaq deyil, proletar kütlənin maarifləndirilməsinə tövsiyə edir.” Ateizmin cəmiyyətdə “qələbəsini” təmin edə biləcək müxtəlif yollar, nəzəriyyələr söylənilsə də, hər bir təlim müəyyən zaman və məkan daxilində insan kimi yaşayıb ömrünün sonuna çatır. Bu deyilən fikirləri Otto fon Bismarkın aforizmi ilə davam etmək istəyirəm: “Siyasət dəqiq elm deyil.”

Allah bəşəriyyətin xoşbəxt, sağlam, harmoniya içində yaşaması üçün hər bir şərait yaratsa da, insana düşmən olan qüvvələrin də aktivliyinə, sərbəstliyinə mane olmur. Adəm peyğəmbərdən başlayaraq insan həmişə seçim qarşısındadır. Allahsız cəmiyyət qurmaq istəyən ateistlər də öz seçimini etmişlər, amma onların ateist qanunlarından Allahın xəbəri var.

Belə bir deyim var: “İnsan olmayan yerdə problem yoxdur.” Demək, problemləri yaradan insanlardır. Məhz hansı insanlar? Sovet dövründə iqtisadi, soisal problemləri həll etmək əvəzinə əsas problem insan faktoru ilə əlaqələndirilirdi. Tarixdə o qədər də geniş oxucu kütləsinə məlum olmayan bir hadisəni şərh edək. Vaxtı ikən Lenin London kitabxanasında pastor Con Oşennonla tanış olur. Onlar arasında qızgın fikir mübadiləsi gedir.

Qeyd olunan hadisələr böyük bir romanın mövzudur, desəm yanılmaram.

1912-ci ildə Dublində çap olunan bir kitab var, o Kreml kitabxanasında saxlanılır. Vaxtı ikən Oşennon öz kitabını İngiltərə muzeyinin kitabxanasında Leninlə tanış olarkən ona hədiyyə etmişdi. Keşislə unudulmaz söhbət, kitab Leninin ən yadda qalan xatirələrindən birinə çevrilir. 1919-cu ildə Lenin bu kitabdan istifadə etməyin vaxtı çatdığını dərk edir. Lunaçarskiyə tapşırır ki, məxfi şəkildə bu kitab az nüsxədə rus dilinə tərcümə olunsun. Kitabda hansı məsələlər proletarların rəhbərini özünə belə cəlb etmişdi? Kitabda qeyd olunur ki, hansı dövlətlər daha da inkişaf etmək üçün müstəmləkəkəçilik siyasətini həyata keçirməlidir. Bir qisim dövlətlərin də (Rusiya nəzərdə tutulurdu) gələcək inkişafında hansı vasitələrdən istifadə etməyinin yolları göstərilirdi. Kitabda yazılır: “Rusiya Avropa və Asiya sərhədlərini bölüşdüyü üçün o heç vaxt öz təyinatlarında vahid nəticəyə gələ bilməz. Ona görə əhalinin sayı və Rusiyanın ərazisi kiçilməli, elə həddə çatdırılmalıdır ki, ümumi razılığa gəlmək mümkün olsun. Rusiyada iki nəfər razılığa gəlsə də, üçüncü tərəf isə mübahisəyə qalxır.”

Lenin bu kitabdakı fikirləri yüksək qiymətləndirir, onların həyata keçirilməsində maraqlı olduğunu gizlətmir. Təsadüfi deyil ki, qırmızı terror, Vətəndaş müharibəsi, əhali arasında kütləvi aclıq ölkədə ölüm hallarının sayını artırmışdı. “İnsan olmayan yerdə problem yoxdur” devizi beləcə, həyata keçirilməyə başlamışdı. Kitabda Con Oşennon qeyd edir ki, Allah çalışır ki, böyük miqdarda, düz yolu seçən xalqı daha tez öz yanına aparsın. Ona “keşiş” demək mümkündürsə, müəllif öz kitabında bəşəriyyətə qarşı qanlı planlarına haqq qazandıрмаğa çalışmışdı.

İngilis pastoru Oşennonun bəşəriyyətə qarşı yönəlmiş kitabının həcmi kiçik olsa da, onun qurbanlarının sayı milyonlardır. Təəssüf ki, kitab Lenin kimi insanların əlində amansız, qorxunc silaha çevrilir. Kitabdən “açılan güllələr”in səsi eşidilmir, onu heç kim görmür.

İngilis keşişlərindən Tomas Robert Maltusu da (1766-1834) xatırlamaq yerinə düşərdi, o, həmçinin, iqtisadçı və demoqraf idi. Bəlkə Oşennon vaxtı ikən Maltusun ideyalarından bəhrələnmişdi. Maltus əhəlinin sürətli artımının qarşısının alınmasını iki yolla mümkün olduğunu sübut etmək istəyirdi. Birinci iztirab vermək, ikinci əxlaqsızlıq yolu ilə. Yəqin o, keşiş olsa da, cəhənnəm üçün çalışıb. Onun nəzəriyyəsinə görə kasıbların sinfi mübarizəsinin qarşısı alınmalı, burjuaziyaya qarşı səslənən tələblər əhəmiyyətsizdir. O, kasıb təbəqəyə ailə qurmağı məsləhət bilmir, müharibələr vasitəsi ilə yararsız hesab etdiyi insanların məhvini təbii sayırdı. O, qeyd edirdi: “Fasiləsiz davam edən kasıblığın başlıca səbəbi heç də idarəetmə formasından, yaxud əmlakın qeyri-bərabər təyinatından asılı deyil. Varlılar kasıblara iş və ərzaq vermək iqtidarında deyillər, çünki kasıbların haqqı yoxdur ki, onlardan iş və ərzaq tələb etsin.” Bir sözlə, kasıblıq az qala cinayət kimi qələmə verilirdi. İncildə yazılıb: “Sizə bir-birinizi sevəsiniz deyər yeni bir əmr verirəm: sizi sevdiyim kimi siz də bir-birinizi sevin.” (Yəhya13,14)

Xatırlayaq ki, Sovet quruluşunda siyasi ideologiyaya uyğun olmayan kitabların nəşrinə qadağalar qoyulduğu üçün bir çox tarixi mənbələrdən məhrum idik. Vaxtı ikən inandığın həqiqətlərin, tarixin üzərindən pərdə götürüldükdə cəmiyyətin ideal bildiyi şəxsiyyətləri az-çox tanıyanda aldadılmış, hədəf getmiş illərinə, arzularına görə təəssüf edirsən. Hər şey-həyata, dünyaya baxışın da, taleyin də başqa istiqamətdə inkişaf edə bilərdi. Bu gün sən indiki “sən” deyil, daha yeni, fərqli şəxsiyyət ola bilərdin...

Qədim filosof Əflatun həyatda özünü tapa bilməyənlər üçün deyib: “Biz qaranlıqdan qorxan uşağı asanlıqla bağışlaya bilərik. Həyatın əsl faciəsi odur ki, insan “ışıqdan” qorxa.” Xüsusilə, Allahın müqəddəs nurundan, elmin, mədəniyyətin işığından qorxa. Həmin “qorxaqlar” müharibələrdə öz “cəsaretini” nümayiş etdirməkdən çəkinmirlər. Çünki minlərlə insanların həyat işığını söndürməkdə mahirdirlər. İşlərinə, qəlblərinə dolan zülmətdən xəbərsiz yaşayırlar.

Amerikalı rəssam Edvard Xixsin (1780-1849) əsərləri Vaşinqtonun Milli Qalereyasında saxlanılır. O, həyatı boyu xristian etiqadına sadıq qalıb. Edvard Xixs deyirdi ki, insan öz əlinin həlal zəhməti ilə dolanmalıdır. Özü də bu yolu tutub sadə həyat yaşayırdı. “Sülh içində səltənət” adlı 4 şəkili maraqlı süjetə malikdir. Vəhşi və ev heyvanlarının, insanlarla bir ailə kimi təsvir etdiyi şəkildə əslində o, ideal cəmiyyətin sanki yeni modelini təqdim edir. Bibliyada yazıldığı kimi canavarlarla qoyunlar bir yerdə olacaq. Qəribəsi odur ki, heyvanların üzünün, gözlərinin ifadəsi insanlardan seçilmir. “Sülh içində səltənət” əsərinə baxanda inanırsan ki, Allahın yaratdığı bu canlı varlıqları nə kənar-dan, nə də öz içindən heç bir təhlükə gözləmir. Bu mənzərə tamşaçıda qibtə hissi oyadır. Həyatda isə insanlar heyvanlardan fərqli olaraq, özgələrdən çox, özünə də xəyanət edir. Xəyanət isə qurbansız ötürşür...

Edvard Xixsin həmvətəni amerikalı politoloq Styuart Kaufman isə sülhü təbliğ edən şəkil çəkməsə də, o, dünyada sülhə aparan yolların siyasi mənzərəsini öz yazılarında məharətlə qələmə almışdır. Müəllif müasirimizdir, XXI əsrdə dövlətlər arasında gedən müharibələrin, konfliktlərin əsas səbəbini siyasi rəməzlərdə görür. O, bu, ideyasına görə, Amerikanın “Qromeyer” mükafatına layiq görülüb. Mükafatın qiyməti milyonlarla ölçülür. Müəllifin kitabı ilə real həyat arasında bahalı körpü qurula bilsəydi...Milyonlarla aclıq, pis şəraitdə yaşayan insanların ümid ünvanı, “Sülh içində səltənət”i ola bilsəydi... Deyirlər ki, gözəllik diqqəti cəlb etsə də, qəlbləri yalnız mərhəmət fəth edə bilər.

Amerikalı politoloqun siyasi fikirləri tarixi baxımdan ədalətli və maraqlıdır, xüsusilə, erməni siyasətinin ifşası ilə bağlı. Onun “Müasir nifrət - etnik müharibənin siyasi simvoludur” yazısında deyilir: “Əgər siz erməni tarixini oxusanız, elə düşünə bilərsiniz ki, yüz illərdir türklər, ancaq erməniləri məhv etməklə məşğul olub. Bu mif türkdilli azərbaycanlılara qarşı törətdikləri zorakılığa haqq qazandırmaq üçündür. Tarix dərşinin metodlarını dəyişmək lazımdır, onlar düşmən haqda miflərin yaranmasına köməklik göstərməməlidir.”

Təəssüf ki, dünyada müharibələr meşə yanğınları kimi bir yerdə başlayıb ətraf mühitə yayılmaqda davam edir. Onu “söndürmək” adı ilə yanğının üstünə “neft” tökürlər. Əgər ərazisində müharibə gedən ölkənin öz nefti varsa, orda neft borularından insan qanı da axacaq. Deyilənə görə, keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq, hərbi münaqişələrdə 40 milyondan çox insan məhv olub.

Mənə elə gəlir ki, yazıçının, siyasi ideoloqun ən böyük qazancı fikirlərinin humanizmə, sülhə sədaqətlə xidmətində, xeyirxah ideyalarının toxum kimi cücərib cəmiyyət üçün faydalı olmasındadır. Bu məqamda istər-istəməz Mahatma Qandini

(1869-1948) düşünürsən. Əlbəttə, demək olmaz ki, onun siyasi arenada səhvləri, məğlubiyətləri olmayıb, amma öz xalqının azadlığı üçün son nəfəsinədək qətiyyətli mübarizə aparıb. Bu mübarizə xalqına olan böyük, səmimi, fədakar məhəbbətindən irəli gəlirdi. Maraqlısı odur ki, bir çox ölkələrdə pasifist, sülhpərvər Mahatma Qandinin heykəli ucalır. Onun ən gözəl aforizmlərindən biridir: “Heç kimə çirkli ayaqları ilə beynimdə gəzmək fürsəti vermərəm.”

Hindistanda müxtəlif dini inanclar var - induizm, islam, xristianlıq, çaynizm, buddizm, sihxizm, bahaizm, zərdüştlük və s. Belə bir çoxqütblü cəmiyyətdə sabitliyin qorunması mürəkkəb məsələdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Mahatma Qandi nəinki Hindistanın, dünyanın ən sülhsevər şəxsiyyəti kimi tarixdə yaşayır. Maraqlı odur ki, dindar ölkədə ateistlərin də özünəməxsus fəaliyyəti mövcud idi. Dünya şöhrətli ateist Qora (1902-1975) Hindistanda yüksək kastaya məxsus bir ailədə doğulmuşdu. Seylon-da kollecdə oxuyarkən induizmlə yanaşı, buddizmi öyrənib araşdırır və nəticədə özünü ateist elan edir. Xristianlıqla tanışlıq onun ateist dünyagörüşünü daha da möhkəmləndirir. Ailəsi, dostları ondan imtina edirlər. O dövrdə erkən evlənmək Hindistanda qəbul edilmişdi. Qora öz səkkiz yaşlı həyat yoldaşı ilə birgə ailəsini tərk edir. Uzun illərdən sonra atılmış, unudulmuş Mudunur adlı kasıb kənddə ailəsi ilə məskunlaşır. Kənd əhalisinin savadlanmasında, bir çox dövlət qanunlarının burda işlənməsində iştirak edir. Hindistanda ateistlərin ideoloji, təşkilatı mərkəzi olan Mudunurda Mahatma Qandi qonaq olurdu. Qora və Qandi arasında yaxın dostluq əlaqələri vardı. Qorinin vəfatından sonra onun ateist ideyalarını oğlu Lavan davam etdirir.

“Allahsız kənd” kimi məşhur kəndin dünyada davamçıları çoxdur. Qora iki dəfə dünya səyahətinə çıxmış, öz yol qeydlərini “Ateistin dünya səyahəti” kitabına daxil etmişdir. O, qeyd edir: “1970-ci il 22-28 iyun tarixlərində yerli ateist və humani-

tar təşkilatların dəvətilə mən Londonda oldum. Con Kollinz ali həzrətləri müqəddəs Pyotrun müqəddəs baş kilsəsində fəaliyyət göstərir...Onun fikrincə əgər din, ancaq fəvqəltəbii dinə əsaslanırsa, o fundamentalizmə gətirib çıxaracaq...Fundamentalizm-fanatizm, dözümsüzlükdür. O sosial konfliktlərə səbəb olur...Liberal xristianlara İsa peyğəmbərin həyat tərzi daha vacibdir, nəinki İncilin təsvir etdiyi möcüzələr.” Qora daha sonra öz kitabında bildirir ki, “Xristian aksiyası” hərəkatı öz ətrafında liberal düşüncəli insanları, siyasi hərəkatları toplaya bilmişdir. “Xristian aksiyası”nın əsasnaməsində yazılmışdır ki, progressiv düşüncəli hər bir insan İsa peyğəmbərin adının əvəzinə sevdiyi adları- Budda, Məhəmməd, Krişna, Şiva, Marks və Qandinin adları ilə imza qoya bilərlər. Belə bir əsasnamə sizə absurd görünürmü? Alber Kamyunun təbiri ilə desək: “Absurd, Allahsız günahdır.”

Ancaq bir cəhətə fikir vermək lazımdır ki, Lenin Mahatma Qandidən fərqli olaraq, dinlər arasında barışığa can atmır, əksinə, Allahın varlığını şübhə altına alırdı.Deyilənlərə görə, Lenin ömrünün sonuna yaxın siyasi platformasının, dinə neqativ münasibətinin yanlış bir mövqe olduğunu anlayır. Ölkəni siyasi böhran bürüdüyü bir dövrdə tövsiyələrinə, müraciətlərinə əhəmiyyət vermədiyi mitropolit Trifonu məxfi yanına dəvət edir. İnsanın mənəviyyəti, ruhu üçün dinin nə qədər əhəmiyyət kəsb etdiyini dərk etsə də, gecikmiş etiraflar qarşısında onun mənəvi cəhətdən nə qədər sıxıldığını şərh etməkdə çətinlik çəkirsən. Əslində həyatı boyu təbliğ etdiyi materialist fəlsəfə onun keçirdiyi daxili sarsıntılara müsbət mənada təsir etmək gücünə malik deyildi. Görəsən, Lenin mitropolit Trifonla söhbəti, etirafları zamanı, yoxsa marksist-ateist fikirlərini elmi cəhətdən sübut etməyə çalışarkən daha səmimi olub? Bu suala tarix cavab vermək iqtidarında deyil. Çünki o, sağlığında özünə çox inandığı üçün Allahın düşməni kimi özünü elan etmişdi.

Bir gün mələk Allaha deyir: “Allahım, ateistlər səninlə görüşmək istəyir.” O, cavab verir: “Onlara deyin ki, mən yoxam.”

Allahın yoxluğunu zənn edən bolşeviklər özlərini çox sərbəst, cəsarətli hiss edirdilər. Rusiya ərazisində olan kilsələrə məxsus qiymətli əşyalar, ikonalar bolşeviklər tərəfindən qarət olunmuşdu. Bu sərvətlərin çoxunun aqibəti haqda geniş məlumat yoxdur. Həqiqət isə yəqin ki, tarixin qaranlıq arxivində gözdən uzaq bir yerdə tozlanıb. Bəzi tarixi faktlar isə göstərir ki, 1929-cu ildə Amerikada rus antikvariatlarının əldə olunması, satışı üçün xüsusi idarə yaradılmışdı. Çarlara və ailəsinə məxsus qiymətli əşyalar, xüsusilə, Faberjenin əl işlərindən ibarət bahalı daşlarla bəzənmiş əşyalar xaricə aparılmışdı. Həmçinin, Yakov Sverdlovun seyfində xarici pasportlarla yanaşı kisəciklərdə brilliant, zümrüd, safirlər saxlanılırdı. Yəqin ki, əldə olunan gəlirin çox hissəsi xarici ölkələrdəki kommunist partiyası özəklərinin fəaliyyəti üçün sərf edilirdi...

Ölkədə aclıq hökm sürdüyü ən çətin dövrdə Lenin heç də xalqı bu vəziyyətdən çıxarmaq haqqında düşünmürdü. Əhali bolşeviklərin əsarətinin, zalımlığının günahsız qurbanı idi. Aleksandr Şişkovun fikirlərindən biridir: “Əqidəsiz insan əslində kompassız gəmi kimidir. Ehtirasları tufan kimi onu hara gəldi atır və o, özünə sığınacaq tapa bilməyərək həlak olur.”

Din xadimlərinə qarşı təşkil olunan amansız terror dövründə 1922-ci il 19 mart tarixində Lenin Siyasi Büronun üzvləri üçün nəzərdə tutulan məxfi məktubunda Molotovdan xahiş edir ki, sənədin sürəti çıxarılmasın. Məktubun məzmununa diqqət yetirək: “Məhz indi, yalnız indi aclıqdan adamların yeyildiyi, yollarda yüzlərlə, bəlkə də minlərlə cəsədlərin olduğu vaxtda biz ən qızğın, amansız enerji ilə kilsələrin qiymətli əşyalarını qətiyyətlə və cəld şəkildə müsadirə etməliyik...bununla biz özümüzü bir neçə yüz milyon qızıl rubldan ibarət fondla təmin edə bilərik...” Kilsələrdən yığılan məbləğ ölkənin bir illik büdcəsindən çox idi.

Volqaətrafi ərazilərdə isə 20 milyon insan ağır bir şəraitdə aclıq keçirirdi. Lenin Don, Kuban, Uralda və başqa quberniyalarda üsyan edən əhalini məhv etmək istəyirdi.

Xalqın son ümid yeri olan dinə təcavüz edən bolşeviklər əslində əhalinin ən qəddar düşməni kimi onu son nəfəsinədək cəzalandırmağa hazır idi. Kəndlilərin və fəhlələrin birliyini əks edən oraq və çəkiç sanki bu günahsız insanların həyatına son qoyan rəmzi silahlar idi. Siyasi ideologiyanın “çəkici” altında döyülən, əzilən xalqın bir hissəsi də “oraqla” biçilirdi...Xalqların öz rəhbərinə olan etimad və inamı riyakarlıqla oğurlanmışdı. L.N. Tolstoyun fikridir: “Xalq ona görə acdır ki, biz həddən çox toxuq.” Bu fikirlər təkcə qraf L.N.Tolstoyun mənsub olduğu ali zümrəyə deyil, bolşeviklərin vəzifəli şəxslərinə də aid idi. Milyonlarla insanın aclıq keçirdiyi zaman onların süfrələrində zəngin çeşiddə nemətlər vardı...

Hələ 1907-ci ildə Lenin II Dövlət Dumasında aqrar məsələ ilə bağlı çıxışında kəndlilərin torpaq uğrunda mübarizəsini, fəhlə sinfi ilə ittifaqının tərəfdarı olduğunu bildirir. Əvvəlki çıxışlarında kəndlilərin mədəniyyətdən uzaq kütlə olduğunu qeyd edən Lenin artıq onları “müdafiə” etməyə çalışır. ”Ağ yalandır, böhtandır kəndlilər haqqında deyilənlər. Rusiya və Avropanı inandırmağa məcbur edirlər, guya ki, kəndlilər mədəniyyətə qarşı mübarizə aparırlar. Əsla düz deyil!”

Bir-birindən fərqli fikirlər söyləyən Lenin kəndli və fəhlələrin mənafeyini düşünən rəhbərə heç də bənzəmir. Zamanın tələbinə uyğun siyasi kursunu dəyişməyə hazır olan siyasətçilər öz xalqını necə xoşbəxt edə bilərdi?

Müasir rus politoloqu Sergey Qara Murza Lenin haqqında yazır: “...Əsrin əvvəlində marksizm Rusiyada təlim və nəzəriyyədən də yüksəkdə idi... Ona görə də Lenin siyasətçi kimi “marksizm dili” çərçivəsində fəaliyyət göstərə bilərdi... Lenin dünənki əhkamlarına nifrətlə yanaşsa da, o, öz silahdaşlarının

düçüncələrinə zərər yetirmədən çox dərinə getmirdi...Lenin ictimai fikirlə konfliktə girmədən öz siyasi vəzifəsini həyata keçirə bilirdi. O, həmişə tezislərinin orijinallığını kiçildərək, Marks və proletariyatın arxasında gizlənirdi..." Göründüyü kimi, Lenin şəraitə uyğun aqressiv olmaqla yanaşı, gözləmə mövqeyində dayanmağı da bacarırdı.

A.Soljenitsinin (1918-2008) "Dünyanın ən bədəməl adamı" yazısından: "Lenin heç vaxt Rusiyanı sevməyib. Təsadüfi deyil ki, o, "Təbliğət" jurnalının nəşri ilə bağlı redaksiyaya göndərdiyi məktubda yazmışdı: "Jurnalı redaktə etmək üçün alman yaxud isveçrəli dəvət edin, rus səfehlərinə isə texniki, fəhlə işlərini həvalə edin." Bu bədəməl öz vətəninin müharibədəki məğlubiyyəti hesabına hakimiyyətə gəlmişdi və bu məğlubiyyət üçün var qüvvəsi ilə çalışmışdı."

Leninin vəfatının bir illiyi münasibətilə Stalinin "Fəhlə" qəzetində müraciətinə nəzər salaq: "Xatırlayın, sevin, öyrənin İliç-i-bizim müəllimi, bizim rəhbərimizi...Yeni həyat qurun, yeni məişət, yeni mədəniyyət İliç kimi. İşin azından əlinizi çəkməyin, ən balacadan böyük işlər yaranır, bu, İliçin ən vacib tövsiyələrindən biridir." Stalin həmişə özünü Leninin şagirdi hesab edirdi. Onun əsərlərini elmi cəhətdən dəqiq təhlil edirdi. O, Leninin "Materializm və empiriokritizm" əsərini marksist ədəbiyyatında yeganə samballı kitablardan biri hesab edir, anti-materialist cərəyanları isə hərtərəfli tənqid edirdi.

Stalinin "Xalqların atası" adlı kitabı Leninin vəfatından sonra böyük tirajla çap olunur. Kitabı leninizm üzrə əsl dərslik hesab etmək olardı. Stalin öz yazılarında qeyd edirdi ki, partiya və dövlət işçisi Leninin iş prinsiplərini genişləndirməli, amerikan işgüzarlığına malik olmalıdır. Lakin 1930-cu illərdən başlayaraq bu mövqə zəifləməyə, istiqamətini dəyişməyə başlayır...

Əslində tarixşünaslar tarixi siyasi cəhətdən 3 dövrə ayırırlar: 1920-1930-cu illərin marksist tarixşünaslığı, 1940-1980-ci illə-

rin tarixşünaslığı, 90-cı illərin liberal-milli tarixşünaslığı.

Tarix təzadlarla doludur. Sovet İttifaqı siyasi quruluş kimi dağılandıqdan sonra kommunist partiyasının, onun rəhbərlərinin həyat və fəaliyyəti haqda o qədər ağılagəlməz hadisələrlə bağlı yazılar mətbuatda çap olunur ki, sonda nəyin doğru, nəyin yalan olduğunu ayırd etmək çətinləşir.

Leninin vəfatından əvvəlki mənəvi sarsıntılar, əzab içində yaşadığı illərə qayıdaq. Oktyabr inqilabının bir ili tamam olmuşdu. 13(26) oktyabr 1918-ci ildə Trifon (Turkestanskiy) mövcud vəziyyətlə bağlı Xalq Komissarları Şurasına müraciət göndərir. Onun bəzi fikirlərini nəzərinizə çatdırmaq: "...Azadlıq böyük sərvətdir, əgər düzgün dərk edilərsə, o şərdən azad olmalıdır, başqalarını sıxışdırmadan, özbaşınalığa yol verilmədən. Lakin siz belə azadlıq vermədiniz...qanunsuz qətlər, talanlar sizin verdiyiniz azadlıqdır. Əsl vətəndaş, yüksək mənəvi azadlığa malik təzahürlər siz tərəfdən amansızlıqla yatırılmışdır. Budurmu azadlıq?...nəinki ailə, binalarda yaşayan sakinlərin hamısı mənzillərindən çıxarılır, əmlakı küçəyə atılır, vətəndaşlar süni sürətdə dərəcələrə bölünür. Onlar ya aclığa, ya da qarətə məruz qalırlar. Budurmu azadlıq? Heç kim öz fikrini sərbəst deyə bilmir, qorxur ki, əks-inqilabçı kimi məhkum oluna. Hanı söz, mətbuat azadlığı, kilsələrin təlimi? Xüsusilə, ağırdır, etiqad sahəsində azadlığın amansızlıqla pozulması...

Hakimiyyətdə qalmağınızın bir illiyini qeyd edin, ancaq məhkumların azadlığı, qan tökülməsinin, zorakılığın, qarətin qarşısının alınması ilə..."

Tarixi fakta nəzər salmaq: 1905-ci ildə II Nikolayın sərəncamı ilə imzalananan Oktyabr manifestinə əsasən yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dini inancına görə əsassız məhkum olunanlar azadlığa buraxılmışdı. Həmin ildə inqilabi hərəkatın gücləndiyi dövrdə Ümumrusiya Müsəlman İttifaqı yarandı. Krım və Qazanın tatar burjua ziyalıları bu İttifaqın təşəbbüsçüləri idi. On-

larla yanaşı A.M.Topçubaşov da bu ziyalılarla birgə fəaliyyət göstərirdi. 1906-cı il yanvarın 13-23 tarixlərində II qurultay Peterburqda, həmin ilin avqust ayının 16-21 tarixlərində III qurultay keçirildi. III Ümumrusiya Müsəlman Qurultayının sədri A.M.Topçubaşov seçildi. Qurultayın keçirilməsində əsas məqsəd "Rusiyanın bütün müsəlmanlarının birləşməsi, konstitusiyalı monarxiya ideyası, şəxsi mülkiyyətin toxunulmazlığı, kəndlilərə torpaq verilməsi, mülkədarlara isə bunun əvəzinin ödənilməsi, milli-mədəni muxtariyyət ideyası, dini təsisatların genişləndirilərək hüquqlarının pravoslav ruhaniləri ilə bərabərləşdirilməsi idi." Təəssüflə demək lazımdır ki, İttifaqın Bakı bölməsi yaradılmadı. Ümumrusiya müsəlman birliyinə laqeydlik göstərildi. II Nikolay müsəlmanlara öz dinini azad surətdə təbliğ etməyə, ibadətə şərait yaratdı. Həmçinin müsəlmanlara özlərinə qazi, müfti seçmək hüququ verdi.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1908-ci ildə Türkiyədə "İttihad və tərəqqi" partiyasının rəhbərlərindən biri olan Ziya Gökalp (1876-1924) turançılıq ideyalarını irəli sürür.

1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra nədənsə tarixi hadisələr oktyabr ayına təsadüf edir) xalqa ədalətli, azad cəmiyyət və edənlər isə hakimiyyətə sahib olduqda bolşevik vandalizmi sərəhəd bilmədi.

A.Dobrolyubovun (1876-1945) fikrincə, insanlar arasında həmrəylik təbii vəziyyətdir, əsarət isə qeyri-normal siyasi quruluş kimi məhv edilməlidir.

Rus yazıçısı L.N.Tolstoyun da filosof kimi "Mənim etiqadım nədən ibarətdir?", "Etiraf" adlı yazılarında xristianlığa və kilisə xadimlərinə öz şəxsi münasibətini bildirmişdir. Bu haqda geniş şərh verməyə məncə, ehtiyac yoxdur. Çünki L.N.Tolstoyun xristian dininə aid fikirləri haqda çox yazılmışdır.

L.N.Tolstoy zorakılıqsız anarxiya ideologiyasını işləyib hazırlamışdı. "İnqilab zorakılıqla deyil, hər bir cəmiyyətin üzvü

dövlət işinin icrasından könüllü surətdə imtina etməlidir.” "Zorakılıqsız müqavimət" ideyasını "Allah səltənəti bizim daxili-mizdədir" əsərində şərh edib. O, mədəniyyəti din üzərində qurmağın əleyhinə idi. "Zorakılıqsız müqavimət" prinsipinin apoloqeti L.N.Tolstoy peyğəmbərlərdən tutmuş qədim filosoflara qədər onların təlimlərini öyrənirdi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Mahatma Qandi 1909-cu ildən başlayaraq, Londonda təhsil alarkən L.N.Tolstoyla tez-tez məktublaşmağa başlayır. O da tolstoyçu kimi onun əsas beş prinsipini qəbul edir: qəzəblənməmək, zina etməmək, and içməmək, şərə zorakılıqla müqavimət göstərməmək, öz düşməninə yaxının kimi sevmək.

Tolstoy öz yazılarında "vicdan" sözünü işlədirdi. Qəribə o idi ki, hind dilində "vicdan" sözündən istifadə olunmur. Mahatma Qandi isə yazırdı ki, Tolstoyun insanın vicdanın səsinə qulaq asmaq çağırışı qədim hind mənbələrində belə ifadə olunur: daxili duyğu, daxili səs, daxili görmə qabiliyyəti. Əsas odur ki, o həqiqət, vicdan, daxili səs qəlbində pak doğulsun...

Yazıçı Lev Tolstoyun dərin fəlsəfi baxışları Qandinin dünya görüşünü tamam dəyişir. Bu fəlsəfə Qandiyə böyük təsir göstərir. Hindistanın İngiltərənin əsarətindən dinc yolla azad olunmasına Mahatma Qandi nail ola bilir. O, hindlilərlə müsəlmanlar arasında barışığa, kastaların aradan götürülməsinə çalışırdı.

Qayıdaq Rusiyanın XX əsr tarixinin unudulmaz səhifələrinə. Tarix keçmiş yol bələdçisi olsa da, onun unudulmuş səhifələri az deyil. Biz onu həqiqət güzgüsündə olduğu kimi görə bilirikmi? Fransız yazıçısı Andre Morudan soruşurlar ki, tarixin gedişatını kimlər dəyişdirib? O, cavab verir ki, tarixin gedişatını tarixçilər kimi heç kim dəyişdirə bilməyib.

1920-ci ildə ingilis fantast-yazıçısı Herbert Uells "Rusiyada qaranlıq" kitabını yazır. Kitabın "Kreml xəyalpərvəri" hissəsi Leninə həsr olunur. O, yazır: "Mən gözləyirdim ki, onunla

marksist tərəfdaşı kimi “əlbəyaxa” olacağıq, amma elə bir şey baş vermədi.” Yazıçı daha sonra qeyd edir ki, o, utopistləri inkar etsə də, özü ölkənin elektriklişdirilməsi utopiyasına qapılmışdı. Lenin böyük elektrik stansiyalarının yaradılmasına çalışırdı. Onun dediyinə görə, hətta, iki rayon elektriklişdirilmişdi. Herbert Uells təəccübünü heç vəchlə gizlədə bilmirdi. Axı, belə bir şəraitdə-nəhəng düzənliklərə, sıx meşəliklərə, savadsız kəndlilərə, texniki biliyi olmayan insanlara malik olmaqla yanaşı, su enerji mənbələrindən məhrum ölkədə belə bir layihənin həyata keçirilməsi yazıçı üçün mümkünsüz bir hadisə idi. O, yazırdı ki, elektriklişdirilmə layihəsi hal-hazırda Hollandiyada həyata keçirilir, İngiltərədə müzakirə olunur. Yüksək inkişaf etmiş, əhəlinin sıx yaşadığı sənaye ölkələri üçün elektriklişdirilmənin daha uğurlu, rentabelli, səmərəli olacağını təsəvvür etmək asandır. Lakin belə layihələrin Rusiyada həyata keçirilməsini yalnız qeyri-adi fantaziya hesab etmək olar. Hər-hansı bir möcüzəli güzgüyə baxsam da Rusiyanın gələcəyini görə bilmirəm, lakin Kremldə bəstəboy insan bu istedadla malikdir.” Qərribə o idi ki, fantastik əsərlər müəllifi Leninin xəyalpərvərliyinə təəccüblənirdi. Bir az haşiyəyə çıxım. Fransız karikaturisti, yazıçı Alber Robidanın (1848-1926) “Elektrik həyatı” kitabını Herbert Uells kimi gənc Vladimir Ulyanov da oxumuşdu. Əgər Herbert Uells Leninin də bu əsərə yaxından bələd olduğunu bilsəydi Kremldəki bəstəboy insanı-Lenini daha yaxından tanıyardı. Yuriy Drujnikov “Alber Robidanın təhlükəli zarafatları” adlı yazısında Leninin A.Robidanın fikirlərindən faydalandığını şərh edir. Leninin “Köhnə dünya dağılmağa məhkumdur” kimi müxtəlif səpgidə təkrarladığı fikirlər əslində Robidaya məxsusdur. Y.Drujnikov yazır: “İnqilab, var-dövlətin zorakılıqla bölünməsi, inqilabdan sonrakı katalizmlər bütün bunlar Marksdan fərqli olaraq onun şəkillərində verilmiş, hətta nəyin nə vaxt baş verəcəyi qeyd edilmişdir. Hardan götürülmüşdür bu şüar,

cənnət o deməkdir ki, Sofya Vasilyevna üstəgəl madam Elektrikləşdirilmə.” Yəqin hamı XX əsrin 20-ci illərində Leninin irəli sürdüyü şüarı xatırlayır: “Kommunizm bərabərdir sovet hökuməti üstəgəl ölkənin elektrikləşdirilməsi.”

Stimpank-elmi-fantastik janrında Herbert Uells də bir çox kitabların müəllifi idi, məsələn, "Gözəgörünməz adam", " Zaman maşını" və s. Lakin Alber Robida ondan fərqli olaraq gələcək əsrdə texnikanın, elektrik enerjisinin insanların xidmətində olacağını şəkillərdə əks etmiş, proqnozları dəqiqliklə verə bilmişdi. Kitabda deyilir: “Elektrikləşdirilmə-istiliyin, işığın, mexaniki gücün tükənməz mənbəyidir. Bu enerji milyon zavod və fabriklərdə saysız-hesabsız maşınları hərəkətə gətirir...”

Oxucular kitabda tank, aviasiya, videotelefon, videodomofon, televizor, kimyəvi, bakterioloji, nüvə silahı və s. haqda təsəvvür əldə etsələr də, bunları karikatura ustasının zəngin yaradıcılıq məhsulu kimi qəbul etmişdilər. İllər boyu Alber Robidanın əvvəlcədən dediyi fikirlər həyata keçdikcə bu, müəllifin özünü qorxudur, daha şəkil çəkməyə son qoyur.

Leninin həvəslə, yaradıcılıqla oxuduğu kitabın səhifələrində çox sayda xüsusi qeydləri vardı. Kitabda, həmçinin, sosial inqilabın utopik ideyaları da əks edilmiş, XX əsrdə kommunistlərin qələbəsini əvvəlcədən görmüşdü. A.Robida kitabda yazır: “Sabah hakimiyyəti heç də qanuni yolla deyil, zorakılıqla ələ alan kommunistlər köhnə quruluşu ola bilsin ki, devirsinlər. Ölkə xüsusi olaraq Mərkəzi Komitənin adamları tərəfindən idarə olunacaq.”

Herbert Uells dönə-dönə Rusiyada olmuşdu. 1920-ci ildə Maksim Qorkinin dəvəti ilə gəlib Leninlə görüşündən sonra Peterburqda yazıçılarla görüşünü xatırlamamaq mümkün deyil. Viktor Şklovski (1891-1984) 1920-ci ildə "Peterburq blokadada" məqaləsində yazır ki, qışın şaxtasında mənzildə donmamaq üçün öz mebelini, kitab rəflərini, memarlıq dəzgahını sobada

yandırmışdı. "Əllərim, ayaqlarım da taxtadan olsaydı onları da yandırıb bahar fəslinə qədər əl-ayaqsız qalardım...Taxta evləri söküb yandırardıq...Bu əfsanəvi ilin payızında Peterburqa ingilis yazıçısı Herbert Uells gəlmişdi. Səhərisi gün 18 oktyabrda (yənə oktyabr ayında əlamətdar tədbir) mədəniyyət işçilərinin nümayəndələri, alimlər, yazıçılar, rəssamlar məşhur qonağı qəbul etdilər. İncəsənət evində Peterburqun Ərzaq Komitəsinin sərəncamına əsasən İncəsənət evinin mətbəxinə bu hadisəyə bağlı xüsusi ərzaq məhsulları gətirilmişdi. Desert yeyilməzdən əvvəl Maksim Qorki çıxış etdi. Sonra yazıçı Amfiteatrov yaşadığı dövrün acı həqiqətlərini dilə gətirdi: "Siz burada şərəfinizə hazırlanmış kotletlər, pirojnalar yediniz. Lakin sizinlə görüşdən çox bizim üçün yeməklər daha cəlbədicə və həyəcanlı idi. Siz təsəvvür edə bilməzsiniz ki, bizdən də qat-qat ləyaqətli insanların əynində layiqli geyim olmadığı üçün bu görüşə gəlib sizin əlinizi sıxa bilmədilər. Burda iştirak edənlərin heç biri ürəklənib sizin qarşınızda öz canlılığının düyməsini açma bilməz, çünki onun arxasında nə vaxtsa paltar sayılan çirkli cındırdan başqa heç nə yoxdur." M.Qorki yazıçılar, incəsənət xadimləri və alimlərin maddi-mənəvi durumunun yaxşılaşdırılması üçün əlindən gələni əsirgəməirdi. Onlara həftəlik yemək payının verilməsinə çalışırdı. Həm siyasi, həm də məişət problemləri yazıçıların həyatını dözülməz etmişdi. M.Qorki çıxışlarının birində demişdi: "Qərbdə yazıçıları siyasi dünyagörüşündən asılı olmayaraq sənətkar kimi qiymətləndirirlər, bizdə isə yazıçılara sənətkarlıq baxımından deyil, siyasi meyarlarla yanaşırlar."

Qayıdaq yenə Herbert Uellsin "Rusiyada qaranlıq" kitabında yazıçılarla, alimlərlə görüşünün şərhinə: "...Bu qış Petroqrada acından ölsə Alimlər evinin üzvlərinə də əgər təxirəsalınmaz tədbirlərlə köməklik göstərə bilməsək, onlar məhv olacaqlar. Onlar ərzaqla təmin olunmaq haqqında mənə demək olar ki, heç nə demədilər. Ədəbiyyat və incəsənət evində ehtiyacları, məh-

rumiyyətləri haqqında şikayətlər eşitsək də, ancaq alimlər bu haqda susurdular. Onlar böyük həvəslə elmi ədəbiyyatı əldə etməyi arzu edirlər..."

Herbert Uells Sovet dövlətində qonaq olduğu müddətdə siyasi ab-havanı, insanların bu yeni rejimin tələblərinə uyğunlaşan sosial həyatını yaxından öyrənib tanımağa çalışırdı. Hər yerdə Marksın büstünə, şəkillərinə tez-tez rast gəldikcə daxilən əsəbiləşirdi. Onun sifətinin ikidə bir hissəsini tutan saqqalının qırılması haqda yarı ciddi olsa da yazı ərsəyə gətirmək istəyirdi. Demək çətindir, H.Uells bilirdimi ki, Marks hansı sektanın üzvü idi? Bəlkə sektanın tələbinə görə, onun üzvü uzun saç və saqqal saxlamalıydı. Kim bilir?..

"Rusiyada qaranlıq" kitabında müəllif tarixi prosesin-dünyada sosial inqilabın baş vermə səbəblərinin və inkişaf mexanizminin təhlilini verə bilmişdir. Herbert Uellsin fikrincə, Marksın təliminə görə, siyasi inqilab əvvəlcə yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə, əsarətdə qalmış, yəni, proletarların, çoxsaylı fəhlə sinfinin mübarizəsi ilə baş verməli idi. İlk öncə inqilab İngiltərədə başlamalı, Fransa, Almaniyada, daha sonra isə Amerikada davam etməli idi. Bunun əvəzinə bu proses ilk öncə Rusiyada baş verdi. Halbuki, zavod və fabriklərdə əsasən kəndlərdən gəlmiş insanlar çalışırdılar. Əsl fəhlə sinfi kimi proletarlar ona görə də dünya proletarları ilə birləşə bilmirdilər.

Bu fikirləri davam etmək üçün politoloq Sergey Qara Murzaya müraciət edək: "1914-cü ildə inqilabi ruhun əsas daşıyıcıları olan fəhlələr arasında köhnə fəhlə kadrları yox idi, (əsl fəhlələr menşevikləri dəstəkləyirdi) cavanlar isə kəndlərdən gələnlər idi." Rus yazıçısı M.M.Prişvin (1873-1954) öz gündəliyində 1916-cı ildə qeyd edir: "Bizim hərəkət üçün çox xarakterik bir haldır ki, kütlə içində fəhlələr əslində kəndli ruhunda idilər."

Bəs, yaradıcı ziyalılar hansı siyasi, sosial problemlərlə üzbəüz idi? Rəssam Yuriy Annenkovun (1889-1974) "Mənim görüş-

lərimin gündəliyi" kitabında sovet quruluşu dövründə ziyalılarla birgə yaşanan aclıq illəri, rus ədəbiyyatının, incəsənətinin görkəmli nümayəndələri ilə mühacirətdə-Fransada olarkən görüşləri, çox sayda maraqlı, kövrək xatirələri toplanmışdır.

Y.Annenkovun kitabında görkəmli rus şairi A.Blokun (1880-1921) V.Mayakovskiyə şikayəti də öz dövrünün acı həqiqətini üzə çıxarır: "...Tarixin dişi sizin bildiyinizdən də daha çox zəhərlidir...Sizin hayqırtınız sevincdən deyil, hələ də ağrıların hayqırtısıdır. Dağıdarkən belə, yenə köhnə dünyanın həmin köləsiyik, ənənələrin pozulması-həmin ənənədir...Bir çoxları quracaq, başqaları dağıdacaq, çünki günəş altında hər bir şeyin öz vaxtı var, lakin nə qədər ki, quruculuğa, dağıntıya oxşamayan üçüncü gəlməyəcəksə hamı kölə olaraq qalacaq."

N.Berdyayev "Rus xalqının mənəvi əsası" məqaləsində qeyd edir: "Avropalı yaradıcı şəxs mədəni dəyərlərdən bəhrələnib onun qarşısında səcdə edir, rus isə xalqa səcdə edir, ona xidmətdən ilham alır. Rus ziyalıları əslində elə düşünürlər ki, mədəniyyət "burjua yönümlüdür" və ruslar ondan yüksəkdə dayanmalıdırlar." Amma, necə? Yuxarıda rus ziyalılarının ingilis yazıçısının qarşısında acınacaqlı vəziyyəti, həmçinin, dövlətin mədəniyyətə verilən qiymətinin bariz nümunəsi deyildimi?

Y.Annenkovun "Mənim görüşlərimin gündəliyi" kitabında rus ziyalılarının aclıqdan ölməmək üçün qazandıqları "yemək payları" haqqında xatirələri toplanıb. Y.Annenkovun başqalarına nisbətdə bəxti gətirmişdi. "Vətəndaş yeməyi" payından əlavə, Rəssamlıq Akademiyasının professoru kimi "alim payı", milis bölməsində milis işçiləri üçün nəzərdə tutulmuş mədəni-marif studiyası yaratdığına görə də "milis payı" alırdı. Orda M.Qorki mədəniyyət, K.Çukovski (1882-1969) ədəbiyyat, M.Dobujinski (1875-1957) isə Peterburqun qədim incəsənət abidələri haqqında mühazirələr oxuyurdular. Ən maraqlısı odur ki, "Poza Lüksemburq adına süd damlası" doğum evinin mərkə-

zi ilə Y.Annenkov və K.Çukovski əməkdaşlıq edərək, həkim və tibb bacıları üçün mədəniyyətlə bağlı mühazirələr oxuyurdular. Təəssüf ki, çox ziyalılar bu tədbirlərin iştirakçısı olmadığı üçün dövlət tərəfindən onlara ayrılan “yemək payı” ilə qənaətlənməli olurdular. Xüsusilə, A.Blok aclıq keçirirdi. Bu işə onun sağlamlığına böyük ziyan vurmuşdu. Dostları ona köməklik göstərməyə çalışırdılar.

Bir haşiyəyə çıxım. Leninlə daha yaxından tanış olmaq üçün Y.Annenkovun xatirələrinə müraciət edək. O, Leninlə görüşlərinin birində söhbət zamanı xalqı öz ardınca aparan siyasi liderin riyakar təbiətiylə üz-üzə qalır. Lenin ziyalılara qarşı olan əsl mövqeyini gizlətmədən deyir: “...Ümumiyyətlə, mənim ziyalılara böyük simpatiya ilə yanaşmadığımı yəqin ki, bilirsiniz. Bizim “Savadsızlığı aradan qaldıraq” şüarını elə yozmayın ki, guya, yeni ziyalıların yetişməsinə çalışıram. “Savadsızlığın aradan qaldırılması” şüarı məhz onun üçün lazımdır ki, hər bir kəndli sərbəst surətdə heç kimin köməklisi olmadan dekretləri, əmrləri oxuya bilsin.”

Dövlət səviyyəsində belə bir münasibətin qurbanı olan ziyalıları əlbəttə, onlara layiq yaxşı həyat gözləyə bilməzdi. Natiqlik məharətinə malik insan kimi Lenin öz alovlu, çılğın çıxışları ilə xalqın şüuruna, qəlbinə hakim kəsilə bilirdi, həyatı boyu özünə nümunə bildiyi anarxist-inqilabçı Neçayev kimi.

Məgər Azərbaycanın görkəmli yaradıcı şəxsləri arasında azmı idi səfalet içində yaşayanlar, siyasət qurbanı olanlar. Azərbaycanın milli mətbuatının banisi 1875-ci ildə “Əkinçi” qəzetinin redaktoru Həsən bəy Zərdabinin (1837-1907), Mirzə Ələkbər Sabirin (1862-1911) kasıb həyatı acınacaqlı hal deydimi? Mirzə Ələkbər Sabirin “Hophopnamə”si Cəlil Məmmədquluzadənin (1866-1932) “Molla Nəsrəddin” jurnalı zamanın əyri güzgüsündə əsl həqiqəti hədəf götürə bilmişdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalı Azərbaycan ədəbiyyatının milli istiqlal kitabı adlanır.

Jurnalda günün tələblərinə uyğun sarkastik dildə yazdığı şeirlərində M.Ə. Sabir deyir:

Mən belə əsrarı qana bilmirəm,
Qanmaz olub da dolana bilmirəm.
Neyləməli, göz görür, ağıl kəsir,
Mən günəşi göydə dana bilmirəm.

Xüsusilə, “Bir məclisdə 12 kişinin söhbəti” şeiri bəlkə də 12 rəqəminin müqəddəsliyinə toxunur. Hər bir peşə sahibi cəmiyyətdə daşdığı vəzifəyə uyğun vicdanla çalışmaq əvəzinə, halalı haramla qarışdırıb, öz şəxsi mənafeyini güdür. Hətta, şair də öz fikirlərində yeri gələndə səmimi deyildir: “Bülbülə, eşqə, gülə dair yalan fırlatmışam,”-deyir. Sabir doğulduğu Şamaxıdan bütün dünya ictimaiyyətinə ismarıç göndərir:

Kim ki, insanı sevər aşiqi-hürriyyət olur,
-Bəli, hürriyyət olan yerdə də insanlıq olur.

M,Ə.Sabirin qələm dostu C.Məmmədquluzadənin “Ölülər”, “Dəli yığıncağı”, “Poçt qutusu”, “Danabaş kəndinin əhvalatları” və s. əsərlərində də XX əsrin əvvəllərində mədəni tərəqqinin ictimai həyatda vacibliyi vurğulanır. İtqapan kəndindən olan Novruzəli nə qədər xeyirxah, sadə, müti insan olsa da, zaman ilə ayaqlaşma bilmir. 1903-cü ildə yazılan “Poçt qutusu” hekayəsi o dövrün ictimai-siyasi ab havasını özündə əks etdirir. 1906-cı ildə nəşr edilən “Molla Nəsrəddin” jurnalı məhz o dövrün müxtəlif tipli milli obrazlarını həyatdan jurnal səhifələrinə gətirə bilmişdir. Təsadüfi deyil ki, jurnalın nəşr edilməsi nəticəsində Azərbaycanda satirik jurnalistikanın əsası qoyulmuşdu.

Ümumiyyətlə, 1905-ci il Manifestindən sonra söz azadlığına nail olarkən müsəlmanlar yeni nəşriyyatlar açmağa başladılar. Bu isə yeni düşüncəli tərəqqipərvər ziyalıların, siyasi elitanın yaranmasına səbəb olur. Qeyd edək ki, bundan əvvəl də Rusiyada müsəlmanların türk dilində 1879-1884-cü ildə Tiflisdə “Ziyayi Qafqaziyyə” qəzeti nəşr edilir. Onun redaktorları Hacı Səid Unsi-

zadə və Cəlal Unsizadə idi. Həmçinin, Türkünstan vilayətinin qəzeti 1883-1891-ci il, “Tərcüman” qəzeti 1870-1917-ci ildə nəşr edilir.

M.Ə.Rəsulzadə (1884-1955) yazırdı: “Rus istilasının yaxşılığı o idi ki, azərbaycanlılar özlərini ictimai bir vücut, xüsusi mədəni qurumlarını daşıyan bir cəmiyyət, yəni, farslardan ayrı bir millət olduqlarını hiss etməyə başladılar.”

1917-ci ildə Bakıda “Türk Ədəmi Mərkəziyyət” partiyası “Musavat”ın birinci qurultayında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Mərkəzi Komitənin sədri seçilir. Artıq “Azərbaycana muxtariyyət” şüarları altında milli hərəkət genişlənməyə başlayır. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanda istiqlaliyyət elan olunur. 1918-ci ilə qədər Azərbaycan xalqının mövcudluğu haqda məlumat az idi. Bu ilə qədər heç bir orta məktəbdə tədris ana dilində aparılmırdı. Bəs, Azərbaycan istiqlaliyyət qazanmazdan əvvəl ziyalılarımızın fəaliyyətində əsas məqsəd nə idi?

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı ilə bağlı Vikipediya oxuyuruq: “...Vaxtilə Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olmuş əksər xalqlar kimi, XX əsrin ilk onillikləri Azərbaycan ədəbi-mədəni həyatında da xüsusi bir mərhələ təşkil etməkdədir. Bu dövrdə Avropa və Rusiya örnəyi əsasında realist və romantik ədəbiyyatın C.Məmmədquluzadə (1866-1944), M.Ə.Sabir (1862-1911), H.Cavid (1884-1944), Məhəmməd Hadi (1880-1920), Abbas Səhhət (1874-1918), Abdulla Şaiq (1881-1959), Nəriman Nərimanov (1870-1925), Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev (1870-1933) kimi görkəmli nümayəndələri öz yaradıcılıqları ilə Azərbaycan ədəbiyyatını dünya ədəbi-mədəni fikrinin ən yaxşı nümunələri səviyyəsinə qaldırırlar.”

M.Ə.Rəsulzadə Cəfər Cabbarlının (1899-1934) yaradıcılığına toxunaraq, “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində yazırdı: “Od gəlini”ni Cəfər “Ceka” həbsindən çıxdıqdan sonra yazmışdır. O, vaxtilə istər məmləkətdə, istərsə də məmləkət xaricində səs salmış bir hadisəyə görə “musavatçılar” qrupu ilə birlikdə həbs edilmişdi. Bu əsərdə atəşpərəst Azərbaycanın müsəlman-

ərəb istilasına qarşı mübarizəsi təsvir edilir. Yeni sahiblər məmləkətin bütün zənginliklərini çapıb aparırlar. Neft dövlətin malı elan edilir. Azərbaycanlıları islam dinini qəbul etməyə məcbur edirlər. Mənzərənin rəmzliyi göz qabağındadır. Tamaşaçılar üçün “ərəb” və “islam” sözləri yerinə “rus” və “kommunizm” sözlərini qoymaq mənanı aktuallaşdırmaq üçün kifayətdir.”

Bir sözlə, sonralar yazıçı və şairlər sovet rejimində yalnız sosializm realizmini əks edən kitabların müəllifi olsalar da, bir çoxunun əsərlərinin sətiraltı mənalarda milli şüurumuz yaşamaqda idi. Mühacir ziyalılarımız isə öz əsərlərini yazmaqda daha azad və sərbəst idilər.

Şair Almas İldırımın (1907-1952) yaradıcılığında xüsusi yer tutan “Qara dastan” şeirini xatırlayaq:

Azərbaycan dərd içində boğulmuş,
Sevənləri diyar-diyar qovulmuş,
Ağla şair, ağla yurdun dağılmış,
Nərdə qopuz, nərdə qırıq kaman, hey?
Nərdə böyük Vətən, Nərdə Turan hey...

Akademik Bəkir Nəbiyev (1930-2012) Almas İldırım haqqında yazmışdır: “Almas İldırım yaradıcılığını Azərbaycan poeziyasında qərbət lirikasının bariz təzahürü kimi qiymətləndirmək lazımdır. Şair Türkiyəni özü üçün ikinci vətən, munis həmdəmlər tapmışdı. Amma yenə də qəlbi Azərbaycanın həsrətilə yanıbmışdı. Onun qərbət lirikasının qiymətli nümunələri də elə bil yangının zaman-zaman ucalan tüstü, dumanı idi.”

Mühacirətdə yaşayan ziyalılar repressiyadan qurtulsa da, vətən həsrəti ilə yazılan şeirlər onları Azərbaycana bağlayırdı. Azərbaycanın dövlət himninin müəllifləri Üzeyir Hacıbəyli (1885-1948) və şair Əhməd Cavad (1892-1937) idi. Şairin milli təəssübkeşliyi, istiqlal arzuları yaradıcılığında sərhəd bilmirdi. Təsadüfi deyil ki, Əhməd Cavad istiqlal şairi adlanmışdı.

Azərbaycan! Azərbaycan!

Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadirik!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa.

Ateizmin hökm sürdüyü bir zamanda Əhməd Cavad müsəlman ziyalısı kimi məscidin minarəsindən “Azan”ı eşitmək istəyir. Quranın insanlar üçün mənəvi- əxlaqi dəyərlərə malik olduğunu o, “Nə gördümsə” şeirinin sonunda yazır:

Quran mənə yol göstərir
“Yoxsulları məyus etmə.”

Abdulla Şaiqin “Marş” şeirində isə turançılıq ideyaları təbliğ edilir:

Dalğalanır üstümdə şanlı Turan bayrağı,
Alovlanır qəlbimdə “Ərgənəkom” ocağı.
Haydı yola çıxalım, haqsızlığı yıxalım,
Turanda gün doğunca zülmətlə çarpışalım.

Hüseyn Cavid Turan mövzusuyla bağlı geniş yaradıcılıq yolu keçmişdir. Onun bu haqda şerini təqdim edirik:

Bir zamanlar şərəfli Turanın
O cihani gəyuri qovğanın
Qəhrəman bərguzidə evladı
Türklərin adlı-şanlı əcdadı
Saldırıb titrədir yer üzünü,
Hökm edər, dinlətirdi hər sözünü.

Təəssüf ki, ədəbiyyatda, incəsənətdə, elmdə, məmurlar arasında milli-mədəni dəyərlərimizə xain çıxanlar, satqınlar az olmadı. Qoy, onları tarixin qanlı yaddaşı mühakimə etsin! Repressiya illərində Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq bir gecənin içində qara maşında gedər-gəlməz ünvana aparıldılar. Onların fəaliyyətinə, düşünən beyninə, döyünən ürəyinə soyuq güllə son qoysa da, bu doğma adlar daim məhəbbətlə qəlbimizdə, dilimizdə yaşayır...

Qeyd edək ki, Azərbaycanda dinlə bağlı yeni islahatlar keçirilməyə başlayır. 1918-ci il dekabrın 11-də Şeyxülislam Məhəmməd Pişnamazzadə (1853-1937) vəzifəsindən istefa verir və həmin vəzifəyə axund Ağa Əlizadə (1871-1954) təyin edilir. Bu dövrdə islamı müasirləşdirmək meylləri güclənir... 1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra şeyxülislamlıq təsisatı ləğv edilir, müsəlman din xadimləri təqiblərə məruz qalır, məscidlərin əksəriyyəti bağlanır... SSRİ dağıldıqdan sonra sovet məkanında mövcud olan bütün müsəlman təşkilatları böhrana məruz qaldığı, parçalandığı halda Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi öz fəaliyyət dairəsini daha da genişləndirmişdir.

Sovet ölkəsinin 250 milyonluq əhalisinin 60 milyonu müsəlman idi. 1945-1990-cı illərdə hər il cəmi 25 nəfəri Həcc ziyarətinə göndərmək üçün Sovet dövləti 25 nəfər üçün kvota almışdı. Halbuki sovet quruluşuna qədər Azərbaycandan minlərlə zəvvar Məkkəni ziyarət etmişdi. Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik əldə etdikdən sonra müsəlmanların müqəddəs yerlərə ziyarətinin sayı dəfələrlə artmışdır.

Bəşəriyyətin həmişə uşaq kimi qayğıya, məhəbbətə böyük ehtiyacı var. Əgər cəmiyyətdə məhəbbəti qorxu hissi əvəz edirsə, repressiya azad düşüncənin qara kölgəsinə, kabusuna çevrilirsə, din xadimləri dinsizlərin ateizm silahı ilə güllələnirsə, kimdir buna səbəbkar? Siyasi avanturanın önündə gedən, nətiqlik istedadına malik kütlənin şüuruna təsir etməyin yollarını, incəliklərini dərinlən bilən liderlər. Fransız psixoloqu, tarixçisi, sosioloqu, antropoloq Qustav Lebonun (1841-1931) "Kütlənin psixologiyası" kitabında bu sualların cavablarına rast gəlmək olar. Vaxtı ikən bu kitab V.Lenin və A.Hitlerin stolüstü kitablarından biri idi. Kitabda qeyd edilir: "Bir-birindən ayrılan minlərlə fərdlər hər hansı bir möhtəşəm milli hadisənin, güclü emosiyaların müəyyən anlarında təsir altına düşə bilirlər...Kütlədə

hər hansı bir hiss, fəaliyyət elə bir səviyyədə nüfuzedici qüvvəyə malikdir ki, fərd özünün şəxsi maraqlarını asanlıqla kollektiv maraqlara qurban verir... Kütlənin inancı həmişə dini forma daşıyır, pərəstiş etdiyi qəhrəman həqiqətən də onun üçün Tanrıdır.” Bir sözlə, Q.Lebonun fikrincə, kütlə üçün ya Tanrı olmalıdır, ya da heç kim. Bir haşiyəyə çıxım. Kütlə inqilabi hərəkata qoşulandan sonra siyasi liderləri özünə Tanrı bildi. Dini inanc sanki kökündən qoparılmış nəhəng ağaca bənzəyirdi. Meyvələri, budaqları allahsızcasına amansızlıqla məhv edilirdi. Deyilənə görə, kilsələrin dağıldığı illərdə bir neçə bolşevik kilsəyə soxulub keşişin saqqalından tutaraq, onu çölə çıxarıb ikonaları güllələməyə başlayır. Bolşeviklərdən biri öz “qəhrəmanlığı” ilə öyünərək, keşişin üstünə qışqırır: “Hanı sənin Allahın? Bəs niyə o, bizə heç nə eləmir?” Keşiş ona baxıb sakitcə deyir: “Allah bundan artıq sənə nə etməliyi...” M.Qandinin sözləridir: “Ədalətsiz rejimləri ədalətlə yıxın ki, alqışlar önünə qansız əl-lərlə çıxı biləsiniz.”

Allah bildiyimiz kimi, qüdrətlidir, mərhəmətlidir, əbədidir. Yerdəki “tanrılar”ın aqibəti isə həmişə faciəvi olub, Lenin kimi. Senekanın fikridir: “Nəyə isə əlavə etmək mümkündürsə, o kamil deyil, ondan nəyisə götürmək lazım gələrsə, o əbədi deyil.” Ölümündən əvvəl çəkilən şəkillərində Lenin köməksiz, sərsəm uşaq kimi görünür. Nitqi tutulmuş, sağ və sol qolları iflic olmuş, düşünmək qabiliyyətini itirmişdi. N.Krupskayanın köməkliyi ilə kağızda “ana”, “ata” sözlərini uşaq kimi çətinliklə yazırdı. O, bəlkə də keçmişini, kim olduğunu belə unutmuşdu. “Tanrı” beləmi olur?! Kütlə özünə seçdiyi “tanrıya” layiqdir...

Qədim filosof Falesdən soruşurlar ki, müqəddəs nədir? “Onun nə əvvəli, nə sonu olsun.” “Ağlasığmaz hadisə nədir?” “Zalım hökmdarın qocalığı,-” deyir.

Görkəmli insanların Allaha münasibətləri müxtəlifdir. Dinin fəal düşmənlərindən biri olan N.Buxarin də (1888-1938) sar-

kazmla dini zəhərli tiryəkə oxşadırdı: “Onu çəkəndə şirin yuxular görür, uzanıb özünü cənnətdə hiss edirsən.” Qəribədir, dini qəbul etməsə də, nədənsə cənnətin varlığına inanır!

N.Buxarinin 1918-ci ildə “Kilsə və məktəb” adlı kitabçası çap olunur. Müəllif olduqca sərt və sadə təxəyyüllə dinə öz subyektiv münasibətini bildirir. Buxarinə görə “Boq”(Allah) “boqatıy” (varlı) sözündən götürülüb. Din ölən varlıların (boqatıyev) yada salınması üçün yaradılıb. N.Buxarin “Kommunizmin əlifbası” kitabında da dinə öz mənfi münasibətini bildirir. Kitab o illərdə hər bir gənc partiyaçının stolüstü kitabı idi. Kitabda yazılıb: “Məlumdur ki, çar hökuməti pravoslav kilsəsinin vahidliyini, hökmranlığını müdafiə edir. Onlarla milyon rubl müsəlmanlardan (tatarlar və başqırdlar), katoliklərdən(polyaklar), yəhudilərdən vergilər toplanır və bu pullarla pravoslav ruhəniləri öz pravoslav dinindən savayı başqa dinlərin yalan olduğunu sübut edirlər. Çar dövründə dini əsarət hədsiz ölçüdə idi.” 1929-cu ildə dinə qarşı keçirilən qurultayda N.Buxarin çıxışında bir daha qeyd edir ki, köhnə çürümüş din dağıdılmalıdır. Ümumiyyətlə, o, düşünürdü ki, nəinki Allaha, öz yaxınına məhəbbət də kommunizmin düşmənidir.

N.Buxarin dinə mənfi münasibət göstərməsinə baxmayaraq, ölkənin iqtisadi inkişafı üçün zamanla səsleşən səmərəli təkliflərin də müəllifi idi. Kommunist partiyasının görkəmli xadimlərindən biri kimi ölkədə sosial-iqtisadi böhranın aradan qaldırılması üçün fərdi kəndli təsərrüfatının qorunmasının, bu sahənin yenidən qurulmasının tərəfdarı idi. Bir sözlə, bazar-sosializmin hərtərəfli inkişaf mexanizmini təklif edirdi. N.Buxarinin 1925-ci ildə kəndlilərin güzəranının daha da yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutan ən məşhur devizlərindən biri idi: “Zənginləşin, toplayın, öz təsərrüfatınızı inkişaf etdirin.” Əgər N.Buxarinin fikirləri həyata keçsəydi, 1932-1933-cü illərdə kəndlərdə qolçomaqlara qarşı amansız mübarizə, kütləvi aclıq baş verməzdi. O,

proletar diktaturasından humanist sosializmə keçidi təbliğ edirdi. O, qadınların da cəmiyyətdə aparıcı rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Öz kitabında Leninin fikirlərini təkrar edərək qeyd edir ki, hətta, hər bir evdar qadına dövləti idarə etməyi öyrətməliyik. Göründüyü kimi, natiqlərin kütlə qarşısında deyilən fikirlərlə şəxsi mövqeləri arasında nə qədər böyük uçurum var. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əslində Lenin xalqı, ancaq dekreti, əmri, yaxud öz adını oxuya bilmək üçün savadsızlığa qarşı böyük kampaniya qaldırmışdı. Buxarin də onun kütlə üçün nəzərdə tutulan çıxışlarına daha çox istinad edirdi.

Lakin partiyanın öz rəqiblərinə qaşı qadağa qoyduğu sərhədləri keçməyi Buxarin bacarırdı. 1934-cü ildə Yazıçıların birinci qurultayındakı çıxışında Boris Pasternakın (1890-1960) yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək, komsomolçu şairləri əksinə tənqid edir. Bildiyiniz kimi, o dövrdə sovet rejimi üçün Pasternak arzuolunmaz şair idi. Çünki bolşeviklərin hakimiyyətini mədh etmirdi. Bir məsələni də xatırladım ki, Buxarin Leninin vəfatından sonra öz həmkarları arasında aparılan fikir mübadiləsində, yəni, rəhbərin dəfn mərasiminin müzakirəsində özünə-məxsus təkliflər söyləyir. O, Lenin üçün mavzoleyin yaradılmasının əleyhinə idi. Həmçinin, Marksın cənazəsinin Londondan Moskvaya gətirilməsinə qəti etirazını bildirirdi. Guya, Marksın Kreml divarı yanındakı qəbri bu yeri daha əhəmiyyətli, məşhur edəcəkdir. Buxarin bu fikirləri cəfəngiyyat adlandırırdı.

O, sonralar Lenin partiyasının sevimli üçlüyü olan Trotskiy-Zinovyev-Kamenevin aradan götürülməsində Stalinə kömək edir. Stalinin dostluğuna inanan Buxarin onun haqqında məzəli fikirlər deməkdən çəkinmirdi. Stalini “əli telefonlu Çingiz xan” adlandırırdı. Bu, rəhbərin qulağına çatmışdı. Vaxtı ikən Stalinə “sən” deyərək müraciət edən, onun şarjını naturadan çəkən Buxarin nəhayət, Stalinin qəzəbinin qurbanı olur. Buxarinin Maksim Qorki ilə yaxından tanışlığına da kölgə salınır. İddia edilir ki,

Qorkinin ölümündə Buxarinin də iştirakı olmuşdur. Bir sözlə, o, Sovet əleyhinə sağtrostkiçi blokunun üzvü kimi ittiham edilir.

O, kamerada olarkən Stalinə acizənə xahişlə müraciət yazır: “Əgər məni güllələnmə gözləyirsə, əvvəlcədən səndən xahiş edirəm, sənin üçün ən əziz nədirsə and verirəm onlara, güllələnməni başqa bir şeylə əvəz et, kamerada özüm zəhər içim (mə-nə morfi verin yatım ayılmayım)...Əgər mənə ölmək qismətdirsə, morfini xahiş edirəm. Sizə yalvarıram.” Stalin onun son xahişini cavabsız qoyur. Buxarinin vaxtı ikən dinə qarşı çıxışında dediyi: “Belə bir zəhər var-tiryək. Onu çəkəndə şirin yuxular görür, uzanıb özünü cənnətdə görürsən” fikirləri ən çətin anlarında ona kömək olur. Yalvarıb istədiyi morfi ona verilmir. Ateist Buxarin isə kamerada tiryək çəksəydi, morfi qəbul etsəydi belə uzanıb özünü cənnətdə görə bilməyəcəkdi. Allahın cənnəti tiryək çəkənlərin məskəni deyil.

Stalin güllənin həqiqətində, gücünə inanırdı. 1938-ci ildə məhkəmədə Buxarinə güllələnmə hökmü oxunur. Lev Tolstoyun fikirləri yerinə düşərdi: “Hakimiyyət özünə lazım olan kimi insanları (yəni heyvanların təlimçisi kimi) təlim edir.”

Hələ 1922-ci ildə Leninin göstərişi ilə nəinki xristian, bütün dinlərə mənsub din ocaqları bağlanır, onların qiymətli əşyaları da müsadirə olunur. O dövrdə “Ateist” nəşriyyatı fəaliyyət göstərməyə başlayır. Nəşriyyatda çap olunan kitabların toxunduğu mövzulara Lunaçarski şəxsən nəzarət edirdi. 1923-cü ildə Lunaçarskinin “Din və maarif” adlı kitabı nəşr olunur. Həmin ildə “Allahsız” qəzeti ateistlərin cəmiyyətinin yaradılması ideyasını təklif edir. 1924-cü ildə qəzetin redaksiyasında 48 nəfərdən ibarət nümayəndə iştirak edir. Məsul vəzifələrdə çalışan Yemelyan Yaroslavski (Qubelman) 1878-1943) “Dinə qarşı təbliğatın məqsədi, forma və məzmunu” mövzusunda məruzə ilə çıxış edir. Yığıncaqda “Allahsız” qəzetinin dostları cəmiyyəti yaradılır. Beləliklə, “Döyüşkən Allahsızlar İttifaqı”nın əsası qoyulur. Bu itti-

faq əslində dinə qarşı aqressiv mövqedə dayanmağı, məbədlərin dağıdılması ideyalarını təqdir edirdi. “Dinlə mübarizə-sosializm uğrunda mübarizə” şüarı altında bolşeviklər fəaliyyətə keçirlər.

Ateizmlə bağlı Q.Plexanovun fikrinə nəzər yetirək: “İnsanlar göylərdə adi səbəblərə görə yollar axtarırlar, çünki onlar yer üzündə öz yollarını azıblar.” Əslində Allaha doğru gedən yolda öz ünvanını azanlar azğınlıq, çaşqınlıq içində qalmışdılar. Belə insanları zərərli təbliğatların qurbanı etmək isə çox asandır...O dövrün materialistlərinin fikrincə, elmi sosializm heç bir dinlə birgə yaşaya bilməz. Q.Plexanov elmi sosializmin heç bir dinlə birgə yaşamasının mümkün olmadığını sübut etmək istəyirdi. Onun fikrincə, ateizm sosial-siyasi hərəkatdır.

Sovet ədəbiyyatının sosializm realizmində ateizm tərbiyəsi xüsusi yer tuturdu. Alimlərin fikrincə, kilsələr, məscidlər ideoloji institut kimi dövlətlə birgə fəaliyyət göstərə bilməzdi. Xüsusilə, siyasi afişalarda din əyani surətdə “ifşa” edilirdi. Məsələn, Qırmızı fonda pəhləvan cüssəli fəhlə əlində çəkcik keşişə hədə gəlir: “Din 5 illiyi ətələtə doğru aparır”

Keçmiş milyonçu Ryabuşinskinin imarəti təmir edildikdən sonra orda Maksim Qorkiyə Lenin ordeni verilməsi münasibətilə tədbir keçirilir. Stalin bu görüşdə iştirak edir. Dövlət səviyyəsində keçirilən görüşlərə sovet realizmini əks etməyən kitab müəllifləri dəvət olunmurdular. Rəhbərin bu görüşdə yazıçılara ünvanladığı fikirlərinə diqqət yetirək: “...Siz görək vahid sarsılmaz fraksiya yaradaydınız ki, partiyaçı olmayan yazıçıların qarşısında fraksiya birləşmiş sıx cəbhədə möhkəm kollektivlə onları və onlarla bərabər ədəbiyyatı partiyamız öz qarşısına qoyduğu məqsədlərə doğru istiqamətləndirməliydi.”

1932-ci ildə M.Qorkinin Malo-Nikitinski küçəsində yerləşən evində kommunist yazıçılarla tarixi görüşü daha yadda qalan oldu. İlk dəfə Stalin yazıçıları “insan qəlbinin mühəndisi” adlandırdı. O, öz fikrini belə izah etdi: “Siz də məhsul istehsal edirsiniz”

niz - çox vacib maraqlı məhsul - insan qəlbi.” Ancaq o görüşdə ehtiyatsızlıq edib cəsarətli fikir deyənlər Stalinin nəzərindən yayınmadılar. Müəyyən müddətdən sonra müxtəlif səbəblər bəhanə gətirilərək, kimlərisə həbsxanaya saldılar, kimlərsə güllələndi. Təəssüf ki, azad düşüncəli yazıçılar çap edilmirdi. İllər keçdikcə bu qadağalar dissidentlərin yaranmasına gətirib çıxarırdı. O.Mandelştam da (1891-1938) arzuolunmaz yazarlardan biri idi. O, ədəbiyyat haqqında deyirdi: “Mən ədəbiyyatın bütün əsərlərini 2 hissəyə ayırıram: icazəli və icazəsiz yazılar. Birincisi-rəzalət, ikincisi oğurlanmış hava.” “Oğurlanmış hava”larla yazılan əsərlərin çoxu xaricdə çap olunurdu.

XX əsrin əvvəllərindən siyasi inqilablar, dövlətlər arasında ziddiyyətlər, toqquşmalar, müharibələr səngimək bilmədi. Rusiyada gedən tarixi proseslərə az da olsa toxunduq. Bəs, Azərbaycan bir dövlət kimi öz milli mədəniyyətinin qorunub inkişaf etməsi üçün bu dövrdə nə qazandı, nə itirdi? Elmin, siyasətin dinlə qarşılıqlı vəhdəti haqda bir çox görkəmli şəxsiyyətlərin fəlsəfi fikirləri üçün tarixi şərait yaransaydı, indi bəlkə də başqa bir cəmiyyətdə yaşayarıdıq. Elm, mədəniyyət, din dövlətin daxili, xarici siyasətindən tam asılı olub. Məhz bu cəhətdən ayırı-ayrı ziyalıların həyata keçirmək istədikləri siyasi ideologiyası, fəlsəfi baxışları həyatda tam öz əksini tapa bilməyib. Bəzi tarixi istisnaları çıxmaq şərti ilə. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Zaqafqaziyada ilk müstəqil, demokratik Azərbaycan dövlətini qura bildi. Milli dövlətçiliyimizin ömrü az olsa da, bu iki ildə tarixi nailiyyətlərimizlə bu gün də öyünürük.

M.Ə Rəsulzadə islam tarixinə həsr olunmuş məqalələrində yazırdı ki, demokratiya və sosializm ideyaları islama zidd deyildir, əksinə onun müddəalarına müvafiq gəlir...Azərbaycan ziyalılarının görkəmli nümayəndələri H.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağayev, M.S.Ordubadı, Ü.Hacıbəyli, Ə.Qəmküsar, Ə.Haqverdiyev,

F.Köçərli və b.xalq kütlələrini çarizmin müstəmləkə siyasətinə və istismarçılara qarşı mübarizəyə çağırırdılar...”Molla Nəsrəddin” jurnalı elə ilk saylarından çarizmin müstəmləkə siyasətini qəzəblə ifşa edirdi. Ziyalılar “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində milli-hüquq bərabərsizliyinə qarşı çıxırlar. Jurnal İranda, Türkiyədə, Misirdə, Hindistanda, Mərakeş ölkələrində oxunurdu. “Molla Nəsrəddin” jurnalının təsiri altında yeni satirik dərgilər çap olunmağa başlayır: “Bəhlul”, “Zənbur”, “Babayi-əmir”, “Məzəli”, “Bic”, “Baraban”, “Bakinskoye qore”, “Adskaya poçta”, “Bakinskiye streli” və başqaları.

Ü.Hacıbəyli yazırdı: “Bizim xilasımız birlikdədir. Milli və dini fərqlər bizim birliyimizə maneə törətməməlidir.” Təəssüf ki, sovet hakimiyyəti dövründə 1930-1931-ci illərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının adı dəyişdirilib “Allahsız” qoyulur. C.Məmmədquluzadə bununla razılaşmadığı üçün jurnaldan ayrılır. Bir faktı qeyd etmək vacibdir ki, jurnalın məhz daha maraqlı, aktual olmasında karikatura janrında çalışan rəssamların əməyi əvəzsizdir. Əslən alman olan Oskar Şmerlinq (1863-1938) azərbaycanlıların həyatını, milli koloritini dərinlən öyrəndiyi üçün uzun illər jurnalda karikaturaları ilə özünə pərəstişkarlar qazanmışdı. Rəssam Əzim Əzimzadənin də (1880-1943) karikaturalarında əsas mövzu və məqsəd müsəlmanları avam mühitdən ayırmaq, maarifləndirmək idi.

Qeyd edək ki, öz taleyini xalqının taleyindən ayırmayan N.Nərimanov və M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyəti siyasi əqidəsinə görə, fərqli olsa da, hər ikisi öz ölkəsini sevən şəxsiyyətlər idi. Onları mənəvi cəhətdən birləşdirən məhz çar rejiminə qarşı aparılan mübarizə idi. Lakin rus bolşeviklərinin fəhlə və kəndlilərə verdiyi, gəlişi xoş sözlər, şüarlar N.Nərimanovu inandıra bilmişdi.

Azərbaycan SSR-nin Xalq Komissarları Şurasının sədri kimi fəaliyyət göstərdiyi bir dövrdə milli kadrlarımızın dövlət və tə-

sərrüfat orqanlarında məsul vəzifələrə təyin olunmasında böyük rol oynayır. Ateizmin gücləndiyi bir dövrdə o, azərbaycanlı kimi öz islam dininə dəyər verirdi. Təzə Pir məscidinin təmirini həyata keçirir, Orucluq, Qurban bayramlarında məscidə ərzaq göndərir, hətta, belə bayramlarda dövlət məmurlarının iştirakına çalışır. O, hər bir respublikanın ali ruhanisinin ruhanilər tərəfindən seçilməsini, hər bir ərəzidə Ali Dini Şuranın yaradılmasını məqsəduyğun hesab edirdi. Şərqlilərə məxsus təbiətə malik N.Nərimanov milli-mənəvi dəyərlərimizi nəzərə alaraq, azərbaycanlı qadınların məcburiyyət qarşısında qalaraq, çadralarının atılmasını pisləmişdi.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, N.Nərimanovun həyat yoldaşı Gülsüm xanım Nərimanova da ölkənin ictimai-siyasi həyatında öz fəaliyyəti ilə yadda qalıb. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Mehri Məmmədovanın 2012-ci ildə çap olunan “Nəriman Nərimanov arxivinin təsviri” kitabına müraciət edək: “ Bu qadın 17 yaşından başlayaraq həyat yoldaşı N.Nərimanovun seçdiyi yolun, açdığı cığırın yolçusu olmuşdur... Gülsüm xanıma düşündürən, ürəyini göynədən bir məsələ onu öləndək tərk etməmişdir. Ö, öz bircə balasını necə xoşbəxt görmək istəmişsə, yetim, anasız uşaqlara, nankor övladları tərəfindən unudulmuş qocalara əlindən gəldiyi qədər kömək etmişdir...Bakıda ilk şikəstlər evi, yetimxanalar və uşaq bağçaları açdırmışdı...Sənədlər göstərir ki, hospitaldakı yaralılara öz balası kimi qulluq edən Gülsüm xanım davanın qızgın yerində vətəni müdafiə edən Nəcəfin xəyalından bir an olsun belə ayrılmır...” Nəcəfin müharibədən yazdığı son məktubu anası Gülsüm xanımın vəfatına təsadüf edir. Vətən məhəbbəti ilə silahlanan, öz gücünü, biliyini xalqı üçün əsirgəməyən bu ailənin faciəli taleyi unudulmaz tariximizdir.

N.Nərimanov Ali İqtisadi Şuranın sədri kimi əhəmiyyətli işlər görmüşdür. Bolşeviklərin sözü ilə əməli arasında təzadları gördükcə, dərk edir ki, çar Rusiyasında olduğu kimi Sovet

dövründə də dini məsələlərdə, xüsusilə, müsəlmanlara qarşı obyektiv mövqə mövcud deyil. Bolşeviklərlə daşnakçılar cənnəti Qafqazda amansız siyasət yürüdürlər. Demək olar ki, Mikoyanla Orcenikidze Azərbaycanı idarə edirdilər. Öz dövlətinə sədaqətlə xidmət edən vətənpərvər şəxsiyyətlər öz vəzifəsindən uzaqlaşdırılır, on minlərlə azərbaycanlı fiziki cəhətdən məhv edilirdilər. Təəssüf ki, Azərbaycan yenidən Rusiyanın müstəmləkəsinə çevrilir.

Hüseyn Baykaranın “Azərbaycan milli istiqlal mücadiləsi” yazısından: “1917-ci il dekabrın 16-da Sovet hökuməti Rusiya və Şərqi müsəlman zəhmətkeşlərinə müraciət edərək qərara alır: “Öz milli həyatınızı müstəqil və maneəsiz olaraq qurun. Bu, sizin hüququnuzdur. Onu da bilin ki, sizin hüququnuz Rusiyanın bütün xalqlarının hüququ kimi inqilab və onun hakimiyyəti tərəfindən qorunacaqdır.” Təəssüf ki, Lenin verdiyi vədləri yerinə yetirmir.

N. Nərimanov bolşeviklərə göstərdiyi etimadında bərk yanıldığı üçün Leninə məktubunda yazır: “Əziz Vladimir İliç, məgər “Müstəqil Azərbaycan” Sizin dilinizdən çıxmamışdı mı? İndi vəziyyət belə şəkildə alır: həmişə Denikini müdafiə etmiş Ermənistan müstəqillik qazanmış, üstəlik də Azərbaycanın ərazisini almışdır. İndiyə qədər ikili siyasət aparən Gürcüstan müstəqillik əldə etmişdir. Üç respublikadan birinci olaraq Sovet Rusiyasının qoynuna atılmış Azərbaycan isə həm ərazisini, həm də müstəqilliyini itirir.”

28 may Azərbaycanda ilk istiqlaliyyətimizin bayramı, 28 aprel Sovet hakimiyyətinin dövlətimizin istila edilməsi tarixləri.

28 may təntənəsi, sevinci uzun vaxtdan sonra yenidən xalqın həyatına, taleyinə yeni səhifələr yazdı. Azərbaycan öz müqəddəratını sərbəst həll etmək imkanı qazandı.

Mühacir publisistlərimizdən Əlibəy Hüseynzadənin (1864-1940) tərəqqipərvər fikirləri bu gün də həyata keçməkdədir. O,

deyirdi ki, türk qanlı, müsəlman etiqaqlı, firəng fikirli, Avropa qiyafəli olmaq. Başımız üstündə dalğalanan bayrağımızın mavi, qırmızı, yaşıl rənglərində bu məfkurə yaşamaqdadır. Sanki bu fikirlərdən bəhrələnən fransız yazıçısı Antuan Sent de Ekzüperi “Balaca şahzadə” əsərində qeyd edir ki, türk astronomu Avropada keçirilən tədbirdə öz milli geyimində iştirak edir. O, yeni planet kəşf etdiyini sübut etsə də alimlər bu hadisəyə laqeyd yanaşır, fikirlərini ciddi qəbul etmirlər. 20 il sonra türk alimi qərara gəlir ki, avropalı qiyafəsində dünya alimləri qarşısında yenə çıxış etsin və öz kəşfini sübuta yetirsin. Türk aliminin avropa qiyafəsi bu dəfə avropa alimlərinin diqqətini daha tez özünə cəlb edir və bu, öz bəhrəsini verir. Onun köhnə kəşfi yeni qiyafədə yeni kəşf kimi alqışlarla qarşılır. A.S.Ekzüperinin aforizmidir: “Heç vaxt səbrini itirmə, o qapıları açan sonuncu açardır.”

Tarixi faktlara-Azərbaycanı təmsil edən vətənpərvər ziyalıların siyasi fəaliyyətinə müraciət edək. Onların hər biri Azərbaycan xalqının layiq olduğu səviyyəsini, hüquqlarını qorumağa, müdafiə etməyə çalışmışlar. Onları xatırladıqca qürur hissi keçirir, sevinirsən ki, onlar ən böyük siyasətə xidmət edib-ölkənin azadlıq və firavanlığına. Bu çətin və müqəddəs yolda isə qurbanlar az olmayıb. Gənc nəsil öz görkəmli ziyalılarını tanımalı, qiymətləndirməlidir.

Onlardan biri İsmayıl xan Ziyadxanovdur (1867-1920)1906-cı ildə Qafqaz canişini yanında xüsusi yığıncağa azərbaycanlı nümayəndə kimi dəvət alır, o dövrdə I Dövlət Dumasının deputatı idi. Dumadakı çıxışına nəzər salaq: “Zaqafqaziya bir əsr bundan əvvəl ruslar tərəfindən işğal olunmuşdu. Bu əsr ərzində biz müsəlmanlar əsir kimi həyat sürmüşük, təqiblərə məruz qalmışıq, bizə heç bir haqq və hüquq verilməmiş, kölə halına salınmışıq ... Siyasi, sosial və iqtisadi sahənin hansına nəzər salsanız, hamısında bizim haqqımızda haqsızlığın hökm sürdüyünün şahidi olacaqsınız. Ölkəmiz istila edilən kimi, dərhal milli varlığımıza təcavüz edil-

di... Deyirlər ki, müsəlmanlar geridə qalmış xalqdırlar, lakin bu düzgün deyil, onları geridə qalmağa məcbur etmişlər...”

Qacarlar nəslindən olan Gəncə xanı Cavad xanın kötücəsi İsmayıl xan Ziyadxanov Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş, Tiflis dairə məhkəməsində prokuror müavini vəzifəsində çalışmışdı. O dövrdə ana dilinin işlədilməməsi, milli hüquqşünaslardan hakim təyin edilməməsi, köçürülmə siyasəti, müsəlman hümmətinə etibarsızlıq, əsgəri mükəlləfiyyətdən məhrum etmə, xalqı cəhalətdə saxlamaq siyasətini İsmayıl xan Ziyadxanov dərk edirdi. 1907-ci ilin martında Cənubi Qafqaz, Şimali Qafqaz və Krım müsəlmanları nümayəndələrinin Gəncədə keçirilmiş qurultayında İsmayıl xan Ziyadxanov başda olmaqla Zaqafqaziya Ümummüsəlman İttifaqının yaradılması qərara alınmışdı...

Azərbaycan ziyalıları tərəfindən ölkəmizdə müstəqil milli dövlətin qurulması üçün atılan addımların uğurlusu, uğursuzu da olub, lakin azad xalq kimi yaşamaq arzuları ürəklərdə heç vaxt susmaq bilməyib...Xalqımızın mədəni inkişafına mane olmaq istəyən partiya rəhbərləri onu öz tarixindən süni surətdə ayırmağa çalışmışlar. Azərbaycan ərazilərinin bir qismini, üstelik öz keçmiş əlifbasını itirdi. 1921-ci ildə Xalq Komissarları Soveti tərəfindən Azərbaycanda Əlifba Komitəsi yaradıldı. 1922-ci ildə N.Nərimanovun rəhbərliyi ilə Azərbaycan əlifbasının latın qrafikasının layihəsi hazırlandı. 1929-cu ildə Azərbaycanda latın qrafikalı əlifba tətbiq edildi, lakin sovet dövləti türk xalqları arasında əlaqələrin möhkəmlənməsindən ehtiyat edərək, 1940-cı ildə latın qrafikasını kiril əlifbası ilə əvəz etdi. Bu dövrdə ədəbiyyat, elm sahəsində görkəmli əsərlər yazıldı... Azərbaycan yenidən öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra isə 1991-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti “Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında” qərar verdi. Bir əsr müddətində əlifbamızın dönə-dönə dəyişdiril-

məsi milli tariximizdən, mədəniyyətimizdən, elmimizdən ayrılmaq deyilmi? İllərlə toplanan mənəvi milli xəzinəmizi yenidən bərpa etmək üçün nə qədər vaxt, maddi vəsait tələb olunub...

Şərqsünas alim Məhəmməd Sultan oğlu Şahtaxtinski (1846-1931) bu məsələ ilə bağlı öz fikirlərini mətbuatda cəsarətlə bildirirdi. 1891-ci ildə “Kaspi” qəzetində “Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandıraraq?” məqaləsində qeyd edir ki, o hansı dinə mənsub olmasından asılı olmayaraq, “məhəmmədilər” adlanmaqdan əvvəl “azərbaycanlı” adlansın. M.Şahtaxtinski həmçinin qeyd edirdi ki, Qafqazda müsəlmanlar rus dilində “tatar” əvəzinə “azərbaycanlı”, həmçinin, Zaqafqaziya türk dili “tatar” deyil, “azərbaycanlı” dili kimi qəbul edilsin.

O, ilk təhsilini Naxçıvan şəhər məktəbində almışdı. 1869-cu ildə isə Leypsik Universitetinin fəlsəfə, tarix, hüquq fakültəsində oxumuşdu. 1903-1904-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetinin redaktoru, naşiri kimi fəaliyyət göstərmişdir.

M.Şahtaxtinski öz dövrünün görkəmli ziyalısı kimi 1907-ci ildə İrəvan quberniyasından Dövlət Dumasına deputat seçilir. O, elmi, bədii yazılarını azərbaycan, rus, türk, alman, fransız, ingilis, ərəb və fars dillərində yazmışdır.

Öz xalqının taleyi ilə yaşayan qeyrətli Azərbaycan ziyalılarının adlarını, onların zəngin yaradıcılığını, ictimai fəaliyyətini işıqlandırmaq onların kitabının mövzudur. N.Nərimanov kommunizm ideyalarını və islam dinini bir ideologiya kimi birləşdirmək istəyirdi. H.Həsənovun “N.Nərimanovun milli dövlətçilik baxışları” kitabına müraciət edək: “...1920-ci il mayın 26-da N.Nərimanovun verdiyi ilk göstərişlərinin birində yerli əhəlinin milli adət-ənənələrinə və dini hisslərinə hörmətlə yanaşılması tələb olunurdu. Bu məsələdə N.Nərimanovla XI Qırmızı Ordu komandanlığı arasında xeyli ixtilaf baş vermişdir. N.Nərimanov, hətta, ənənəvi “cümə axşamını” müqəddəs sayaraq, həmin gün qəbul etdiyi xəstələri pulsuz müalicə edərmiş. O,

milli dəyərləri yaranmaqda olan beynəlmiləl dəyərlərdən üstün tutaraq bir neçə məsciddə nitq söyləmiş dindarlara qarşı repressiyaların tətbiqinə qəti etiraz etmişdir...Çiçerin Leninə məktubunda yazırdı ki, N.Nərimanovun “mollalar üçün nitqi müsəlman camaatına nəzakətlə yanaşmağın nümunəsidir.” N.Nərimanov 1920-ci ilin sentyabr ayında XI Qırmızı Ordunun rəhbərliyindən ordu bölmələrinin yerləşdikləri məscidlərin binasını boşaltmasını tələb etmişdir...N.Nərimanov insanları panislamizmdən qorxmamağa çağırmışdır. Onun fikrincə panislamizm ziyalı düşüncəsinin məhsuludur. O, müsəlman dövlətlərinin ilk növbədə müstəmləkəçilikdən azad olunmasının tərəfdarı olmuşdur. N.Nərimanov belə fikirləşirdi ki, müsəlman dövlətləri olan Türkiyə, İran, Əfqanıstan öz milli hökumətlərindən başqa heç kim tərəfindən idarə olunmamalıdır. Təsadüfi deyil ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə onu “böyük Nəriman” adlandırır.

Zaqafqaziyada ilk müstəqil Azərbaycan Respublikasının süqutundan sonra 1-7 sentyabr 1920-ci ildə Bakıda Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanovun iştirakı ilə Şərq xalqlarının I qurultayı keçirilir. Qurultay neft maqnatı, xeyriyyəçi Zeynalabdin Tağıyevin teatrının binasında keçirilirdi. Bir az haşiyəyə çıxım. Görəsən, bu əzəmətli binada kommunistlər tədbir keçirəndə özlərini necə hiss edirdilər? (Bina 1883-cü ildə Hacının vəsaiti hesabına inşa olunub.) Vaxtı ikən bu teatrın lojasında Hacı Zeynalabdin oturanda zaldakı bütün tamaşaçılar, vəzifəsindən asılı olmayaraq, hörmət əlaməti olaraq, ayağa qalxar, əl çalıb onu salamlayırdılar. Belə anlarda Hacı Zeynalabdinin gözləri yaşarar və kövrələrdi...1920-ci ildə teatrın səhnəsində kasıb xalqın “mənafeyinə xidmət edən”, onları guya kapitalistlərin təcavüzündən xilas edən xeyirxah bolşevik obrazını kommunistlər qrimsiz oynaya bildilər. “Bütün ölkələrin proletarları birləşin” şüarı da bu binada qəbul edilir. Q.Zi-

novyev (1883- 1936) və K.Radek (1885- 1939) əslində qurultay nümayəndələrinə qara kütlə kimi yanaşırdılar.

Azərbaycan xalqının qeyrətli oğlu Hacı Zeynalabdin Tağıyev haqda bir hadisəni də qeyd etmək istərdim. Vaxtı ikən III Aleksandrın tacqoyma mərasimində Zaqafqaziya müsəlmanlarını Hacı Zeynalabdin təmsil etmişdi. Başqa qonaqlar kimi çara təqdim edilərkən onun haqqında deyilir: “Bu şəxs vəhşi xalqın nümayəndəsidir.” Rus dilini bilən Tağıyev gözlənilmədən cavab verir: “Mənim xalqım vəhşi deyildir. Biz çoxəsrlik zəngin tarixə malikik.”

Qeyd etmək lazımdır ki, qurultayda həmçinin, türk sərkərdəsi Ənvər Paşa da (1881-1922) iştirak edirdi. O, bəyanatında əzizlən türk xalqlarının Sovet Rusiyası ilə əlaqələrinin vacibliyini bildirir. Moskvada olarkən N. Nərimanovdan xahiş edir ki, onu Leninlə görüşdürsün, lakin bu mümkün olmur. Çünki Rusiya daxilində türkdilli xalqların birliyinə qarşı siyasi qüvvələr daha güclü idi. Ənvər paşa Türküstanə yola düşür. Basmaçılarla bolşeviklərə qarşı mübarizəyə qalxır. Bu üsyan uzun çəkmir, Ənvər Paşa erməni düşməni tərəfindən öldürülür.

Tarixdən məlumdur ki, Lenin məhz Atatürklə (1881-1938) birgə strateji planlarını həyata keçirmək istəyirdi. Təsadüfi deyil ki, 1921-ci ildə bağlanan Qars müqaviləsinə əsasən Qars Türkiyənin, Naxçıvan isə Azərbaycanın ərazisi kimi tanınır. Nəhayət, uzun əsrlərdən sonra Rusiya Türkiyəyə qarşı ərazi iddiasından əl çəkir, dövlətlər arasında əlaqələr möhkəmlənir. Anadoluda ermənilərin öz dövlətini yaratmaq arzusu isə baş tutmur. Tarixi faktlara müraciət edək. “1920-ci il avqustun 10-da 14 dövlətin səlahiyyətli nümayəndəsi tərəfindən Sevrədə (Fransa) sülh müqaviləsi imzalandı...hələ 1915-ci ildə Antanta dövlətləri Osmanlı imperiyasının bölüşdürülməsi planı ətrafında məxfi danışıqlar aparırdılar...ən böyük maneə isə Mustafa Kamal Atatürkün başçılığı ilə Türk xalqının apardığı istiqlal savaşı idi... Məhz azadlıq

mübarizəsinin gedişində türklər yunan, erməni, fransız qüvvələrinə müqavimət göstərərək , 16 mart 1921-ci ildə Sovet Rusiyası ilə Moskva müqaviləsi, Fransa ilə Ankara anlaşması imzalayaraq öz beynəlxalq əlaqələrini möhkəmləndirdilər.”

1923-cü ildə iyulun 24-də Türkiyə ilə Qərb dövlətləri arasında Lozanna müqaviləsi bağlanır, beləliklə, Türkiyə respublika elan edilir. Bir sözlə, çar Rusiyası ilə Bolşevik Rusiyasının Türkiyə dövlətinə olan münasibətlərində, xarici siyasətində mövqeyi açıq-aydın özünü göstərir...

Şərq xalqlarının I qurultayı ilə bağlı fikirlərə və Herbert Uellsin "Rusiyada qaranlıq" kitabına bir daha müraciət edək. Kitabın "Bolşevizmin kvintessensiyası" bölməsində qeyd edilir: "...Kommunistlər üsyançı əhval-ruhiyyəni bir neçə şüar və çağırışlarda formalaşdırmışdılar: "Bütün ölkələrin proletarları birləşin" və s. Onlar insanlara təlqin etmək istəyirdilər ki, özlərini kapitalist adlandıran müəmmalı qrup bəşəriyyətin xöşbəxtliyinə qarşı sui-qəsdə iştirak edirlər... Mən bütün söylərimi səfərbər edərək Zinovyev və Zorindən öyrənməyə çalışdım ki, Bakı qurultayında nəyə nail ola bilmişlər. Sözün düzü, inanıram ki, bu, onların özlərinə də aydın deyildi... Bu, karnaval, teatrlaşdırılmış səhnə idi...Absurd sayıla bilərdi ki, bu, Asiya proletarlarının qurultayıdır. Əslində qurultay böyük məna kəsb etməsə də, o kursun dəyişilməsi kimi əhəmiyyətlidir."

İngilis yazıçısı sanki əvvəlcədən başa düşmüşdü ki, Asiya, Kırım, Qafqaz müsəlmanlarının "Turan" dövləti"ni qurmaq istəyi çox çətin həyata keçə bilən arzu idi. Bütün bunlara baxmayaraq xalqın azadlığı, milli-mənəvi dirçəlişi naminə mübarizə aparan azərbaycanlı ziyalıların siyasi fəaliyyəti xüsusi diqqətə layiqdir.

Azərbaycanlılarla bərabər tatar milliyyətindən olan ziyalıların da siyasi fəaliyyətinə nəzər yetirək. Belə ziyalılardan biri əslən tatar olan İsmayıl bəy Qaspinski (1851-1914) pantürkizmin əsa-

sını qoyanlardan biri, maarifçi, siyasətçi kimi türk dünyasının vəhdəti haqda düşünürdü. Onun məşhur şüarı indi də əhəmiyyət kəsb edir: “Dildə, fikirdə, işdə birlik.” Təsadüfi deyil ki, ortaq türk dilində yeni məktəblərin açılması ideyasını irəli sürür. Düzdür, bu fikri ilk dəfə Mirzə Kazım bəy təlkif etmişdi, lakin Qasprinski da bu ideyanın həyata keçməsinə istəyirdi. Onun fəaliyyəti iki əsas istiqamətdə inkişaf edirdi: islamçılıqla türkçülüüyü eyni səviyyədə insanlara aşılamaq. O, “Türküstan üləması” əsərində deyir: “...islam fəlsəfəsinin və elminin tarixi araşdırılarsa, bir çox alimlərin türk və türküstanlı olduqları görünür.”

Asif Hacılinın “Qurani-Kərim rus ədəbiyyatında” kitabına növbəti dəfə müraciət edək: “...Panslavizmi inkar edən Leontyev (1831-1891) Rusiya və Osmanlı Türkiyəsi arasında mütəfiqlikdə təsbitlənəcək pravoslav-müsəlman birliyinə çağırır və bu zəmində Yeni Slavyan-Şərqi sivilizasiyasının yaranacağını, Şərqi məsələsinin də belə həll olunacağını düşünür. Bu baxımdan Leontyev Rusiyada yaşayan müsəlmanlara da hər bir şəraitin yaradılmasını, assimilyasiya hallarına, xristianlaşdırma və ruslaşdırmaya yol verilməməsinə vacib bilir...On il (1863-1873) Türkiyədə diplomatik xidmətdə çalışmış slavyonafil və xristianpərəst Leontyev bu islam ölkəsindəki reallıqları, dövlətin, hakimiyyətin və türklərin xristianlara münasibətini müşahidə edərək həqiqəti söyləyir: “Türkiyədə xristianlar dini həyatlarını tam azad və sərbəst yaşayırlar, xristianların vəziyyəti burada, hətta, Rusiyadan, Yunanıstandan da əlverişlidir...”

Göründüyü kimi, Rusiyanın məhz Türk dövləti ilə əməkdaşlığı, dostluq münasibətləri regionda sabitliyə, qarşılıqlı əlaqələrin möhkəmlənməsinə səbəb ola bilərdi. Təsadüfi deyil ki, görkəmli türkoloq, inqilabçı, milli müsəlman - kommunistin ideoloqu Mirsəid Sultan Qaliev (1892-1940) Rusiyanın tərkibində Turan türk respublikasının yaradılmasını təklif edir. O, yazırdı ki: “...əsas diqqət Şərqi tərəf olmalı... həmçinin, müsəl-

man ölkələrinə, ona görə ki, Türkünstanda, Qafqazda tatarlar, başqırdlar, qırğızlar, müsəlmanlar tez ayaq üstə dura bilsinlər.” O, bu xalqları birləşdirib silahlandıraraq, İrandan keçirib Əfqanıstana, Türkiyəyə, ərəb ölkələrinə ötürərək, onları Qərbi Avropa kapitalından azad etməyə çalışırdı. Mirsəid Qaliyev öz yazılarında xəbərdar edirdi ki, böyük imperiyanın yaradılması siyasəti gec-tez iflasa uğrayır. (Bu uzaqgörən siyasət keçmiş SSRİ-nin böyük dövlət kimi dağılmasında özünü təsdiq etdi.) Təəssüf ki, o dövrdə Qaliyevin bu ideyaları bolşeviklər tərəfindən pislənir, o, təqiblərə məruz qalır. Əslində Stalin Şərqlə ittifaqın əleyhinə idi. Təsadüfi deyil ki, Qaliyev “müsəlman Trostkiçi” adlandırılırdı. Mirsəid Qaliyev sosializmlə islam arasında çətin də olsa vəhdət yaratmağa çalışırdı. Xalqları ümumi ideyalar ətrafında birləşdirmək istəyirdi: cəmiyyətin rifahının yüksəldilməsi üçün ilk öncə sosial ədalət, qarşılıqlı yardımı, anlaşmanı, milli mənəviyyatın inkişafını vacib məsələlərdən biri hesab edirdi. O, həmçinin, əmin idi ki, Şərqi xalqlarının sosializm sistemini qəbul etməsi üçün onların milli adətlərinə, dini meyarlara hörmətlə yanaşılmalıdır. Bu isə kommunistlərin siyasi ideologiyasına tamamilə zidd mövqe idi. O, Qazan şəhərini şərqi kommunizmin paytaxtı etmək istəyirdi. Onun siyasi fəaliyyəti bolşeviklərin diqqət mərkəzində olduğu üçün 1920-ci ildə Bakıda keçirilən Şərqi xalqlarının I qurultayında iştirak edə bilmir. Kommunistlər onun siyasi ideyalarından ehtiyat edərək, Qaliyevin qurultaya qatılmasına mane olurlar. Təəssüf ki, o, 1940-cı ildə repressiya qurbanı kimi güllələnir.

1917-ci ilin aprel ayında Moskvada Rusiya müsəlmanlarının I qurultayı, həmin ilin iyun ayında isə Qazanda II qurultayı keçirilir. Burada tələblər ondan ibarət idi ki, Rusiyanın və Sibirin daxilində türk-tatar müsəlmanlarına muxtariyyət verilsin. 1917-ci ilin noyabr ayında Başqırdıstan millətçiləri də bu hərəkata qoşularaq, Əhməd Zəki Validov (1890-1970) başda olmaqla mux-

tariyyət əldə etmək istəyirlər. O, Türkünstan Milli Özərək hökumətinin məğlubıyyətindən sonra Basmaçı hərəkətində fəaliyyət göstərmiş, 1920-1923-cü illərdə Türkünstan Milli Birliyinın qurucusu və ilk başqanı olmuşdur.

Qeyd edək ki, 1917-ci ildə şeyx Şamilin nəvəsi Səid bəyin (1901-1981) köməkliyi ilə Dağstanın dini və siyasi lideri, imam Nəcməddin Uzun Hacı (1848-1920) “Dağlıların birləşmiş ittifaqı”nı yaradaraq, islam dövlətinin qurulmasını tələb edirlər. Səid bəy 1929-cu ildə Parisdə “Qafqaz dağlıları” jurnalında çıxan məqalələrinin birində yazır: “Bolşevik rejimi də çar rejimi kimi yıxılacaq. Milli müstəqilliyimiz uğrunda mübarizə o vaxta qədər davam edəcək ki, düşmənlər onun müqəddəs mahiyyətini dərk edib geri çəkiləcəklər.”

200 ildir ki, turançılıq ideyalarının həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə bu gün də türk dövlətlərinin qarşısında duran aktual məsələlərdən biridir. Təsadüfi deyil ki, məhz 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan cümhuriyyəti formalaşmışdı. Lakin bolşeviklər Rusiya ərazisində federativ dövlətin yaradılmasının əleyhinə olduğu üçün buna imkan vermirlər...

Bir məsələyə də diqqətli cəlb etmək lazımdır. İstər çar, istərsə də bolşeviklərin dövründə Qafqaz, Orta Asiya ərazilərinə sahib olmaq istəyi heç vaxt dəyişilməmişdi. Lakin 1921-ci ildə Rusiya və Türkiyə arasında bağlanan Qars müqaviləsindən əvvəl baş verən hərbi münaqişələrə tarixi qiyabi ekskursiya etsək, iki dövlət arasında münasibətlərin, məğlubıyyətlərin, qələbələrin mahiyyətini, gizli məqamlarını az da olsa dərk edə bilərik... Din siyasətə çevriləndə onun acı nəticələri daha amansız olur...

Unutmayaq ki, 1676-1878-ci illər arasında on bir rus-türk müharibəsi aparılmışdır. Bu dövr ərzində Rusiya maddi cəhətdən ağır itkilərə məruz qalsa da əsas strateji məqsəd Konstantinopoldan müsəlmanları qovmaq idi. B.Kutuzov rusların türklərə qarşı apardığı siyasətə aydınlıq gətirir. Rusiya 1914-cü ildə

Dünya müharibəsinin siyasi-təcavüzkar oyununa qatılır. Onun qeydlərinə görə, müharibədə qələbə çalmaq arzusuyla hətta əvvəlcədən Ayasofiya məscidi üzərində ucaltmaq üçün xaç hazırlanır. Bu fakt yarım əsrdən çox hamıdan məxfi saxlanılır.

Gəlin, Rus-türk müharibələri ilə bağlı keçmiş tarixə ötəri nəzər salaq. 1787-1791-ci il rus-türk müharibəsində döyüşən rus sərkərdəsi general-feldmarşal Mixail Kutuzovu (1745-1813) xatırlayaq. 1774-1776-cı illərdə Krım uğrunda döyüşlərdə iştirak etmiş, Aluşta yaxınlığında ağır yaralanaraq bir gözünü itirmişdir.

1793-cü ildə Kutuzov Konstantinopola fəvqəladə səfir təyin edilir. Onun əsas vəzifəsi türk sultanını Fransa ilə müharibəyə cəlb etmək idi. Kutuzovun bu məsələ ilə bağlı apardığı siyasət həyata keçir. Onun haqqında təsəvvürü rəssam D.Dounın “General-feldmarşal M.Kutuzov” rəsminə və R.Volkovun (1776-1831) yaratdığı M.Kutuzovun portretindən ala bilərlər. Onu daha yaxından tanımaq üçün, deyək ki, I Pəvelə qarşı sui-qəsd törədənələr arasında Kutuzov da iştirak etmişdi. Bir sözlə, I Aleksandrın hakimiyyətə gəlməsində onun da xidməti vardı. Bununla yanaşı 1825-ci ildə dekabristlərin edamında iştirak etmiş və qəddarlığı ilə yadda qalmışdı. İki gözə malik sərkərdələrdən Kutuzovu bir cəhət fərqləndirirdi, onun tək gözüylə 1812-ci ildə Napoleon üzərində uğurla qələbə çalması idi.

Qeyd edək ki, tarixçi Boris Kutuzov tədqiqatçı kimi toxunduğu mövzularda tarixi ədaləti, obyektivliyi qorumağı bacarır. Əsl həqiqətin milliyyəti yoxdur. Türkiyə torpağında həyasızcasına at oynadanlar türk xalqı qarşısında günahlarını ört-basdır etmək üçün məhz onu 1915-ci ildə guya, törətdiyi erməni soyqırımında suçlayırlar. Deyən gərəkdir ki, ermənilərin Loris Məlikovla əlbir olub türklərin öz yurdunda qanının tökülməsinin haq-hesabını kim verəcək? On bir rus-türk müharibəsində ruslar tərəfindən qırılan əsgərlədən çox yerli türk əhalisinin məhv olunması qanlı tarix deyilmi? Üstəlik Rusiyada Ayasofiya məs-

çidi üçün gizli hazırlanan xaç uğrunda döyüşlərdə sizcə kim daha çox itkilərə məruz qalıb? Ruslar, türklər yoxsa ermənilər?! Anadoluda yaşayan ermənilərin guya, kütləvi öldürülməsi haqda bəyanatlar əslində yalnız siyasi oyunbazlıqdır.

Məsələn, xarici ölkələrə təcavüzlə yanaşı, XVIII-XX əsrlərdə milli dövlətçilik ideyaları, azadlıq uğrunda xalq hərəkatı Rus hakimiyyəti qüvvələri tərəfindən həmişə amansızlıqla yatırılırdı.

İ.L.Soloneviçin bu məsələlərlə bağlı “Bütün ölkələrin proletarları haqqında” yazısında diqqət çəkən fikirlərə müraciət edək: “İki yüz il əvvəl Yekaterinanın hakimiyyəti dövründə knyaz Potyomkin Rusiyanın hazırkı cənub hissəsini, o cümlədən, Krımı fəth edir. Orta səviyyəli Avropa oxucusunun şüurunda Knyaz Potyomkinin adı “Potyomkinin kəndləri” ifadəsi ilə bağlıdır. Tarixdə bu, belə yazılmışdır. Onlar indi Odessa, Sevastopol, Dnepropetrovsk və başqa butofor adlara malikdir. Rusiyanın cənubunda müharibə çox amansız olub. Tatarlar Krımın şimal hissələrində var gücü ilə müqavimət göstərsələr də demək olar ki, çoxu məhv edildi. Qafqaz müharibələri də təxmini belə bir şəkildə aparıldı... Krımın kapitulyasiyasından sonra onun əhalisi qarşısında seçim qoyulur: ya Rusiyada qalmaq, ya da Türkiyəyə mühacirətə getmək.”

İ.L.Soloneviçin fikirlərini inkişaf etdirək. 1787-ci ildə çariça II Yekaterinanın Krıma səfəri ilə bağlı maraqlı hadisələri qeyd etmək yerinə düşərdi. Knyaz Potyomkin çariçanın Krıma səyahəti ilə bağlı böyük tədbirlər görür. O, II Yekaterinaya yunanların və onların həyat yoldaşlarının türklərə qarşı göstərdiyi qəhrəmanlıqdan, fədakarlıqdan danışır. II Yekaterina buna böyük maraq göstərir və knyaz Potyomkinə deyir ki, sən onların cəsərlərini necə sübut edə bilərsən? O, deyir ki, Krımda bunun şahidi ola bilər. Knyaz Balaklav yunan polkunun mayoru Çaponiyə ömrü edir ki, 1787-ci ilin mart ayında qadınlardan ibarət amazon rotasının yaradılmasını təşkil etsin. Çaponi də bu tapşırığı kapitan Sardanova həvalə edir. O, da öz növbəsində gənc

həyat yoldaşı Yelena İvanovnanın başçılığı ilə amazon rotasını yaradır. Yüz nəfərdən ibarət gözəl geyimdə olan bu qadınlar balaklav yunanlarının həyat yoldaşları və qızlarından ibarət idi. Q.Dusi bu haqda yazır: “Balaklav yaxınlığında yunan kəndi olan Kadikovka ətrafında çariçanı qarşılamaq nəzərdə tutulmuşdu...Çariça ilə səyahətə çıxan Avstriya imperatoru II İosif (1741-1790), Balaklav buxtasını görmək üçün at üstündə irəlidə idi. Xiyabanın sonunda Amazon rotasını görərkən, onun başçısı Yelena Sardanovaya yaxınlaşıb, heyrətini gizlədə bilməyib onun dodaqlarından öpür. Bunu görəndə rota həyəcanlanır, etiraz edir.” Yelena isə onları sakitləşdirib deyir ki, narahat olmasınlar, imperator onun dodaqlarını özü ilə aparmayıb.

Avstriya imperatorunun əslində II Yekaterina ilə görüşməkdə əsas məqsədi Osman imperiyasına qarşı gələcək planların müzakirə edilməsi idi. Səfərinin sonunda II Yekaterina Aqməçiddən (Simferopoldan) Yelena Sardanovaya 1800 rubl, brilinat üzük göndərir, həmçinin, amazon rotasının hər bir üzvünü pulla mükafatlandırır. Çariça Krıma səfərindən razı idi, çünki knyaz Potyomkin II Yekaterinanın bütün tələblərinə, xarakterinə yaxından bələd idi. Krımda yerləşən Qarasubazar sarayında çariça yüksək səviyyədə dincəlib orada gecələmişdi. Təəssüf ki, bu gün o saraydan heç bir daş da qalmayıb. Lakin tarix isə yaşayır. Çayın sahilində yerləşən şəhər XIII əsrdən Qarasubazar adlanırdı. Rus dilində “qara” sözü “böyük” mənasında deyil, “qara rəng” kimi təqdim edilir. Axı, bizim Qarabağ da qara rəngli bağ adlanmır, o Böyük bağdır, azərbaycanlıların dədə-babalarının böyük zəhmətlə saldıdığı, dünya şöhrətli cənnət guşəsidir.

Qarasubazar vaxtı ikən Krım xanlığının feodal cəmiyyətinin mərkəzi, karvan yollarının tranzit məntəqələrindən biri olmuşdu. 1944-cü ildən qədim şəhər Beloqorsk adlanır.

Soloneviç “Potyomkinin kəndləri” fikrini təsadüfən işlətməmişdi. II Yekaterinanın Krıma gəlmək ərəfəsində knyaz onun

keçəcəyi yol boyu butafor evciklər təşkil edir, guya, kəndlilərin həyatı, məişəti çox yaxşıdır, hər yerdə bolluqdur. Potyomkin bərbad küçələri də təmir edir, dörd bir yanı güllərlə bəzədir. Uzaq kəndlərdən gətirilmiş kasıb kəndlilər, guya, bu evlərin sakinləri kimi çariçə burdan keçərkən yol boyu onu salamlayırlar. O, Krımı tərk edəndən sonra evlər sökülür, kəndlilər öz kəndlərinə göndərilir.

Knyaz Potyomkinin dahiliyi onda idi ki, II Yekaterinanı inan-dıra bilmişdi ki, Osman imperiyasından qoparılan ölkə “çiçəklənməkdədir” və bu “tərəqqidə” knyazın “xidmətləri” böyükdür. Avropanın turizm sahəsində bu, ən bahalı səyahət sayılırdı. II Yekaterinanın Krımla tanışlığı çar xəzinəsinə on beş milyon rubla başa gəlmişdi. O, özünü sanki cənnətdə hiss edirdi, atəşfəşanlıq isə əsl nağıl dünyası idi.

Rəssam İ.K.Ayvazovskinin dəniz ticarət limanı olan Feodosiyada II Yekaterinanı dəniz kənarında çəkdiyi şəkildə keçmiş zaman öz ünvanını dəyişmədən yaşayır...

Əlbəttə, siyasət, mədəniyyət, iqtisadiyyat, elm sahəsində adı tarixdə əbədiləşən görkəmli şəxsiyyətlərin hamısı haqda geniş yazmaq imkanımız məhduddur. Lakin bir çox tarixi faktları təqdim edərkən bəzən haşiyələrə çıxmış, hadisələrə özünə layiq rənglər verməyə çalışmışıq. Bu isə müəyyən tarix haqqında təəssüratı daha da zənginləşdirməyə köməklik göstərir. Biz kitabın əsas mövzusunə qayıdaraq din və ateizmlə bağlı fikirlərimizi davam edək. Etiqad hər bir insanın mənəvi keyfiyyətlərinin aynasıdır...

Keçən əsrin 20-ci illərində Rusiyada dinə qarşı ateist ruhunda universitetlər yaradılmağa başlayır. Universitetin proqramına bir il ərzində 24 mövzu daxil edilirdi. Təbliğatin meydanı təkcə şəhərlərlə məhdudlaşmır, kənd əhalisinin bu aksiyaya cəlb edilməsi nəticəsində 1931-ci ilin ortalarında 300-dən çox kənd rəsmi olaraq, “Allahsız kənd” adlanmışdı. Ateizmin təbliğat formaları get-gedə daha da təkmilləşir, yeni elmi yanaşmalarla xalqın

şüuruna, qəlbinə hakim olmağa çalışırdılar. Bununla yanaşı ateistlərlə mübarizədə kilsə xadimləri də fəaliyyətini məhdudlaşdırmayıblar, 1928-ci ildə 14 dini jurnal və 20 kitab çap etdirmişdilər. Lakin o dövrdə kommunist partiyasının irəli sürdüyü siyasət insanların sosial həyatından müəyyən qədər dini sıxışdırmağa nail olmuşdu. 1937-ci ildə E.Yaroslavski “Bibliyaya etiqad edənlər və etməyənlər üçün” adlı kitabını ərsəyə gətirir. O, kitabında Bibliyanı dünya mədəniyyət tarixinin ən dəyərli nümunəsi kimi təqdim etsə də, onun müstəmləkəçilərin, quldurların, feodalların, daha sonra kapitalistlərin maraqlarına xidmət etdiyini dəlillərlə sübut etməyə çalışır.

Elmi, yaradıcılığı özünə Tanrı seçənlərin bəziləri ilə tanış olaq. A.Men dini inancı olmayanlar haqqında deyirdi ki, onların imanı 33,5 dərəcədir. Yəni insanın normal hərarəti 36,6 dərəcə olur.

Akademik, məşhur həkim İ.P.Pavlov (1849-1936) ateist olmaqla yanaşı Leninin qurduğu bolşevik cəmiyyətini də qəbul etmirdi. O, dini psixoterapiyanın növlərindən biri hesab edirdi. Hətta, deyirdi ki, Allahın varlığını etiraf etmək absurd məsələdir, ağılsızlıq əlamətidir. Lakin kommunistlərin də fəaliyyətini ilk dövrlərdən kəskinliklə qəbul etmirdi, 1918-ci ildə bolşeviklərin törətdiyi hadisələrin şahidi olduqdan sonra demişdi: “Lenin və bolşeviklərin Rusiyanın başına açdığı oyunlar təcrübə adlanır. Bu təcrübədə mənim qurbağalara da yazığım gəlirdi.”

Rus fizioloqu, bioloq, antropoloq, psixoloq İ.M.Seçenevin (1829-1909) yubileyində İ.P.Pavlovun çıxışına nəzər yetirək: “Elmlər Akademiyasının əsasnaməsinə daxil edilib ki, bütün işlər Marks və Engelsin təlimləri əsasında aparılmalıdır, məgər bu, elmi təfəkkürün üzərində ən böyük zorakılıq deyilmə? Orta əsrlər inkvizisiyasından nə ilə fərqlənir?” Akademik elmi hər şeydən üstün tuturdu-dindən, sosializmdən.

K.Marks da öz növbəsində deyirdi ki, insanı ateizmdən çox, cəhalət və bütə sitayiş alçaldır. Mən bu sözlərə əlavə edərdim

ki, bir də pula hərislik. F.Engelsin kapitalı hesabına yaşayan, yazan Marks açıq, səfələt görsəydi “Kapital” əsərini necə yazıb, çap edərdi? Obrazlı desək, hər bir “Marksın” öz “Engelsi” olmalıdır ki, onun fəaliyyətindən asılı olmyaraq adı tarixə düşsün.

Ateizmin insan mənəviyyətinə vurduğu zərərlər tarixi şəxsiyyətlərin nəinki yaradıcılığında həm də məişətində, şəxsi həyatında mühüm rol oynayırdı. N.Çernişevski (1828-1889) "Antropoloji prinsip" əsərində qeyd edirdi ki, heç nə sübut edə bilməz ki, insanda qeyri-adi ilahi ruh var. Tanrı qarşısında insanın məsuliyyətini qəbul etmirdi. Ona görə də deyilənə görə, əxlaqi dəyərlərdən axsayırdı. Həyat yoldaşına azadlıq verərək, onun şəxsi həyatına müdaxilə etməmiş onun günahlarını bağışlamağa hazır olurdu. Yazıçı, ictimai-siyasi xadim Nikolay Starikov “Kim dağılmağı maliyyələşdirir?” kitabında Çernişevskinin əsl simasını açır. Çernişevski deyir: “Əgər mənim arvadım başqası ilə yaşasa, əgər mənim uşaqlarım özgənin olsa özümə dərd etməmə. Əgər nə vaxtsa yanıma geri dönmək istəsən, utanmadan qayıt.” Bu da məktəb illərindən tanıyıb oxuduğumuz filosof. O, heç də acizənə tərəddüdlərə qapılıb "Nə etməli?" sualının müəllifinə oxşamır.

N.Starikov kitabında “azadlıq çarçısı” teatr və ədəbi tənqidşünas V.Belinski haqqında yazır: “ Qeyri-adi heç nə yazmayıb, lakin leqal jurnallarda çap olunmağa çalışıb, Çernişevski kimi mövcud hakimiyyəti tənqid edib...öz məktublarında V.Belinski daha açıq yazırdı: “Mən bəşəriyyəti maratovcasına sevməyə başlayıram, onun az hissəsini xoşbəxt etmək üçün, mən alov və xəncərlər yerdə qalanı məhv edərdim, - o, öz məktubunda dostu V.Botkinə yazır.”

V.Belinski ateist kimi qətiyyətlə deyirdi ki, Allah və din sözlərində qaranlıq, zəncir və qamçı görürəm. N.Starikov kitabında Belinskinin fikirlərindən sitat gətirir: “Mən hiss edirəm ki, əgər çar olsaydım, amansız olardım.” Bax, belədir, demokratik gəncələrin düşüncələrinin sahibi.”

Jan Pol Marat (1743-1793) haqqında qısa məlumat verim. Böyük Fransız İnqilabının parlaq nümayəndəsi, ixtisasca həkim və radikal jurnalist idi. O, həm də yakobinçilərin rəhbərlərindən biri kimi özünü tanıtmış, “Xalqın dostu” kimi xalq arasında təxəllüs qazanmışdı. 10 avqust hadisələrindən sonra Maratın təsiri və nüfuzu artır. O, şəhərdə plakatlarda, qəzetdə inqilaba qarşı çıxanları məhv etməyə çağırırdı. İnqilabçı rəssam Jan Lui David (1748-1825) 1793-cü ildə “Maratın ölümü” şəklini yaradarkən demişdi ki, mən onu qəlbimlə çəkmişəm. Napoleon özünü fransız inqilabının varisi hesab edəndən sonra Davidi saray rəssamı edir.

Aleksandr Gertsen “Rusiyada inqilabi fikirlərin inkişafı haqqında” əsərində Belinski haqqında yazır: “...O, ehtirashlı dialektikanın silahı ilə elmə ciddi suallarla müraciət etdi...Belinskiy təbliğat üçün çox şey etmişdir. Təhsil alan gənclər onun məqalələri ilə tərbiyələnmişdir. Kütlənin estetik zövqünü yaratmış, fikrin gücünü verə bilmişdir...Onu lazımınca qiymətləndirməyiblər...” Yəqin Gertsen də Belinski kimi bəşəriyyəti maratovcasına sevdii üçün qələm dostuna böyük sayğı və diqqətlə yanaşırdı.

Nikolay Starikov “Kim dağılmağı maliyyələşdirir?” kitabında rus yazıçısı, publisisti, filosofu Aleksandr İvanoviç Gertsenin siyasi fəaliyyətinə yer vermişdir. Kitabın adından artıq məlumdur ki, maddi maraqların üstünlük təşkil etdiyi cəmiyyətdə siyasi oyunbazlıqların hökm sürməsi labüddür. Dərsliklərdən tanıdığımız rus filosofunu olduğu kimi daha yaxından tanımaq üçün biz qısa da olsa bu haqda Starikovun fikirlərini sizə təqdim edirik: “1853-cü ilin payızında rus-türk müharibəsi baş qaldırdı. İngiltərə və Fransa Rusiyaya müharibə elan edir. Tamamilə “təsadüfən” Gertsenin çağırış vərəqi bir il əvvəl çıxır. Başqa silah və mermilərdən əlavə rusları darmadağın etmək üçün ideoloji, söz silahı lazımdır.” 1853-cü ildə Gertsen “Azad” nəşriyyat yaradır. Müharibənin gedişində antirus əhval-ruhiyyəsinin yaran-

masında aktiv iştirak edir. Rusiyanın cənubundan Konstantinopoldan keçərək, Odessaya, Ukraynaya, şimaldan isə Baltikaya doğru yol tapır. O, başqa rus vətənpərvər ziyalıları kimi Sevastopolda döyüşənlərin şücaətini tərifləmir, əksinə onları düşmən cəbhəsinə keçməyə səsləyir. Sonralar Varşava yaxınlığında da həmin çağırışlarla rus əsgərlərinə müraciət edir. Starikov onu düşündürən suala cavab tapmaqda çətinlik çəkmir: “Niyə inqilabçılar həmişə öz ölkəsinin rəqiblərinin tərəfindədir? Ona görə ki, kim onları maliyyələşdirsə onun da tərəfindədir.” Gertsenin, Oqaryovun və başqalarının həyat və siyasi fəaliyyətinin öyrənilməsi üçün faktların, sənədlərin arxivlərdə olmaması təəccüb doğurmur. Əgər onlar varsa da saxlanıldığı yer dəqiq məlum deyil. Starikov yazır: “Vova Ulyanov öz inqilabı fəaliyyətinə başladığı gündən 25 il sonra kim zəmanət verə bilərdi ki, Rus imperiyasını məhv edəcək? Heç kim. Plexanov isə 40 il ərzində bunu bacarmadı... Rusiya ilə rəqabət aparən ölkələrin xüsusi xidmət orqanları rus inqilabçılarının maliyyə mənbəyi olub.”

P.Çaadayev isə cəmiyyət qarşısında öz məsuliyyətini belə qiymətləndirirdi: “Mən öz vətənimə qamçılamağa üstünlük verirəm, onun qanını qaraltmağa üstünlük verirəm, onu alçaltmağa üstünlük verirəm, ancaq tək onu aldatmayım.” Bu filosof sərsəm adlandırılsa da, heç olmasa vicdanı qarşısında riyakarlıq etmirdi.

Obrazlı desək, ateizm, necə deyərlər, öz milli kökündən ayrılıb qurumuş dəyirmanlara bol-bol su tökməklə, beləcə, öz “həqiqətini müqəddəsləşdirməyə” nail olur...

Kosmonavtikanın “atası” ateist mövqeyində suçlanan alimlərdən biri K.Siolkovski (1857-1935) idi. O, əslində inkvizisiya dövründə elmə vurulan ziyanları din nümayəndələrinə bağışlaya bilmirdi. Deyirdi ki, başqa dünyalar haqqında düşünən alimlər məhz kilsə tonqallarında yandırılıb. Bütün bunlarla yanaşı əslində o, İ. Pavlovdan fərqli olaraq, Allaha inanırdı. “O şey ki, baş verir, inkişaf edir, bu proses təbiətdən asılı olmayan baş-

lanğıc Səbəbdən asılıdır.” 1925-ci ildə “Kosmosun Səbəbi” kitabının dinə qarşı mübarizənin gücləndiyi dövrdə yazılması böyük hadisə idi. Kitabda oxuyuruq: “Səbəb ən ali məhəbbət və nəhayətsiz mərhəmət, şüurdur. Kamil varlıqlar da onu ifadə edir...Bir sözlə: həm Səbəb, həm kainatın üzvü, varlıqlarının şüuru eyni məhəbbəti təşkil edir.” Rus elminin, ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyəti M.Lomonosovu da (1711-1765) ateist hesab edənlər az deyildi. O, elmə, dinə olan münasibətini belə izah edirdi: “Elm və din”- insan həyatının müxtəlif iki eyni qanuni sahəsidir. Onlar bir-biri ilə kəsişə bilər, lakin bir-birini inkar edə bilməz. Tanrı bəşəriyyətə iki kitab verib: birində öz əzəmətini, digərində isə iradəsini... Riyaziyyatçı ilahi iradəni əgər sirkulla ölçürsə o, sağlam düşünür. Həmçinin, ilahiyyatçı sağlam şüura malik deyilsə, o, düşünəcək ki, Zəburda astronomiyani və ya kimyanı öyrənə bilər.” Bununla bağlı şərq filosofu Əbu Turxan deyib: “Elmlə din arasında ziddiyyət o zaman yaranır ki, onlar təyinatını unudub bir-birini əvəz etmək istəyir.”

Bu mövzu ilə əlaqədar bir çox müəlliflərin adını çəkmək olar, bu isə xeyli vaxt aparar. Volter isə dinə daha mədəni və diplomatik münasibət göstərib. Volterdən soruşanda ki, Allaha münasibətin necədir? O, deyib ki, Allahla salamlışıq, amma danışırmıq... Bəzən belə də olur. Bilmirik Volterin salamına inanaq, yoxsa danışmamağına.

Dünyanın tibb sahəsində xüsusi xidmətləri olan görkəmli cərrah, pedaqoq Nikolay Piroqov (1810-1881) haqqında fikirlərimizi daha geniş vermək istədim. N.Piroqov dindar ailəsində tərbiyə almışdı. Həyatı boyu qazandığı uğurlarla yanaşı, həmkarları tərəfindən haqsızlıqlardan da çox əziyyət çəkmişdi. Cərrah kimi fəaliyyət göstərdiyi dövrdə on iki min cərrahi əməliyyat aparmış, Krım, Rus-Türkiyə müharibələrində cəbhədə baş cərrah kimi qəhrəmanlıqla çalışmışdır. Rusiyanın Krım müharibəsində məğlubiyyətindən sonra N.Piroqov çar II Alek-

sandrla söhbətində rus əsgərlərinin fransız, ingilis əsgərlərindən bir çox keyfiyyətlərdə geridə qaldığını, cəbhədə mənfi halları pisləyir. Onun müharibədə rusları tənqid etməsi II Aleksandrın xoşuna gəlmir, bu isə onunla nəticələnir ki, Piroqov əsas peşəsindən ayrılıb, Odessada pedaqoji fəaliyyətə başlayır. Bu sahədə də onun tərəqqipərvər fikirlərinə qarşı çıxanlar tapılır. Bir sözlə, İncildə deyildiyi kimi: “Doğrusunu deyirəm sizə: Heç bir peyğəmbər öz məmləkətində qəbul olunmur. (Luka, 4, 24) O, istəyirdi ki, bütün uşaqlar milliyyətindən, sosial mənşəyindən aıslı olmayaraq təhsil alsınlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, uzun illər N.Piroqov həkim kimi dindən uzaqlaşmışdı. Xatirələrində qeyd edir: “Mənim dini inamım bütün həyatım boyu eyni cür olmamışdı...Öz dinini axtaran həkimi əbədiyyətə, axirət gününə inandırmaq çox çətindir. Bu ona görədir ki, həkim elminin əsas obyektı və məşğuliyyəti tez bir zamanda çürüməyə başlayan bədənlə bağlıdır.” Bu fikirlər zaman içində öz əvvəlki istiqamətini dəyişir. N.Piroqovun ölümündən əvvəl rus rəssamı İ.Repinin çəkdiyi iki şəkil onun canlı obrazının gələcək nəsillərə çatdırılmasında böyük əhəmiyyəti oldu.

Görkəmli həkim N.Piroqov cəbhədə döyüşən yaralı əsgərlər üçün ilk dəfə gips sarğısından, daha sonra dünyada ilk dəfə cərrahi əməliyyatlarda efir narkozundan, anesteziyadan istifadə etmişdir. Botkin Piroqovun yaralı əsgərlərə göstərdiyi diqqət və qayğıya heyran qalmışdı. O xatirələrində qeyd edir ki, yaralı əsgərləri vəziyyətinə görə dörd qrupa bölmüşdü. Birici qrupa ölümcül yaralıları, ikinci qrupa təxirəsalınmaz yaralıları, üçüncü qrupa yardıma təcili ehtiyacı olmayanlar, dördüncü qrupa yüngül yaralıları daxil idi.

1848-ci ildə Piroqov Qafqazdan Peterburqa qayıdır. Əldə edilən nailiyyətləri bölüşmək üçün Tibbi-cərrahiyyə Akademiyasının prezidenti Annenkovun qəbuluna gəlir. Lakin Piroqov tələs-

diyindən parad mundirini geyinməyi unudur. Uzaq, təhlükəli yollar keçib Peterburqa yorğun halda gələn Piroqov fədakar əməyinə görə təşəkkür almaq əvəzinə, o, Annenkovdan parad mundirini geyinmədiyinə görə, töhmət alır, əsas işindən uzaqlaşdırılır. Bu, Piroqovu o qədər sarsıdır ki, uşaq kimi hönkürüb ağlayır. Rahat kabinetdə oturan Annenkov təkcə bu ədalətsiz hərəkəti ilə xatırlanırsa, Piroqov isə tibb elmində öz layiqli sözünü demiş cərrah-alimdir, onun təcrübələrindən hələ də tibb sahəsində səmərəli istifadə olunur.

N.Piroqov narkozla bağlı təcrübələrini əvvəlcə heyvanlar, sonra isə öz üzərində aparmışdır. Narkozun təsiri ilə huşunu itirib, bir müddətdən sonra ayılarkən, belə qənaətə gəlir ki, materiya ilə ruh arasında gözəgörünməz kanal mövcuddur. N.Piroqovda belə bir ideya əmələ gəlir ki, ruh yüksək incə təbiətli efirdən ibarətdir. Öz kəşfi ilə ruhlanan cərrah hospitallarda narkozdan məharətlə istifadə etməyə başlayır. Onun bu elmi kəşfindən sonra Allahla, dinlə bağlı fikirləri tamam dəyişilir: “Mütəxəssis yaxşı cərrahi əməliyyat apararkən onda daxili insan ölməyibse, o, insanları sevməyə qadirdir. Bu keyfiyyət elmlə deyil, inancla təbiyə olunur.” Görkəmli cərrahın bu fikirləri Krım müharibəsində yaralı ingilis əsgərləri üçün əlindən gələni əsirgəməyən, böyük fədakarlıqlara qadir olan ictimai xadim, tibb bacısı Florens Naytinqeli (1820-1910) xatırladı. O, ilk dəfə Krım müharibəsində hospitalda, arxa cəbhədə şəfqət bacılarının xidmətini təşkil edir. Ayırı-ayrı düşmən cəbhələrdə yaralı əsgərlərin qayğısına qalan, fədakarlıqlar göstərən bu insanların nəcib, humanist əməlləri dünya tarixində yaşayır.

İngilis əsgərləri Florens Naytinqeli “Çıraqlı ledi” adlandırırdılar. İstirahət bilmədən əsgərlərə qulluq edir, gecələr əlində çıraqlı yaralıları yoluxurdu. Əslində Florens zəngin bir ailədən idi. O vaxt cəmiyyətdə belə xanımların şəfqət bacısı kimi xəstəyə qulluq etməsi pis qarşılanırdı. 1843-cü ildə xeyriyyəçilik tədbir-

lərinin birində kasıb, aclıqdan əziyyət çəkən xəstə insanların vəziyyəti ilə yaxından tanış olur. Bu görüş onun bütün həyatını kökündən dəyişdirir və Solsberi xəstəxanasında təcrübə keçmək istəyir. Ailəsi tərəfindən bir çox maneələrlə üzləşdiyi üçün 1853-cü ildə öz evini tərk edib klinikada yaşayıb xəstələrə böyük həvəslə, məhəbbətlə qulluq göstərmiş. 1854-cü ildə İngiltərənin hərbi naziri Sidney Herbert cəbhədəki ingilis hospitallarındakı ağır vəziyyətlə bağlı Florens Naytinqelə məktub göndərir. Lakin ona xəbərdarlıq edir ki, yalnız yaralı katoliklərə yardım və qulluq göstərilməlidir. Florens deyir ki, Allah inanca görə deyil, əməllərə görə mühakimə edir. Florensin xəstələrə, yaralılara göstərdiyi xidmət, hospitallardakı yüksək səviyyəli sanitariya vəziyyət onun öz işinə bəslədiyi məhəbbət və humanizmin parlaq göstəricisi idi. Bu, hətta, ümitsiz insanlara da mənəvi güc verirdi. Təsadüfi deyil ki, təbabətdə Florens Naytinqel adlı psixoloji sindrom mövcuddur.

İngiltərədə o, milli qəhrəman səviyyəsində sevilir, xatırlanır. 12 may Florens Naytinqelin doğum günüdür. Bu tarix dünyada “Beynəlxalq tibb bacısı” günü kimi qeyd olunur.

Maraqlı odur ki, məhz 1854-cü ildə N.Piroqovun başçılığı ilə ilk dəfə 28 şəfqət bacısı Simferopola gəlir. Daha sonra onların sayı artmağa başlayır. Əsas vəzifə ondan ibarət olur ki, yaralı əsgərlərin qaldığı yerlərdə sanitariya vəziyyət yaxşılaşdırılsın. Şəfqət bacıları arasında Daşa Sevastopolskayanın (1836-1892) isə özünəməxsus yeri var. Kimsəsiz 17 yaşlı Darya uzun hörüklərini kəşib, dənizçi forması geyinir. Özünə məxsus əmlakı, inəyini satıb, onun əvəzinə göyüş meydanından yaralıları daşımaq üçün atlı arabası alır. Həyatını təhlükə altına atıb, əsgərlərin xilas olunmasında qəhrəmanlıqla çalışır, yaralıların ağrılarını yüngülləşdirmək üçün mərhəmətli, şirin sözlərlə ovundurmağa çalışırdı. Yarasını sarıdığı əsgərlərin hansı dövlətə, dinə mənsub olmasının onun üçün heç bir əhəmiyyəti yox idi, istər ingilis,

fransız, rus və türk olsun. O, öz qarşısında yardıma möhtac olan yaralı insan görürdü...

Müharibə və humanizm, şər və xeyir eyni cəbhədə sanki bir-biri ilə döyüşür. Əsgərin əlində ölüm silahı, tibb işçilərinin əlində dərman, sarğı. Florens Naytinqel və Daşa Sevastopolskayanın sosial vəziyyəti müxtəlif olsa da, dünya baxışında nə qədər oxşarlıq, qohum fikirlər var. Onların yol bələdçisi insana olan hədsiz məhəbbət və mərhəmətdir.

Bu xeyirxah qadınların sırasında Lev Nikolayeviç Tolstoyun qızı qrafinya Aleksandranın da (1884-1979) Birinci dünya müharibəsində tibb bacısı kimi fədakar əməyini qeyd etmək olar. Başqalarına təmənnəsiz köməklik göstərilməsini ona atası aşılama bilmişdi. O, 1914-cü ildə müharibəyə könüllü gedir, tibb bacısı kimi əlindən gələni əsirgəmir. Belostok səmtində irəliləyən sanitar qatarına yol boyu ağır yaralılar yerləşdirilir, onlara qulluq edilirdi. Qrafinya Aleksandra Tolstaya 1915-ci ildə müharibənin cənub cəbhəsində həm paltar yuyan, xadimə, cərrahın tibb bacısı kimi xidmət göstərir, həm də yaralı xəstələrə mehriban sözləri ilə ümid, təskinlik verirdi. Aleksandranın vətənpərvərliyi, nəcibliyi, sadəliyi sevimli atasının yazılmayan ən parlaq “əsəri” idi. O, müharibəni tibb xidmətinin polkovnik rütbəsində başa vurur, II dərəcəli Georqi medalına layiq görülür.

Xeyirxah, humanist keyfiyyətlərə malik insanlar millətdən, dinindən asılı olmayaraq, öz üzərinə düşən vəzifəni həmişə vicdanla, məsuliyyətlə yerinə yetirmişlər. Belə qəhrəmanların əməyi nəticəsində yüzlərlə xəstə, yaralı yenidən həyata qayıtmışdır. 1920-ci il martın 10-da Azərbaycanın ilk dəfə müstəqillik əldə etdiyi ildə Qızıl Aypara cəmiyyəti yaradılmışdı. İkinci Dünya müharibəsində şəfqət bacılarından Səriyyə Talışxanova və Rəşidə Qasımzadə yaralı əsgərlərə göstərdiyi köməyə, fədakarlığa görə Beynəlxalq Qızıl Xaç və Qızıl Aypara Cəmiyyətləri Federasiyasının yüksək mükafatı “Florens Naytinqel” medalı

ilə təltif edilmişdilər. Onların sırasında Nəriman Nərimanovun həyat yoldaşı Gülsüm xanımın da adını çəkmək olar. O, mükafat almasa da, yaralı əsgərlərə böyük qayğıyla xidmət göstərmişdi.

Qədim aforizmlərdən biridir: “Yaxşı insan olmayan, yaxşı həkim də ola bilməz.” Bu fikri Azərbaycanın görkəmli cərrahı, akademik Mustafa bəy Topçubaşova (1895-1981) şamil etmək olar. O, Qərbi Azərbaycanın Göykümbət kəndində anadan olmuşdur. Azərbaycanın tibb sahəsindəki yenilikləri dünya təcrübəsində də istifadə edilmiş, SSRİ-də ilk evakuasiya hospitallarının yaradılmasının təşəbbüskarıdır. O, cərrah kimi yüz mindən çox uğurlu cərrahiyyə əməliyyatı aparmışdı.

İkinci dünya müharibəsi illərində o, yeni efir-yağ ağrıkəsici preparatını kəşf edir. Həqiqətən də Mustafa bəy hərbi-səhra cərrahlığında böyük uğurlar qazanır. Qədim filosof Homerin fikridir: “Xəstəni müalicə edən insan yüzlərlə döyüşçüyə bərabərdir.”

Mustafa bəy humanist peşənin sahibi kimi Naxçıvanda çalışarkən etiraf etmişdi: “... mən həm terapevt, həm cərrah, həm nevroptoloq, həm epidemioloq, həm vərəm həkimi, həm yoluxucu xəstəliklər həkimi ...işləyirdim. Həkimdən deməklə qılman, bütün dərhlərə əlac qılmalısən...”

O, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının 15 nəfərdən ibarət həqiqi üzvü və onun təsisçilərindən biri olmuşdur. O, nəinki alim-cərrah, həmçinin, dövlət xadimi, böyük nüfuz sahibi, sadə, xeyirxah insan kimi Azərbaycanın unudulmaz ziyalılarında biridir. Dünyada həkim kimi peşə mövcuddur ki, onun hansı dinə, millətə mənsub olmasının heç bir fərqi yoxdur. Əsas məsələ odur ki, qarşıya qoyulan vəzifənin öhdəsindən layiqincə, şərəflə gələsən.

Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, Alber Şveytser də (1875-1965) qeyri-adi yaradıcı insan-teoloq, musiqiçi, yazıçı, humanist həkim kimi yadda qalan simalardan biridir. A.Şveytser öz gələcək

karyerasını Afrikada həkimliyə dəyişir. Onun çalışdığı Afrika-
nın Lambaren xəstəxanası indi də dünyada məşhurdur, Şveytse-
rin ruhuna hörmət əlaməti olaraq, bütün ölkələrdən tibb işçilə-
ri burda çalışmağa gəlirlər. Öz mərhəməti, bacarığı ilə seçilən
A.Şveytser ömrünün 50 ilini Afrikanın tibb sahəsinə şərəflə
həsr etmişdi. 1953-cü ildə o, Nobel mükafatına layiq görülür.
Mustafa bəy Topçubaşov da 62 illik həkim-alim fəaliyyəti
dövründə tibb sahəsinə gətirdiyi yeniliklər əslində Nobel mükafatına layiq görülə bilərdi...

Qeyd etmişdik ki, rəssam, səyahətçi, hərbcı kimi Vasiliy Vereşaqın əsasən müharibə mövzularında şəkilləri ilə daha məşhurdur. Onun “Balkan” silsiləsinə daxil olan şəkillərindən biri “Hücumdan sonra. Plevna ətrafında sarğı məntəqəsi” şəkilli haqda bir neçə söz demək yerinə düşərdi. Alçaq təpələrin qoynunda dörd çadır- sarğı məntəqələri görünür. Çadırlara sığmayan yaralı əsgərlər çöldə yerləşdirilmişdir. Rəssam müharibənin amansız səhnələrini real təsvirlərlə verə bilmişdir. Şəkildə baş qəhrəman yoxdur, həyatla ölüm arasında çarpışan ağır yaralı əsgərlərin bəlkə də son dəfə gördüyü bu torpaq, səmadır, bir də yorğunluqdan üzülən, bənizi saralmış şəfqət bacısıdır. V.Vereşaqın müharibə qəhrəmanları ilə birgə onların ağrı və acılarını qəlbən duyub yaşayırdı.

Göründüyü kimi, yaradıcı insanları daha çox müharibənin acı nəticələri, insanlara gətirdiyi bədbəxtliklər, dəhşətlər təsirləndirir və dərinlən düşündürür. Lakin A.Fransın (1844-1924) dediyi kimi: “Müharibə cinayətdir, qələbə ilə o, özünü doğrultmur.”

Aleksandr Men bir çox görkəmli şəxsiyyətlərin Piroqovun, Solovyovun və s. etiqadında, dinində yaranan təzadlara baxmayaraq, onların daxili dünyasının yenə də Allahla bağlı olduqlarını qeyd edir: “İnsan öz şüuru səviyyəsində özünü ateist hesab edə bilər, amma o, qəlbənin dərinliyində yenə də dinə inanır. Məsələn, götürək ateist Pisarevin, Dobrolyubovun, yaxud

Çernişevskinin mənəviyyatını. Axı, onlar əslində xristian ənənələri üzərində tərbiyə almışdılar.”

Sovet dövründə də ateist ruhlu ziyalılar daha çox idi. Xüsusi-lə, nihilist şair V.Mayakovskinin (1893-1930) dinə qarşı mübarizəsi yaradıcılığında geniş əks edilmişdi. Elmə ateist, məişətə romantik münasibətlə yanaşı, həm də Allaha, dünyaya qarşı konflikt dolu münasibət bəsləyirdi. D.Lukaç şairin bədii prinsipləri haqqında yazıb: “İstehza-Allaha münasibətində şairin azadlığı deməkdir o, obyektivliyin transendental imkanıdır...”

O, “6 rahibə”, “Rədd olsun”, “Mübarizə aparmaq lazımdır” və s. şeirlərində demək istəyir ki, yoldaş, ayağa dur. Nə var Allah qarşısında əyilmisən? Məktəbdən, kitablardan dünyanı, insanı tanı. “Bəsdir, gözünüzü peyğəmbərlərə dikdiniz,” “Yoldaş kəndli, bircə dəfə düşün ki, niyə kəndli pasxanı qeyd edir?”

Nədənsə ölkədə kollektivləşmə gedən dövrdə taxılın xaricə satılması, kəndlilərin, uşaqların isə aclıqdan ölməsi haqda hekayələr, şeirlər yazılmırdı. M.Qorkinin “Foma Qordeyev” əsərində canavarın qoyunu yeməsini deyil, ona imkan yaradan Tanrını ədalətsizlikdə məzəmmət edir: “Canavar qoyunu yesə Allah onu mühakimə etməz... Əgər iyrənc siçovul qoyunun məhvində günahkardırsa, Allah onu mühakimə edəcək.” Deyəsən, Qorki məhkəmə salonundakı hakimlərlə Allahın yerini səhv salıb. Canavar, qoyun, siçovul alleqorik qəhrəmanlardır.

O, oçerklərinin birində dinə münasibətini belə xarakterizə edirdi: “Mən heç vaxt Allahdan qorxmamışam, bunu yaxşı xatırlayıram. Onun haqqında mənə nə danışdırlarsa, ona qarşı hissım olmurdu. Mənə deyirdilər ki, Allah səmada yaşayır, təsəvvür edə bilmirdim kimsə qorxmurdu ki, belə yüksəklikdə tək yaşayır. Mənə deyirdilər ki, o, insan həyatlarını idarə edir, amma bizim evdə hamını babam idarə edirdi, Allah yox. Mənə deyirdilər ki, Allah uşaq doğur mən isə tez-tez eşidirdim ki, bunu qadınlar edir.” M.Qorki insana daha çox dəyər verirdi: “İnsandan kənarda mənim üçün ideya yoxdur.

Mənim üçün məhz o, bütün şeylərin, bütün ideyaların yaradıcısı, o, məhz təbiətin möcüzəsi, gələcəkdə sahibidir.” “İnsan bu söz qürurla səslənir”- fikri də Qorkiyə məxsusdur.

1932-1933-cü illərdə 8 milyona yaxın adam acından ölmüşdü. Rusiya tarixində ən böyük humanitar faciə sayılırdı. Amma insan faktoru heç də öz layiqli qiymətini almamışdı. Ölənlərin təbiətin möcüzəsinin məhvinin qarşısı niyə vaxtında alınmamışdı? Yaradıcılıq humanistcəsinə həyatdan bəhrələndə, onun həqiqətinə inanırsan, əgər insan obrazı yalnız siyasi təfəkkürün məhsuludursa, onun şəxsi keyfiyyətləri arxa plana keçəcək, insan faktoru öz dəyərini itirəcəkdir.

Bir faktı xatırlamaq yerinə düşərdi, 1913-cü ildə Rusiyada əhalinin sayı 180 milyon idi, inqilabdan sonra 150 milyon olmuşdu. Hətta, Mayakovskinin “Biz 150 milyonuq” şeiri də var. Ölkədə 1926-cı ildə əhali arasında aparılan siyahıya almaya görə, onun sayı 130 milyona enmişdi.

1927-ci ildə Kommunist Partiyasının XV qurultayında kollektivləşmə prosesinin həyata keçirilməsi məqsəd kimi qarşıya qoyulur. Qolçomaqlarla mübarizədə, kolxoz sisteminin yaradılmasında isə konkret qanunauyğun fəaliyyət göstərilmirdi. 1929-cu ildə İ.Stalin qolçomaqların sinif kimi ləğv edilməsini irəli sürürdü. Bu proses isə kəndlərdə acınacaqlı vəziyyətlərə gətirib çıxarmışdı.

Bu problemlərlə bağlı keçmiş tarixə nəzər salmaq. 1906-cı ildə Stolpinin (1862-1911) aqrar islahatına əsasən dövlət formaları kənd təsərrüfatındakı kollektiv və şəxsi formalarla rəqabət aparmalıydı. Xutorlara keçid, kooperasiyalardan istifadə, meliorasiyanın inkişafı, üç pilləli kənd təsərrüfatı təhsili, kəndlilərə ucuz kreditlərin verilməsi və s. məsələlərə diqqət yetirilir. O, Rusiyanın dövlət kimi inkişafına mane olan səbəblər haqqında deyirdi: “Sizə böyük sarsıntılar lazımdırsa, mənə böyük Rusiya.” Yaxud: “Yalnız müharibə Rusiyanı məhv edə bilər.” Rusiya haqqında Stolpinin fikirlərində əslində həqiqət vardı. Rus-yapon mühari-

bəsində, Rusiyanın məğlubiyyəti bunu sübut etdi. Digər tərəfdən 1861-1917-ci ilə qədər çar reformaları da xalqın güzəranını yüksəltmədi. Əslində bu proseslərdə bir çox siyasi-iqtisadi mexanizmlər mövcud idi...Rusiyada çar hakimiyyəti dövlət üzərində nüfuzu, idarəni itirməkdə idi. Əlbəttə, hadisələrin bu məcraya gəlib çıxmasında 1917-ci ildə yaranan Müvəqqəti hökumətin də üzərinə böyük məsuliyyət düşürdü. II Nikolay o dövrdə sonralar məşhur olan fikir söyləyir: “Mənim ətrafım yalnız satqınlardan ibarətdir, heç kimə etibar edə bilmirəm.” Lenin isə öz siyasi mövqeyindən çıxış edirdi: “Rusiya dövlətinin vəziyyətinin pisləşməsi inqilab üçün yaxşıdır.”

Tarixçi, yazıçı Soloneviçin fikirlərinə yenə müraciət edək: “Evolusiyaya gedən yolun yarımçıq qalması çarın prinsipial səhvləri üzündən deyil, başqalarının xəyanətinin nəticəsidir. Bu xəyanətə görə, hökmdar çarı məzəmmət etmək olardı: niyə o, bunu əvvəlcədən görməyib? Sezarı da tamamilə həmin məntiq-lə məzəmmət etmək mümkündür: niyə o, Brutu xəncəri ilə görməyib? Napoleon da orta səviyyəli insan olmayıb, o da öz həyatında nələri isə nəzərə almayıb.” Həqiqətən də ən böyük şəxsiyyətlər belə, səhvlərdən sığortalanmayıb. Görünür, hökmdar nə olursa-olsun heç bir şəraitdə ehtiyatı əldən verməməlidir. Çünki onların arasında Sezarı öldürən Brutlar az deyil.

İnkar etmək olmaz ki, aqrar reformanın yaradıcısı P.Stolipin Rusiyanın taleyini düşünmürdü. Onun əsas fikirlərindən birinə nəzər yetirək: “Növbədə əsas məsələ aşağı təbəqəni möhkəmləndirməkdir. Dövlətin bütün gücü ondadır, onlar yüz milyona qədərdir, dövlətin sağlam və möhkəm kökləri olacaqlar. İnanın, Rus hökumətinin sözləri Avropa, bütün dünya qarşısında başqa cür səslənəcək. Hökumətə 20 il daxili, xarici dinclik verin və siz indiki Rusiyanı tanıya bilməzsiniz.” Təsadüfi deyil ki, tarixi şəxsiyyət olan P.Stolipin hal-hazırda Rusiyanın simvolu kimi yüksək qiymətləndirilir.

O dövrdə Stolipinin ən böyük səhvlərindən biri zorakılığa qarşı güc tətbiq etmək idi. Rusiyada edam olunanların sayı-hesabı yox idi. Tarixdə bu hadisələr “Stolipinin qalstuku” kimi yadda qalıb. Onun şovinist xarakterli çıxışları milli azlıqların narazılığına səbəb olurdu. 1909-cu ildə artıq o, belə qənaətə gəlmişdi ki, islam, Rus dövləti üçün böyük təhlükədir. Azsaylı xalqları ruslaşdırmaq siyasətini irəli sürürdü. XIX əsr şərqşünası alimi A.Krımiski (1871-1942) yazırdı: “Quran fanatizmdən uzaqdır. Əslində islam dini inkişaf edən sivilizasiyaya əngəl ola bilməz.” L.N.Tolstoy P.Stolipini bir çox məsələlərdə məzəmmət edirdi. Onun aqrar siyasətinin iflasa uğrayacağını bilirdi. Yazıçının həyəcan dolu müraciətinə nəzər salaq: “Bu, həmin Rusiyada baş verir ki, ölüm hökmünün olmaması ilə avropalılar qarşısında öyünürdüm. Minlərlə insan hərbi-səhra məhkəmələri tərəfindən ittiham edilib edam olunurlar. Burda ardı-arası kəsilməyən edamlar, edamlar, edamlar. Bu mənim üçün çox dəhşətlidir, ona görə yox ki, mən susa bilmirəm, əvvəlki kimi bu dəhşətli varlıqlarla yaşaya bilmirəm...Sizin əsas məramınız insanları incidib öldürməkdir. Özünüz qətlərin qorxusundan əsir, Allah, insanlar qarşısında özünüzü aldadırsınız.

Bəli, siz hamınız, birinci cəlladdan tutmuş axırıncıya qədər II Nikolay, əl saxlayın, özünüz və ruhunuz haqda düşünün.”

Dahi yazıçı Stolipin və II Nikolayı sağlığında ikən öz xalqına qarşı daha humanist, ədalətli olmağa çağırırdı.

Pedaqoji elmlər namizədi S.V.Qraçev “Rus missionerliyinin dini-fəlsəfi əsasları” yazısında qeyd edir: “...pravoslav Atlantidasının -Bizansın süqutundan sonra bizim ölkəmizin tarixi taleyinə böyük təsir göstərir. Rusiya panislamizmə, katolizmə qarşı panortodoksizmi - dünya pravoslav qardaşlığı ideyasını müdafiə etməyə çalışırdı...dövlətdə birinci şəxslər olan P.B.Struve və P.A.Stolipin Rusiya sərhədlərinin Bosforun müqəddəs sahilələrinə çıxmaq ideyası ilə yaşayırdılar. Yaxşı məlumdur ki, bal-

kan slavyanlarını Rus mədəniyyətinə, dilinə qatmaqda əsas məqsəd islamın və katoliklərin təsirinə qarşı bir cəhd idi. Qazan və Həştərxanın fəth edilməsi Rus dövlətinin Şərqə doğru irəliləməsi üçün yol açdı. Rusiya ekspansiyası daha çox dini xarakter daşıyırdı, nəinki hərbi-strateji.”

Çar rejiminin qurbanlarının sayı artdıqca xalq arasında narazılıqların sayı da artırdı... Bəs, 1905-ci ildə baş verən 9 qanlı yanvar hadisəsinin günahkarı kim idi? Keşiş Georqi Qapon (1870-1906), çar hökumətinin nazirləri, yoxsa liberal ziyalılar, fəhlələr? Rus-yapon müharibəsindəki məğlubiyyətin də bu hadisədə rolu az deyildi. Sankt-Peterburqa “Rusiyanın fabrik və zavod fəhlələrinin yığınağı” təşkilatının rəhbəri G.Qapon fəhlələrin adından çar II Nikolaya müraciət hazırlayır. Onu qısa da olsa nəzərinizə çatdıraraq: “Ey padşahımız, biz işçilər balalarımız, arvadlarımız və qoca ata, analarımızla birlikdə Sənə pənah gətiririk. Biz dilənçi kökündəyik, bizimlə pis rəftar edirlər, əlimizdən gəlməyən, gücümüz çatmayan işlər gördürürlər. Bununla kifayətlənməyərək hər gün bizi söyür və təhqir edirlər...”

Müraciətdə əsasən tələb edilirdi ki, fəhlələrin ağır şəraiti yaxşılaşdırılsın, yeni siyasi islahatlar aparılsın. Lakin güllə qurbanı olmaqdan, öz həyatını yaşamaq daha yaxşı olardı...

Görkəmli rus həkimi-alimi Bexterev 1909-cu ildə Rusiya psixiaterlarının III qurultayındakı çıxışında qeyd etmişdir: “Ölkəmizdə xalqın psixi sağlamlığını qorumaq üçün onun sosial vəziyyətinə, tibbi xidmətinə yönəlmiş dövlət siyasəti vacibdir.” O, həmçinin bildirir ki, kütlə içində şəxsiyyət şüar və çağırışların təsiri altında öz simasını itirir.

Narva qapıları önündə minlərlə dinc nümayişə çıxan insanlar silahlı əsgərlərlə üzləşir. Çara müraciətin sonu gülləbaranla nəticələnir. Ölənlərin sayı mübahisəli olduğu üçün bunu şərh etməyə ehtiyac yoxdur. Hər halda həlak olan və yaralananlar yüzlərlə hesablanır. Bu tarixi hadisənin yaranma və baş vermə-

sinin səbəb və nəticələri haqda G.Qapon “Həyatımın tarixi” kitabında özünəməxsus şərhlər vermişdir.

O günlərdə Maksim Qorkinin evi inqilabçıların qərargahına çevrilmişdi. Nümayişə hazırlıqda o da fəallıq göstərirdi. 9 yanvar hadisəsindən dərhal sonra keşiş Qapon Maksim Qorkinin evində gizlənir. G.Qapon yazıçının evində olduğu müddətdə vaxt itirmədən fəhlələrə müraciət yazır. Polislər onu tanımasınlar deyə, saqqalı qırxılır, keşiş paltarı dəyişdirilir. Qorki əslində Qaponun fəaliyyətinə şübhə ilə yanaşır, ona etimad bəsləməirdi...M.Qorki 9 yanvar nümayişinin əvvəlcədən qələbəsinə inanmasa da, siyasi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirirdi. Qorkinin 1904-cü ildə yazdığı “İnsan” əsəri radikal-demokratik ziyalılardan əsl manifestinə çevrilmişdi. Yazıdan nümunələrə nəzər yetirək: “Mən gələcəkdə kainatın qaranlığında alovam.” Bu fikirlər yazıçının “Dankonun ürəyi” hekayəsini xatırladır. İnsanları sıx ağaclarla örtülmüş qaranlıq meşədən keçirmək üçün Danko ürəyini sinəsindən qoparıb məşələ çevirir. “İnsanda hər şey insan üçündür.” “Rus” qəzeti onu gənc rus cəmiyyətinin rəhbəri adlandırır.

M.Qorki 9 qanlı yanvar hadisəsi ilə bağlı 12 yanvar tarixində bir çoxları kimi o da Petropavlovsk qalasında saxlanılır. “Günəşin övladları” pyesini də orda yazır. Savva Morozov (1862-1905) 10 min rubl verib onu zəmanətə götürərək həbsdən azad edir.

9 yanvar hadisəsi ilə bağlı geniş yazmaq fikrində olmasaq da, lakin G.Qaponun “Həyatımın tarixi” kitabını mütaliə edərkən, bir çox maraqlı fikirlər məni özünə cəlb etdi. Adətən keşiş Qapon haqqında məktəbdə oxuyarkən tarix dərsliyində onun haqqında iki-üç cümlə oxumuşduq. Onun siyasi fəaliyyəti ilə bağlı geniş məlumatımız olmayıb. Onun yazdığına görə kilsələrdə keşişlərin riyakarlığı onun dünyagörüşünü dəyişdirir. Ruhani seminariyasında oxuyarkən tolstoyçuluğu təbliğ edirdi.

Amma etiraf edək ki, 1905-ci ildə baş verən birinci rus inqilabına məhz 9 yanvar hadisəsi böyük təkan verir. Leninin Rusiyada siyasi fəaliyyəti bundan sonra inkişaf edir. G.Qaponun “Həyatımın tarixi” kitabındakı fikirlərinə nəzər salaraq: “Aqrar böhranın bəzi səbəblərindən biri o idi ki, kəndli hərəkatı belə gücə malik olmuşdu, həmçinin, liberal zadəganlar da buna yaxınlaşmışdılar. Yəhudilər, polyaklar, ermənilər isə daha böyük aktivlik göstərirdilər. Sonda qeyd etdiklərimizin kütləvi qırğınları ardıcılıqla, məharətlə dövlət tərəfindən təşkil edilirdi. Ermənilərin Bakıda, Tiflisdə və başqa şəhərlərdə qətləri, yəhudilərin öldürülməsi haqqında məlumatları daim alırıq... bu cinayətlər bütün Rusiyada vətəndaş müharibəsinə səbəb olmuşdu.” Qapon keçmiş keşiş kimi “Həyatımın tarixi” kitabında dinlə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışır: “...fevralda çar vicdan azadlığı haqqında fərman verir, lakin bu fərmanla dini müzakirələrin azadlığı həll edilmədən verilir. O altı milyonluq yəhudilərə, bir neçə milyon məhəmmədilərə və qeyri-xristian dinlərinə aid edilməmişdir.” G.Qapon fəhlə hərəkatını çara qarşı yönəldir, polislərlə əlaqəsini isə onunla doğruldur ki, inqilabi təşkilatın xeyri naminə hərəkat edir. Elə isə niyə polis onu pulla mükafatlandırır? Xaricdə mühacirətdə yaşadığı müddətdə siyasi fəaliyyətini davam etdirir. Onunla birgə P.Rutenberq də xaricdə Plexanovla, Leninlə, Kropotkinlə, Joreslə görüşür.

Qəribə o idi ki, o, çar məmurlarından Rusiyaya qayıtmağına icazə istəyir. Əgər 9 yanvar hadisəsindən sonra onun dövlət tərəfindən ciddi şəkildə həbs edilmək təhlükəsi olsaydı, o, yənidən Rusiyaya necə qayıda bilərdi?

Rusiyadakı sərgüzəştlərini Londonda olarkən yazmağa başlayır. G. Qapon kitabındakı etiraflarla tarixdə özünə bəraət üçün əlverişli bir yol tapa bilmişdi... Görünür, Rusiya onu güclü nətiq etmişdisə, London isə yazıçı-publisist .

Pyotr Rutenberq əslində 9 yanvar hadisəsinin həyata keçməsində böyük rol oynamışdı. Konspirasiyaya əsasən Putilov fəhlələri “drujina”, özü isə zavodun “mühəndisi” adlanırdı. Nümayişi daha da gücləndirmək, kütləni buna cəlb etmək üçün onlara küçədə yemək və içki paylanırdı. Bir sözlə, yanvar ayı insanların qanına boyanaraq qanlı 9 yanvar kimi tarixə düşür. Bir müddətdən sonra Qapon Rutenberqə polislərlə gizli fəaliyyət göstərməyi məsləhət bilir. Onu ikitərəfli xidmətin fəhlə sinfinə xeyir verəcəyinə inandırmaq istəyir, lakin bu, baş tutmur. Əslində gizli fəhlə təşkilatının rəhbərlərindən biri olan, Yevno Azef Polis Departamentinin məxfi əməkdaşı kimi fəaliyyət göstərirdi. Bu haqda isə Qaponun heç bir məlumatı yox idi. Azef və Rutenberq Qaponun qətlə yetirilməsinə qərar verirlər...

Qayıdaq Stolipinlə bağlı fikirlərə. Maraqlıdır ki, onun təbiətin-dəki qəddarlıq hardan idi? Ailədə də onun sərt xasiyyəti hamıya məlum idi. Atası general-leytenant Arkadiy Stolipin (1822-1899) Sevastopolun müdafiəsində iştirak etmiş...Tolstoyla da o dövrdən bir-birini yaxından tanıyırdılar. Maraqlı faktdır ki, Arkadiy Stolipinin rus sərkərdəsi Suvorovla qohumluq əlaqələri vardı.

Qeyd edək ki, 1877-78-ci illərdə Arkadiy Stolipin Rus-türk müharibəsindən sonra Rusiyanın tərəfindən osmanlıların Balkan ərazilərini idarə edirdi. Heykəltaraş, musiqiçi, publisist yazıçı kimi istedadlı idi. Onun fəaliyyətini geniş işıqlandıрмаğa məncə, böyük ehtiyac yoxdur. Əsas fikir oğlu P.Stolipinin şovinist, amansız təbiətinin hardan qaynaqlandığını öyrənməkdir. General-leytenant Arkadiy Stolipin Rus-türk müharibəsinin iştirakçısı kimi, sözsüz ki, müsəlmanlara rəğbətlə yanaşa bilməzdi. Bu münasibət isə əlbəttə, oğlu Pyotra da sirayət edə bilərdi.

Xalqın etimadını qazanmayan P.Stolipinə 1911-ci ildə inqilabçılar tərəfindən sui-qəsd edilir. Bundan əvvəl də ona qarşı 4 dəfə sui-qəsd hazırlansa da, uğursuz nəticələnmişdi. Alber Kamyu yazırdı: “Görünür, era və sivilizasiyalarla birgə üsyanların da səbəbi dəyişilir.” Və yaxud: “Sakrallaşdırılmış dünyada

üsyən problemi olmur, ümumiyyətlə, heç bir real problem yoxdur, çünki bütün cavablar birdəfəlik verilmişdir.”

İstedadlı rus politoloqu Sergey Qara Murzanın publisist yazılarında həmişə zamanın nəbzi tutulur, obyektiv təhlillər əsas rol oynayır. “Stolpinin səhvi-Rusiyanı çevirən Baş nazir” yazısında qeyd edir: “...Biz 1905-1907-ci illər inqilabını, Stolpinin islahatını, 1917-ci ilin fevral-oktyabrını, sənayeləşdirilməni, kollektivləşdirilməni və 1988-1994-cü illərin iflasını yenidən nəzərdən keçirməliyik. Ancaq onda XX əsrin faciəsinin əsas iki səbəbi bizə aydın olacaq: Stolpinin islahatının kəndli kommunist inqilabına çevrilməsinin labüdlüyü sonda Sovet quruluşunu yaratdı...”

Əsrlər ötəcək, lakin P.Stolpinin şəxsiyyətinə olan maraq azalmayacaq. Qraf Lev Nikolayeviç Tolstoydan fərqli olaraq oğlu yazıçı-publisist, heykəltaraş L.L.Tolstoy əksinə Rusiyada baş verən siyasi hadisələrə, çarın hakimiyyətinə öz mövqeyindən yanaşır, atası kimi zorakılığa qarşı deyildi, yazılarında tolstoyçuları tənqid edirdi. Bu, anlaşılmazlıq oğul və ata arasında soyuqluq yaratmışdı. Onun “Həyatımın təcrübəsi” kitabına tərcümeyi-halı, maraqlı fikirləri, şəxsiyyəti və əsərləri haqqında rus yazıçılarının, tənqidçilərinin tənqidi, bəzən təzadlı fikirləri daxil edilmişdir. Yuxarıda L.N.Tolstoyun P.Stolpin ilə bağlı fikirlərinə toxunduq.

Bəs, oğlu L.L.Tolstoyun bu məsələlərdə mövqeyi necədir? 13 dekabr 1905-ci il tarixində çar II Nikolaya yazdığı məktubunda oxuyuruq: “Əla həzrətləri ilk əvvəl bizə qayda-qanun lazımdır. Yazıq Rusiyanı onun üçün təhlükə yaradan bütün zərərli şeylərdən hələlik təmizləmək vacibdir. Hər hansı bir inqilabi cəhdləri qadağan etmək, əgər baş qaldırırsa onu ziyanlı əlaqə otu kimi kökündən qırmaq lazımdır...Dövlət şər azadlığı cəzalandırılmalı, xeyirxah azadlığı mükafatlandırılmalıdır. Birincinin qarşısını almaq, ikincisini həvəsləndirmək.”

Ata və övlad arasında fərqli fikirlər, dünya baxışları daban-dabana ziddir.

Ateist mövqeyi ilə seçilən fransız esseisti Jan Pol Sartr (1905-1980) deyib: "Biz arzularımıza bənzəyirik." Həqiqətən də elədir. Müəllifin digər fikri də maraqlıdır. Herostrat adlı bir nəfər dünyada məşhur olmaq həvəsinə düşür. Bunun üçün yollar axtarır, nəhayət, istədiyini tapır. Dünyanın 7 möcüzəsindən biri olan Efes məbədi yandırır. Qərribə odur ki, məbədi ucaldan memarın adı unudulsa da, Herostrat öz istəyində yanılmamışdı, onun adı tarixdə yaşamaqdadır. Əlbəttə, bu yolla tarixdə çirkin əməllə xatırlanmaq özü lənətə bərabərdir. Amma hadisə öz miqyasına görə unudulmayıb.

Tarixi hadisələr göstərdi ki, Allahsız cəmiyyətdə günah işlətmək üçün yalana, günaha "müqəddəs" don geyindirmək kifayətdir.

İkinci dünya müharibəsi illərində Sovet İttifaqında Stalinin rus pravoslav kilsəsinin, ruhanilərin müdafiəsinə necə qalxdığını yada salmaq yerinə düşərdi. Serqey Fominin "Müharibə, kilsə, Stalin və mitropolit İliya" yazısı tarixi faktlarla diqqəti cəlb edir. O yazır ki, 1937-ci ildə əhalinin siyahıya alınması üçün tərtib olunan anketdə belə bir sual vardı: "Siz dinə inanırsınız? Əgər inanırsınızsa, onda hansı din?" Statistik hesablamalara görə, Sovet İttifaqı əhalisinin 56,7%-i kommunistlərin, Allahsız bolşeviklərin ideoloji təbliğatına baxmayaraq, Allaha etiqadını qoruya bilməmişdi.

Bu faktlara toxunmaqda əsas məqsəd ateizm cəmiyyətinin təşkilatçılarının qanlı əlləri, şikəst vicdanı ilə gənc nəslin tərbiyəsində mənəviyyətsizliyin, əxlaqsızlığın yayılmasının, süni surətdə yaradılmış kütləvi aclığın milyonlarla ölənin insanın taleyində faciəvi rol oynadığını qeyd etməkdir.

Rusiyada XX əsrin əvvəllərində baş verən ictimai-siyasi hərəkatların özü ilə gətirdiyi azad məhəbbət ideyaları diqqəti cəlb edir. Hələ inqilabdan əvvəl bolşeviklərin partiya iclaslarında insanın fiziki tələbatları ilə bağlı müzakirələr aparılırdı. Lev

Trotski cinslər arasında intim əlaqələrlə bağlı nəzəriyyənin hazırlanmasını tövsiyə edir. 1904-cü ildə Lenin guya, sosializm ideyalarının qalib gəlməsində bu məsələlərin vacib meyarlardan ibarət olduğunu qeyd edir. L.Trotski Leninə yazır: “Sözsüz ki, seksual məhdudiyət insanları kölə halına salmağın bir vasitəsidir. O, bunu hiss etdikcə əsl azadlıqdan söz ola bilməz. Ailə burjua institutudur, o artıq köhnəlib. Bu haqda fəhlələrlə daha geniş danışmaq lazımdır.” Lenin Trotskinin fikirlərini təsdiq edərək bildirir ki, seksual sahəyə aid olan bütün qadağalar aradan götürülməlidir.

Bir haşiyəyə çıxım. L.L.Tolstoyun atası L.N.Tolstoya həyəcanla yazdığı məktuba nəzər salaq: “Mətbuat azadlığından istifadə olunaraq, pornoqrafik şəkillər və siluetlər satılır, gimnazistlər “inqilabi fəaliyyətindən” azad vaxtda onları alırlar. Teatrlarda xalqın kobud, eybəcər üsyanları göstərilir, onlara baxanda ordan qaçmaq istəyirsən...həyatla müqayisədə yuxarılarda fəlsəfi və aciz fəaliyyətsizlik hökm sürür. Heç yerdə Allah görünmür... Kütləvi vəhşilik və əxlaqsızlıq. Heç nə müqəddəs deyildir- nə ailə, nə mənəviyyat, nə şərəf, nə əmək, hətta ağıl. Bir neçə minlik fəhlələrdən ibarət kütlələrə baxanda, ətrafından keçən Solyanıy şəhərçiyinə daxil olan kobud, həyəcanlı, güclü fəhlələrin: “Yoldaşlar, bilet”, “Yoldaşlar, iş başına” amirənə səslərini eşidəndə mən başa düşdüm ki, bu güclü axınla heç kim bacara bilməz.”

Nitsşenin ailə haqda fikirlərindən: “Nikah güclü məhəbbətə, sıx dostluğa qadir olmayan adi adamlar üçündür, ona görə də çoxuna bu, əlverişlidir və həmçinin, nadir hallarda məhəbbətə və dostluğa qadir olanlar üçündür.”

İngiltərənin dörd dəfə baş naziri seçilən Uilyam Qladston (1809-1898) deyilənə görə, siyasi dövlət xadimi kimi sadə xalqın mənafeyinə daha çox xidmət etmişdi. Xüsusilə, xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin möhkəmlənməsinə çalışmışdı. Məsələn,

yüngül əxlaqlı qadınları çay qonaqlığına dəvət edərdi. Rəsmi dövlət xadimi ilə bir süfrə başında əyləşib sərbəst fikir mübadiləsi aparmaq qadınların həyatında bir dönüş yaradırdı. Uilyam Qladstonun qadınlarla səmimi söhbətləri, tövsiyələri çox vaxt öz bəhrəsini verirdi. Axı, cəmiyyətdə öz yerini tapan, layiqli ana, qadın adına layiq olan xanımlar əslində böyüməkdə olan gənc nəslin taleyində əvəzsiz rol oynayırlar. Mahatma Qandinin də aşağı kastalardan olan insanlarla ünsiyyəti daha sıx olar, onlarla birgə nahar edərdi. Ən əsası öz nümunəsində insanlarda əxlaqi keyfiyyətləri formalaşdırardı.

Təəssüf ki, bolşeviklərin bu məsələlərlə bağlı nəzəriyyələri, dekretləri azad məhəbbətin təbliğində, həyata keçirilməsində böyük rol oynadı. “Nikah haqda kodeks”i hazırlayan Aleksandra Kollontay (1872-1952) qeyd edirdi ki, məktəblərdə seksual maarifləndirmə 12-13 yaşlarından başlamalıdır.

Tarixdən məlumdur ki, 1918-ci il iyun ayında Petroqrada mərkəzi küçələrindən bir neçə yüz qız və oğlan çılpaq şəkildə əllərində “Utanmağa etiraz edən çılpaq qadın” plakatu ilə yürüş təşkil edirlər. Xaricdən xüsusilə, Almaniyadan seks-pedaqoqlar Rusiyaya gəlməyə başlayırlar. SSRİ ilk dövlət idi ki, Ziqmund Freyding (1856-1939) nəzəriyyələrini rəsmi qəbul etmişdi. Məsələn, 1918-ci ildə Ryazan quberniyasında “Qadınların milliləşdirilməsi” haqda dekret hazırlanmışdı. Vətəndaş müharibəsi illərində Rusiyanın cənubunda Yekaterinodarda bolşeviklər 16-25 yaş həddində qızlar və qadınların sosiallaşdırılması haqda dekret çıxarırlar.

Bu eybəcər, bədnam hadisələr bütün ziyalılara eyni tərzdə təsir etməyib. Rus pedaqoqu “Pedaqoji poema”, “Valideynlər üçün” kitablarının müəllifi Anton Makarenkonun (1888-1939) nəcib xidmətləri yada düşür. XX əsrin əvvəllərində bir neçə gənc nəslin tərbiyələnilməsi formalaşmasında onun zəhməti az deyildir. Onun yetirmələri sonralar cəmiyyətdə özünə layiqli mövqə qazana bilmişdilər. O, 1920-28-ci illərdə M.Qorki adına uşaq koloniyasının əsa-

sını qoymuşdu. Rusiyada müharibələrin, kütləvi aclığın qurbanları olan kimsəsiz uşaqların səfil, acınacaqlı həyatına yeni nəfəs, ruh gətirə bilmişdi. Makarenko əsas təlimini ingilislərdən götürmüşdü: “Soyuqdan donursansa daha cəld hərəkət et, əzmlə işlə.”

Nadejda Krupskaya da 1920-ci ildə “Uşaqların dostu” cəmiyyətini təsis edir, sovet xalq təhsili sistemini yaradanlardan biri olur. O, həmişə Makarenkonun pedaqoji təliminə qarşı çıxır, həmkarını kəskin tənqid atəşinə tuturdu. Bu, isə Makarenkonun işdən azad edilməsi ilə nəticələnir. Xalqın mənəvi xəzinəsi olan incəsənətin, ədəbiyyatın tərbiyəvi, estetik əhəmiyyətini dərinləndirən qiymətləndirə bilməyən N.Krupskaya kitabxanalarda 90-dan çox yazıcının əsərlərinin, qədim rus nağıllarının, dini kitabların oxuculara verilməsinə qadağa qoyur. Onlar “siyasi düşmən” kimi arxivlərdə sanki “həbs” olunur. M.Qorki də öz növbəsində mətbuatda Krupskayanın bu mövqeyini bərk tənqid edirdi. 1936-cı ildə siyasi plakatlarda “Xoşbəxtlər, sovet ulduzu altında doğulurlar” devizi altında kommunist partiyasının ideologiyası təbliğ edilirdi. Lakin ondan əvvəlki illərdə, məsələn, 1929-cu ildə isə plakatlar başqa mövzuda idi: “Ata, içib sərxoş olma”, “Uşağı döymə, bu onun inkişafına mane olur, xarakterini korlayır” və s.

1924-cü ildə F.Dzerjinskinin (1877-1926) sərəncamı ilə yiyəsiz uşaqlar üçün “nümunəvi” əmək kommunası yaradılır. Min nəfərdən ibarət oğlanlar və qızlar ümumi kazarmalarda bir yerdə yaşayırdılar. Buna belə bəraət qazandırırıldı ki, guya kommunada birgə həyat gəncləri pis əhval-ruhiyyədən qoruyur, hüquqa zidd hərəkətlər etməkdən fikirlərini yayındırır. Bu təcrübə uşaq evlərində, düşərgələrdə də həyata keçirilirdi. Yaxşı deyilib ki, vay o günə cin öz qabından icazəsiz çıxsa...

İvan Soloneviç şəxsən şahidi olduğu hadisələri qələmə almışdı. 1932-ci ildə Sormov zavodunda çalışan gənclərdən bəhs edən yazıda sağlam həyat tərzini yaşamaq istəyənlərə qarşı cə-

za tədbirlərinin tətbiqindən danışılır. Yeni ailə quran yüzlərlə gəncin zavodun qara lövhəsində onların komsomol sıralarından təcrid edilməsi və ictimai vəzifələrdən yayınması ilə bağlı məlumatlar, ittihamlar yerləşdirilirdi. Komsomolçu aktivistlərin çoxu siyasi, pozğun qadınlarla deyil, mənəviyyatlı, əxlaqlı qızlarla ailə qurmaq istəyirdilər. Onlar, hətta, kilsələrdə kəbin kəsdirdilər. İvan Soloneviç yazır: “...mən başa düşdüm ki, Rusiyada sosializm oyunu udurulmuşdu. Ailə məsələsində kommunizm birinci olaraq öz mövqeyini itirmişdi...ailə səhnəsində irəliləyiş ilk həlledici sıçrayış idi. Komsomolçu evlənir, komsomolçu ailə qurmağa başlayır.” Göründüyü kimi, bolşeviklərin əxlaqsızlıq yuvası kimi yaratdıqları “əmək kommunaları” 30-cu illərdən etibarən dağılmağa başladı. Gəncləri bioloji varlıqlara çevirmək və sağlam cəmiyyət quruculuğundan təcrid etməklə onlara partiya rəhbərləri tərəfindən vəd edilən azadlıq bu idimi?!

Lakin müəyyən vaxtdan sonra Stalin sovet quruluşunun siyasi, mədəni kursunu dəyişməyə çalışır. Gənclərdə mənəvi-əxlaqi dəyərlərin bərpası üçün ciddi tədbirlər görülür.

Qəribədir, bu mövzuya qarşı etiraz edən çoxmu sovet alimlərinin, yazıçılarının adlarını bilirik? Ateizm mövzusu isə siyasi quruluşun ideologiyasına xidmət edərək bir çox alimlərin əsərlərində öz əksini tapmışdı.

Ateist mövqeyi ilə seçilən sovet alimlərindən biri olan Yevqraf Duluman (1928-2013) haqqında oxucuları məlumatlandırmaq istərdim. Yevqraf Duluman Odessanın Ruhani seminariyasını bitirmiş, 1947-ci ildə Moskva Ruhani Akademiyasına daxil olmuşdu. 1949-cu ildə isə onun dünyagörüşündə kəskin dəyişiklik baş verir. Halbuki əvvəllər o, xristian dini ilə bağlı yazırdı ki, mən nəinki inanır, onunla yaşayırdım. Y.Duluman Lyudviq Feyərbaxı, Fridrix Engelsi, A.V. Lunaçarskini oxuyub öyrənəndən sonra onların din haqqındakı fikirlərinə kilsə ədəbiyyatında tutarlı cavab verməyə arqument tapmır.

Ateizmin təbliğində bir çox elmi-əsərlərin müəllifi olan, fəlsəfə elmləri doktoru Y.Duluman Toranı, İncili, Eklessiasti orjinaldan tərcümə etmişdir. Onun “İsa hardandır” kitabında İsa peyğəmbərin harda doğulması ilə bağlı fərqli fikirləri, tarixi faktları üzə çıxarır. Bununla bərabər İsa peyğəmbərin nəslinin Davud peyğəmbərlə bağlı olmadığına da aydınlıq gətirir. O, bildirir ki, Davud peyğəmbərin oğlu Süleyman peyğəmbərin vəfatından sonra onun hakimiyyəti iki hissəyə parçalanır. Eramızdan əvvəl 722-ci ildə III Sarqon Samariya şəhərini alır, beləliklə, İsrail hökumətini darmadağın edir. Assuriyada yəhudilər qeyri-xalqların içində əriyir, 10 nəsli israililər yəhudi xalqı üçün demək olar ki, itirilir. Bir sözlə, tarixi proseslər nəticəsində Davud peyğəmbərin birbaşa nəslinin kökü kəsilir.

Y.Duluman “Bibliya müqəddəs yazı və mədəni-tarixi abidə” yazısında slavyanların Bibliyanın məzmunundan uzun əsrlər boyu xəbərsiz olduqları haqqında qeyd edir: “İlk dəfə Bibliyanın tam mətni 1499-cu ildə Novqrod şəhərinin arxiyepiskopu Gennadi tərəfindən kilsə-slavyan dilində tərtib edilib. (Beləliklə, xristianlığın qəbulundan 500 il sonra slavyanlar öz dillərində Bibliyanın azdan-çox mətninə malik deyildilər. XVI yüzillikdə Bibliyanı Martin Lyuter alman dilinə tərcümə edir... İndi Bibliya dünyanın 325 dilində nəşr edilir. Bibliya cəmiyyətinin hesablamalarına görə Bibliyanı hal-hazırda yer kürəsinin 98 faiz savadlı kütləsi öz dilində oxuya bilər... Son 60 il ərzində ingilis dilində bir-birinə bənzəməyən 12 yeni tərcümə nəşr edilib.”

Y.Dulumanın ateist ruhlu yazılarında ardıcılıqla Allahın varlığı inkar edilir. “Ateizm bilir ki, Allah hardandır?” yazısında qeyd edir: “Nə vaxt elm Allahı kəşf edər, onda bu haqda danışarıq. İman edənlər hansı Allaha necə dua etməyi öyrənər, əslində ona dua etməyə dəyərmimi?..Ateizmlə birgə biz bilir ki, Allah yoxdur...Bununla belə ateizm ruhdan düşmür.”

Heç bir insan yaşının ahıl çağında Allahdan üz döndərmir, bu, daha çox yeniyetmə, gənc yaşlarında baş verir... Y.Duluman qəlb gözüylə deyil, Avropa filosoflarının gözüylə ateizmin Allahsız cəmiyyətini seçir. XV əsrin mütəfəkkiri, teoloq, kardinal N.Kuzanskiyin fikirlərini görünür, Y.Duluman oxumayıb: “Allah mərkəzi hər yerdə, çevrəsi isə heç yerdə olmayan dairədir.”

Y.Duluman yazırdı: “Din ictimai şüurun forması kimi Allaha inanmayanlara, cəmiyyətə təsir edir. Xristianlıq İncilə söykənərək öyrədir ki, günahsız insan yoxdur.” Demək, “əmək kommunaları”nın yaradılması da bunu bir daha sübut edir. İnsan günah etməyə məhkumdur...İnsan olmayan yerdə günah yoxdur...

Ayrı-ayrı dövrlərdə, ölkələrdə yaşayan insanları bir-birindən ayıran dini inanc, siyasi əqidədir. İnsanların dünya görüşünün fərqli olmasında da bir məntiq var. Fərqlilik inkişafa, kamilliyə çatmağın səmərəli yollarından biridir.

Gözlə görünməyən Allahı qəlbimizlə, ruhumuzla duyuruq. Biz hələ də Allahın tərifini, əzəmətini, nurunu dərk etməkdə çətinlik çəkirik. Günəşi, planetləri, ulduzları, ağılımıza gəlməyən qalaktikaları yaradan, onları nizamlayan, göyləri sütünsüz saxlayan Allahdır, qədim binanı çiyinlərində saxlayan Atlant heykəli deyil. Bolşeviklər də belə binaları istədiyi vaxt söküb, Atlant heykəlinin qalıqları üzərində qələbə çala bilərlər.

Fikirlərimizi Məhəmməd peyğəmbərin (s.s.) hədislərindən biri ilə davam edək: “Elm bir nöqtədir, nadanlar o nöqtəni çoxaldılar.” Ən böyük alim olan Allah kainatı öz dəqiq elmiylə yaratmışdır. “Elm bir nöqtədir” fikri hər şeyin nöqtəyə bənzər toxumdan yaranıb inkişaf etdiyinə dəlalət edir. Hansı alim deyə bilər ki, mən bir planet yaratmışam. Müxtəlif elmi sahələrdə alimlərin kəşfləri Allahın yaratdıqlarından səmərəli yararlanmaqdır. Yaradılan Yaradana təzə nə deyə bilər? Aliqyeri Dante (1265-1321) “İlahi komediya” əsərində “Cənnət” bölməsində “nöqtənin” ilahi mahiyyətini açır:

Bir nöqtə gördüm orda nur səpirdi zirvədən
Onun saçdığı işıq güclü idi o qədər
Baxmaq mümkün deyildi o atəşə qətiyyən...
Nur halələr nöqtənin dövrəsin qatar-qatar
Təntənəylə tutmuşdu, həm də sanardın belə
Nurlu aləm nöqtənin içində tutur qərar.

Nöqtəyə bənzər müqəddəs toxumdan yaranıb hər şey. Toxumu cücərdən torpaq da yaradıb Allah. Dantenin təsvir etdiyi nurlu nöqtə həyatın, inkişafın başlanğıcıdır. Allahın “Ol!” sözü yeri-göyü yaratdı. O nöqtə bəlkə atom zərrəciyi idi partlayışından yeni planetlər, həyat əmələ gəlmişdi...Dante nur dairələrinin nöqtənin ətrafında təsvir etməklə bərabər, onun ətrafa yayılan işığına baxmağın mümkün olmadığını bildirir, burda isə mənzərə aydınlaşır.

Elm adamları böyük partlayışı “Binq-Banq” adlandırır. Kainat təxminən 15 milyard il əvvəl tək bir nöqtənin partlayışı nəticəsində yeni forma alıb. “Binq-Banq”dan əvvəl maddə xassəli heç nə mövcud olmayıb. Fizika sahəsində kəşf edilən bu ilahi həqiqəti Allah Quranda bizə xəbər vermişdir. “Zariyat” surəsinin 47-ci ayəsində deyilir: “Biz göyü qüdrətimizlə yaratdıq və biz onu genişləndirməkdəyik.” “Nəml” surəsinin 88-ci ayəsində deyilir: “Dağları görüb onları hərəkətsiz zənn edərsən, halbuki onlar buludlar kimi hərəkətdədir.”

”Nöqtəni çoxaldanlar” isə Allahın elmlərinə zərrə-zərrə yaxınlaşan, öz səviyyəsində zaman çərçivəsində “kəşflər” edən alimlər qoy inciməsin, Allahın elmi səviyyəsində heç bir varlıq onun qüdrətinə sahib ola bilməz.

Diqqət yetirin, Quranda “elm” kəlməsi 750 dəfə işlədilmişdir. “Bəqərə” surəsinin 29-cu ayəsində deyilir: “Yer üzündə nə varsa, hamısını sizin üçün yaradan, sonra səməyə üz tutaraq onu yeddi qat göy halında düzəldib nizama salan odur! O, hər şeyi biləndir!”

Astronomiya elminin banilərindən biri olan Keplerdən (1571-1630) soruşanda ki, niyə elmlə məşğuldur o, deyib: “Yaradanın əsərlərindəki ləzzəti dadmaq üçün.” İsaak Nyuton (1642-1727) “Prinsipial riyaziyyat” əsərində yazır: “Allah sonsuz və mütləqdir, gücünün həddi-hüdudu yoxdur və hər şeydən xəbərdardır, varlığı sonsuzluqdan başlayır, hər şeyi idarə edir, hər şeyi bilir...”

Tibb elmi tarixində xüsusi yeri olan Lui Paster (1822-1895) Darvinin “Təkamül” nəzəriyyəsinə qarşı çıxdığı üçün təzyiqlərə məruz qalır. Elmlə din arasındakı əlaqəni müdafiə edərək demişdir: “Təbiəti daha çox tədqiq etdikcə Yaradanın əsərləri qarşısında inancım bir o qədər də artır.”

Bu mövzu ilə bağlı fikirlərimizi inkişaf etdirə bilərdik, lakin bu qısa nümunələrlə kifayətlənib, Allahın ən böyük alim olduğunu və onun heç kimə ehtiyacı olmadığını diqqətinizə çatdırmaq istədik. Bunu müxtəlif dövrlərdə siyasi xadimlər necə qəbul edirdisə, onun fəaliyyətində, siyasi kursunda da bu, öz əksini tapırdı. Alman biofiziki, filosof F.Dessayer (1881-1963) elmi kəşflər haqqında demişdir: “Əgər 70 il ərzində aramsız yeniliklər, ixtiralar bizi bürüyürsə, bu, yalnız o deməkdir ki, Yaradan Allah heç vaxt olmadığı kimi, bizimlə daha uca və aydın dildə danışır.” XXI əsrdə isə deyəsən, Allahın daha bizə deyiləsi sözü yoxdur. “Allah” dedikdə, insanların çoxu onu yalnız dinlə bağlayır, halbuki, onun yaratdıqlarına elmi cəhətdən yanaşılsa, məlum olar ki, o, həyatımızın bütün sahələrində, hər bir addımda bizimlədir...

Qeyd edək ki, Stalin hakimiyyətdə olduğu müddətdə dinə qarşı kəskin mübarizələrdə iştirak etməyib. 1939-cu ildə Mərkəzi Komitənin Siyasi Bürosunun yığıncağında dinlə bağlı qərar qəbul edir. 1919-cu ildə Ulyanov (Lenin) tərəfindən din və din xadimləri ilə mübarizə haqda qərar ləğv edilir. Güc strukturlarına tapşırırlar ki, din xadimlərinin təqib edilməsi dayandırılın.

Böyük Vətən Müharibəsi başlanarkən Stalin radio ilə xalqa müraciət edərkən xristianlıqda qəbul edildiyi kimi deyir: “Bacılar və qardaşlar.”

Bir tarixi faktı yada salaq. Stalin müharibədən qabaq bağ evi üçün kitab toplamaq istəyir. Dünya ədəbiyyatını oxumağı sevirdi. Kitab sifariş verərkən xəbərdarlıq edir ki, ona ateizmi təbliğ edən lazımsız kitablar gətirilməsin. Deyilənə görə, o, öz söhbətlərində İncildən sitatlar gətirməyi xoşlayırdı.

Serqey Fomin yazır: “1941-ci ilin mart ayında dinə qarşı muzeylərin əməkdaşları ilə görüşündə “Döyüşkən Allahsızlar İttifaqı”nın rəhbəri Qubelman-Yaroslavski öyünərək bildirir ki, insanlar daha məbədlərin açılması üçün müraciətlər etmirlər.” Ona elə gəlir ki, uzun illər aparılan ateist təbliğatı öz səmərəsini vermiş, əhali əvvəlki kimi dinə sıx bağlı deyil.

Din xadimləri müharibə dövründə ölkəsinin taleyində aktiv iştirak edirlər. 1943-cü ildə D.Donskoy adına tank kalonnasının inşası üçün 6 milyon rubl, qızıl və gümüş əşyaları kilsə rəhbərləri tərəfindən dövlətə təhvil verilir. Stalin din nümayəndələrinə dövlətin ən çətin vaxtlarında göstərilən vətənpərvərlik və qayğı üçün minnətdarlığını bildirərək, mitropolit Sergiy, Aleksiy, Nikolay ilə görüşür. Rəsmi görüşdə Q.Malenkov (1902-1988) və L.Beriya (1899-1953) iştirak edir. Söhbət zamanı Stalin dindarların şəraiti, problemləri ilə maraqlanır. Onların ərzaqla təmin olunması üçün göstəriş vermək istəsə də, mitropolit Sergiy imtina edir, bu problemi özləri həll edəcəyini bildirir. Buna baxmayaraq, onların ərzaqla təmini məsələsinin də həllini Stalin israr edir. Stalin tərəfindən həmçinin, dindarların fəaliyyətini canlandırmaq üçün onlara 3 maşın təhkim olunur, keçmiş alman səfirinin binası içindəki mebellərlə birgə istifadəyə verilir. Nəhayət, Sovet İttifaqının Nazirlər Şurasının yanında Rus pravoslav kilsəsi üzrə Şura yaradılır. Stalinin sərəncamı ilə Q.Karpov bu Şuranın ilk sədri təyin edilir. 1944-cü ildə isə “Marksizim bayrağı”

adlı jurnalın nəşri dayandırılır. Həmçinin, Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə institutunda din əleyhinə yaradılmış bölmə bağlanır. İkinci dünya müharibəsindən sonra Stalinin göstərişi ilə Rus pravoslav kilsəsində dini ali təhsil ocağı bərpa edilir. Yüzlərlə, bəlkə də minlərlə keşişlər əsir düşərgələrindən azad olunurlar.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Azərbaycan xalqının Böyük vətən müharibəsi illərində göstərdiyi qəhrəmanlığını, zəhmətini xatırlayaq. Milyonlarla manat pul, qızıl, gümüş məmulatlar, istiqraz kağızları, milyonlarla dəst geyimlər, çəkmələr tikilib döyüş cəbhələrinə göndərilmişdi.

Müharibə haqqında yazarkən oxuduğum bir hadisəni qeyd etmək istərdim. İkinci dünya müharibəsindən sonra generaldan tutmuş əsgərlərə qədər döyüşdükləri ölkələrdən əldə etdikləri qənimətlərlə vətənə dönürdülər. Lakin sərhəddən bir çox şeylərin keçirilməsi qanunla qadağan edilirdi. Qənimətinin bir hissəsi sərhəddə saxlanılan adı çəkilməyən general-polkovnik 1948-ci ildə Kremldə müharibənin qələbəsinə həsr edilmiş tədbirdə çıxış edir. Stalin onun çıxışını bəyənir. General-polkovnik cəsarətlənlənib Stalinə müraciətində bildirir ki, sərhəddə onun bəzi qənimətləri müsadirə olunub. Onları geri qaytarmaq üçün köməklik göstərməsini xahiş edir. Stalin deyir ki, bu haqda raport yazmaq lazımdır. O, tələsik cibindən əvvəlcədən yazdığı raportu Stalinə verir. O, isə kağızın yuxarısında dərkənar qoyur: polkovnikə cındırı qaytarılsın. Hərbçi dərkənarı oxuyanda deyir: “Yoldaş Stalin, rütbəm düz yazılmayıb, mən general-polkovnikəm.” “Xeyir, kağızda düz yazılıb, yoldaş polkovnik!” -deyə Stalin kəskin cavab verir. Müharibədə çətin qazanılan qələbədən də yüksək, ali nə ola bilərdi?! Müharibənin odundan-alovundan keçən general-polkovnik cılız xahişi ilə rütbəsində kiçilir. Mitropolit Sergiy isə çətin şəraitə baxmayaraq Stalindən özü üçün heç nə xahiş etmir. Mitropolitin vətənpərvərliyini, müharibə üçün təmənnəsiz məddi yardımını əlbəttə, Stalin yüksək qiymətləndirir.

İstər-istəməz İkinci dünya müharibəsində sovet dövlətinin nacist Almaniyası üzərində qələbəsində Azərbaycan neftinin əvəzsiz rolu yada düşür. Gənc alim Yusif Məmmədəliyevin (1905-1961) müharibə dövründə keyfiyyətli benzini icad etməsi düşmən üzərinə hücumla keçən qırıcı təyyarələrin daha uzağa uzun müddətli uçuşuna geniş şərait yaradır. Bu da düşmən təyyarələrinin məhv edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb etmişdi. Sovet İttifaqında 70% neft hasilatı Bakının üzərinə düşmüşdü. Bakı əsl dudu yanacaq-neft bazası idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz rus general-polkovnikdən fərqli olaraq öz xidmətlərinə görə alimlərimiz və müharibədə qəhrəmanlıqla döyüşən oğullarımız əvəz gözləməyib. Müharibənin qələbəsi üçün torpağımızın qara qızıl qanı tonlarla axıdılıb. Məncə, bu qəhrəmanlıq, fədakarlıq heç bir ölçüyə gəlməz!

İstərdim ki, İkinci dünya müharibəsindən əvvəl 1940-cı ildə baş tutmayan bir mühüm tarixi məsələyə toxunaq, çünki bu, məhz Bakının nefti ilə bağlıdır. Fransız dövləti İngiltərənin Nazirlər Kabineti ilə Qafqaza hücumla bağlı razılığa gəlirlər. Fransız generalı Berjero açıq-aydın yazır ki, hücum yaxın Şərqi rayonu kimi Bakıdan başlanacaqdır.

Qərribə o idi ki, güclü hərbi potensialı olmayan Fransa dövləti ingilislərin köməkliliyi ilə Bakını zəbt etmək niyyətində idi. 1940-cı ilin may ayına qədər torpağımıza daxil olmaq üçün geniş hazırlıq işləri gedir. Plana əsasən Bakı 15 günə, Qroznıy 12 günə, Batumi isə təxminən 1 günə dağıdılmalı idi. Əlbəttə, bu plan baş tutsaydı, yəqin ki, dünya xəritəsində fərqli dəyişikliklər baş verəcəkdə. İlk öncə sovet dövləti Bakı neftindən məhrum olacaqdı. Belə bir vəziyyətdə müharibənin sonunda kimin xeyrinə bitəcəyi məlumdur. Lakin Hitlerin Fransaya hücumu bütün planları alt-üst edir.

Beləliklə, Bakı nefti Sovet dövlətinin müharibədə qələbə çalmasında müstəsna rol oynayır. Neft deyəndə, ilk növbədə

onu hasil edən, fədakar neftçilərimizin əməyi xüsusi qeyd edil-məlidir. Onlar arxa cəbhənin əsl qəhrəmanları idilər...

İkinci dünya müharibəsi ilə bağlı diqqət çəkən hadisələrdən biri də 1940-cı ildə 40m “Turan” macar tankının yaradılması idi. 1944-45-ci illərdə “Turan” tankı müharibədə döyüzlərdə iştirak etmişdir.

Bir haşiyəyə çıxım. Aleksandr Berzin Amerikada doğulub təhsil almış tibetoloq, Dalay-lamanın tərcüməçisi olub. Uzun illər Hindistanda yaşamış, alim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun turançılıqla bağlı yazısı diqqətimi cəlb etdi. Əslində yazı “Nasistlərin Şambala və Tibetlə əlaqəsi” adlanır. Orda Hitlerin Tibetə olan marağı, Yaponiya ilə münasibətləri və bir çox aktual tədqiqatlar öz əksini tapıb. O, Turançılıqla bağlı macar alimi Aleksandr Ksomo de Korosu (1784-1842) oxuculara təqdim edir. Alim uzun illər macar xalqının qədim kökünü, mənşəyini tədqiq etmişdir. Berzin alimin əsasən macarlarla türk dillərinin linqvistik cəhətdən qohum dil olduğunu və bunu Şərqi Türküstandakı (Sintzyan) uyğurlarla əlaqələndirdiyini bildirir. Macar, fin, türk, həmçinin monqol, mançjur dillərinin ural-altay dillər qrupuna-turan dilləri ailəsinə şamil edir. 1909-cu ildə Türkiyədə panturan cəmiyyəti yaranır. 1910-cu ildə Macar Turan cəmiyyəti, 1920-ci ildə isə Macarıstanın Turan ittifaqı yaradılır. Bir çox alimlərin fikrincə, yapon, koreya dilləri də Turan qrupuna aiddir. Təsadüfi deyil ki, 1921-ci ildə Yaponiyada Turan milli ittifaqının təməli qoyulur, 1930-cu illərdən isə Yapon Turan cəmiyyəti fəaliyyət göstərir. Əslində turançılıq ideologiyası Macarıstanda 1890-cı ildən başlayıb.

Bir hadisəni qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1911-ci ildə Çin millətçiləri mancurları devirib, ölkəni respublika elan edirlər. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, uyğur xalqı öz azadlığına, müstəqilliyinə qovuşmaq istəyindən əl çəkmir. 1933-cü ildə Birinci Şərqi Türküstan dövləti yaradılsa da, 1934-cü ildə haki-

miyyət devrilir, dövlət nümayəndələri isə həbs olunur, güllələnir. 1943-cü ildə İkinci Şərqi Türkünstan dövləti yaradılır. Hər ikisinin devrilməsində Çin və SSRİ iştirak etmişdir. Göründüyü kimi, türk dilli xalqların öz müstəqil siyasətini həyata keçirmək təşəbbüsü bir çox dövlətlərin siyasi maraqları ilə üst-üstə düşür...

Bu istiqamətdə bir çox tarixçilər, yazıçılar və siyasətçilər də subyektiv fikirlərinə elmi cəhətdən yanaşmağa çalışırlar. Amerikanın fantast yazıçısı Ayzek Azimov (1920-1992) “İrqlər və xalqlar” yazısında qeyd edir: “Məsələn, semit dillərinə arami və ivrit dilləri daxildir. Bu dilləri ona görə semit adlandırırlar ki, çünki bu dildə danışanlar Bibliyada təsvir edilən Nuhun böyük oğlu Simdən əmələ gəlmişdir. Həmçinin belə bir xamit dillər qrupu da var, kopt dilini daxil etməklə, bu Nuhun ikinci oğlunun adından-Xamdan yaranmışdır...Avropada digər dillər qrupunda danışanlar fin-uyğurlardır. Ona macar və fin dilləri daxildir. Güman edilir ki, onlar türk dilinə yaxın və bağlıdırlar...”

Qərribə deyilmi, Nuh peyğəmbərin 3 oğlu olduğu halda Ayzek Azimov onu azaldıb. İki oğlundan törənən dilləri qürurla qeyd etsə də, nədənsə Yasəfi qeyd etməyə əli gəlməyib. Fantast yazıçı olmaq yaxşıdır, həqiqəti yazanda isə orda fantaziya yer yoxdur. Yafəs türk soyunun atasıdır. Yazıçı görünür ki, ermənilərin dəyirmanına su tökür. Çünki ermənilər Nuh peyğəmbəri erməniləşdirib, onu öz ulu babası elan edib. Bununla da qədim xalq olduğunu dünyaya bəyan etmək istəyir. Məlumdur ki, Nuh peyğəmbər Adəm peyğəmbərdən sonra bəşəriyyətin ikinci atasıdır. Onu özəlləşdirmək cəhdi necə deyərlər, köhnə bazara təzə nırx çıxartmağa bənzəyir.

İstərdim ki, Teosofiya cəmiyyətinin üzvü İllarion Smerdisin 1881-ci ildə yazdığı “Surb Ovanes monastrından məktub” yazısına bir daha müraciət edim. Müəllifin zəngin fantaziya sahibi olması doğrudan da insanı heyrətə salmaya bilmir. Sən demə,

Surb Ovanes monastrı “qədim” ermənilərin tarixi sirrlərinə malikdir. İllarion Smerdis bəyan edir ki, tarix boyu xristian və məhəmmədi təlimlərini zorakılıq vasitəsi ilə insanlara qəbul etdirmişlər. Bəşəriyyətə verilən Qayo-Maretan dövründən əməlləri yazan mələyin göz yaşları kitaba yazılanların hamısını poza bilməz, Zərdüştün ardıcılarını təqib edən xristian və müsəlmanlar zalım, mənfur vasitələrə əl atmışdılar. Nağılın bu yerində qeyd etmək lazımdır ki, İllarion Smerdis xristianlara da rəğbətlə yanaşmır. Müsəlmanlara münasibətdən isə danışmağa dəyməz. O, od məbədlərinin dağıdılmasını pisləyir, əlbəttə, biz də bunu təqdir etmirik. O, 4 min əvvəlki qədim od məbədlərindən birini ziyarət edir. Sonra Ala dağa tərəf yola düşür. Ala dağ-Allahın dağı adlanır.

İllarion Smerdis gözəl nağıl danışmaq ustasıdır. Öz bilik, və möcüzələri ilə seçilən maqlar, astroloqlar, guya, qədim erməni dağlarında yaşayıblar. Ulduzlardan öyrənirlər ki, yaxın vaxtlarda hər yer suya qərq olacaq. Maqlar dağı vulkan püskürməyə vadar edir ki, yarıq bağlansın, ermənilər isə öz mal-qarası ilə birlikdə seldən xilas olub dağın içində gizlənsinlər. Bu əhvalatdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ermənilər Nuh peyğəmbər dövründən əvvəl yaşayıb, seldən sonra dağın içində gizlənən ermənilər bəşəriyyətin ikinci “atası” olmasa da, özlərinin dediyi kimi, dünyanın “ən qədim, zülm çəkən xalqıdır.”

Müəllif daha sonra yazır: “...Siz, əlbəttə, bilirsiniz ki, dinə münasibətdə ermənilər dördüncü, hətta, yeddinci xristian erasına qədər özlərini hayk adlandırır, Babil çarı Bilunun müasiri Haykın nəslı.” Hayk öz ətrafı ilə Bilunun dini təqiblərinə məruz qalaraq Babilistandan Ermənistanı miqrasiya edirlər. Maraqlıdır ki, ermənilər harda yaşayırlarsa sonda ordan küsüb gedirlər, çünki onları “yola vermirlər.” Nə əcəb Smerdis yazmayıb ki, Babilistanda ermənilərə qarşı genosid olub. Yox, onların əsas hədəfi türklər, azərbaycanlılardır, çünki orda onların yaşayışı

yaxşı, əlverişli olduqca, havadarlarına arxalanaraq, tələbləri, iş-tahları da daha çox artıb... Nə isə... Müəllif sübut etmək istəyir ki, Nuhun oğlu Yafəsə məxsus bütün üstünlüklər və şərəf Hayka nəsib olub, təkcə doğulmağından savayı... Guya, Muzar Oann yaxud Annedot Səma və Günəşin oğlu (I Odakon Ano-Dafos, insan-balıq) hər gün dənizdən qalxaraq qürub düşənəcən onlara təlim keçir, mədəniyyət öyrədirdi. Bu Nuh peyğəmbərin vaxtından 244800 il qabaq baş vermişdi. Görürsünüz ki, ermənilər yunan əsatirlərini az qala geridə qoymağa çalışırlar. Onlar xaldey insan-balıq Annedota Ovanes adını qoyurlar. Əslində şumerlərin etiqadına görə, ilahi balıq-insan Oannes insanları yaratmışdır. Eramızdan əvvəl IV-III əsrlərdə tarixçi və alim Beroz Makedoniyalı İskəndər üçün “Babilistan tarixi” kitabını yazır. O, insan-balığın Babilistan yaxınlığında Qırmızı dənizdən çıxdığını təsvir edir. Balıq başı altında insan başının, ayaqlar yanında balıq quyruğunun olduğunu bildirir. Qədim semit dilində o “Oannes”, yunanca “Oannes” adlanır.

Şumer əsatinə görə Eridu, Enki allahının (yaxud Oannın) evi olmuşdur. Qeyd edək ki, İngiltərənin müzeylərindən birində 12 metr hündürlüyündə olan insan-balıq heykəli var və heç bir mənbədə onun “qədim” ermənilərə məxsus olduğu bildirilməyib.

Məncə, fantastik, qeyri-real tarix yaratmaq nominasiyası üzrə Erməni yazıçılarından, tarixçilərindən, din xadimlərindən birinə Nobel mükafatı düşə bilər. Ermənilərin əsatirlərindən keçək əsl tarixi faktlara.

Bu yaxınlarda Macarıstanın paytaxtında Hun imperiyasının imperatoru Atillaya məxsus sərdabə aşkar edilmişdir. Sərdabədə çoxlu sayda at skeletləri, qədim silahlar, hunlara aid əşyalar tapılmışdır. Alimlər macarların hunlarla eyni kökə malik olduğunu sübut edirlər.

2012-ci ildə Macarıstanın Buqas bölgəsində Macar Turan Cəmiyyətinin təşkilatçılığı ilə IV hun-türk qurultayı keçirilmiş-

dir. Dünyanın üç qitəsindən 22 türk xalqının nümayəndəsi iştirak etmişdi.

Azərbaycanın Macarıstandakı səfiri Vİlayət Quliyevin “Macarıstanda turançılıq” məqaləsinə müraciət edək: “Macarlar digər Avropa xalqlarından fərqli mənşəyə, fərqli mədəniyyətə və mentalitetə malik olduqlarını, “köhnə qitədə” yeni tarix yaşadıqlarını nəzərə çarpdırmağa çalışırlar... Təxminən 150 illik tarixə malik macar turançılığı müasir dövrdə öz mövqelərini bərpa etmək, ötən əsrin əvvəllərində olduğu kimi yənidən macar xalqı arasında populyarlıq qazanmaq uğrunda mübarizə aparır. Artıq bu istiqamətdə müəyyən uğurların əldə edildiyini söyləmək mümkündür.”

AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun şöbə müdiri, tarix elmləri namizədi Emil Kərimovun “Azərbaycan etnoqrafiyasının dünəni, bu günü və sabahı” məqaləsini ixtisarlarla veririk: “...gələcəkdə etnoqraflarımız öz söylərini hələ öyrənilməyən aşağıdakı problemlərin araşdırılmasına yönəltməlidirlər: azərbaycanlıların ənənəvi dünyagörüşü, sosial antropologiyasının və mədəni antropologiyasının problemləri, ənənəvi maddi mədəniyyətin təşəkkülünə təbii-coğrafi şəraitin təsiri, etnoqrafiya-azərbaycanlıların etnogenezinin öyrənilməsinin mühüm mənbəyi kimi, Cənubi Azərbaycan, İraq, Mərkəzi Asiya ölkələri azərbaycanlılarının etnoqrafiyası, Azərbaycan məişətində islamın xüsusiyyətləri, azərbaycanlılarda qohumluq sistemləri, Şərqi-Qərbi qarşılıqlı mədəni münasibətlərində Azərbaycanın vasitəçilik rolu və s.

...Bu gün Xəzəryanı ölkələrin xalqlarının etnomədəni əlaqələrinin, habelə, region xalqlarının etnik əlaqələrində Xəzərin tarixi rolunun öyrənilməsi olduqca aktualdır... L.Lavrov yazırdı: “Orta Asiya və Qazaxıstan materiallarını öyrənmədən Qafqazın tükdilli xalqlarının etnogenezini tədqiq etmək qeyri-mümkündür.” Azərbaycan, Xəzəryanı ölkələr və türk xalqları etnoqrafları assosiasiyasının təsis edilməsi vaxtı çatmışdır.”

Zaman göstərdi ki, tarix qanlı mübarizələrlə yazılır, XX əsrdə qanla yazılan tarixlər az olmadı. Ümumiyyətlə, müstəmləkəçilik siyasətinin özündə qəddarlıq dayanır. Məsələn, X.Kolumbun (1451-1506) 1492-ci ildə yeni qitəni-Amerikanı kəşf etməsi avropalıların hindulara qarşı genosidi ilə nəticələnir. 1835-1909-cu illərdə Belçikanın kralı II Leopold (1835-1909) Konqonu işğal edir. Bu illər ərzində 10 milyon adam ölür. Belçikalılar Konqonun yerli faydalı qazıntılarından öz varlanması üçün bütün amansız üsullardan istifadə edirdilər. İşğalçılara köləlik etmək istəməyənlərin əli biləkdən kəsilirdi. 1937-ci ildə Yaponiyada imperator Xi-roxitonun hakimiyyəti dövründə yapon əsgərləri Çinin Şanxay və Nancin şəhərlərinə hücum edirlər. Nancin qətləli tarixin ən qəddar səhifələrindən biridir. Samuraylar 300 mindən çox Nancinin dinc əhalisini amansızlıqla qətlə yetirir. Kambocada kommunist və ateist Pol Pot (1925-1998) hakimiyyətə gələndən sonra ölkəni Çinin əyalətinə çevirmək məqsədi ilə 2 milyon kambocalıları işgəncələrə məruz qoyub məhv edir.

Ən unudulmaz qırğınlardan biri isə Fransa dövlətinin Əlcəzair xalqına qarşı törətdiyi vəhşiliklərdir. Təkcə 1954-1962-ci illər ərzində 1,5 milyon əlcəzairli məhv edilmiş, nəhayət, 1962-ci ildə böyük qurbanlar hesabına müstəqillik əldə edilmişdir. Ermənilərin Azərbaycan torpağına namərd təcavüzü, ən çox Xocalı soyqırımında törətdikləri aqulasız vəhşiliklər niyə erməniləri düşündürmür, axı, biz başqalarından fərqli olaraq, qonşu dövlətlərik. Yaxın qonşu isə uzaq qohumdan, yəni xarici diasporadan daha yaxındır. Təəssüf ki, dünyada törədilən belə soyqırımların siyahısı bu qeyd etdiklərimizlə bitmir...Ermənilərin bu tarixlərdən məgər xəbərləri yoxdur? Belə qanlı hadisələr yalnız xarici təcavüzkar qüvvələr tərəfindən həyata keçirilir.

Dünyada törədilən belə soyqırımların siyahısı bu qeyd etdiklərimizlə bitmir...Əgər XVIII əsrin qanlı səhifəsini vərəqləsək, məlum olacaq ki, insan hər bir siyasi şüar altında qəddarlığa, qan

tökməyə hazırdır. XVIII əsrin sonlarında anatomiya üzrə professor, Fransa İnqilabının Konstitusiyası Assambleyasının üzvü Jozef İqnas Gilyotin (1738-1814) inqilab dövründə cəllad maşınının yaradılmasını təklif edir, onu “gilyotin” adlandırırlar. Əslində o, ölüm hökmünə qarşı olsa da, gilyotini daha humanst vasitə hesab edirdi. Ölüm maşınında ilk təcrübə 1792-ci ildə həyata keçirilir. Bir neçə saniyə içində 2-3 metr hündürlüyündən düşən iti kəsici dəmir başı bədəndən asanlıqla ayırırdı. Edam edilənlərin sayını “cəllad gilyotin” daha yaxşı bilir. Almaniyada da Hitler XX əsrin 30-cu illərində müqavimət hərəkatının üzvlərini gilyotindən keçirmişdi. Deyilənə görə, onların sayı on altı minə çatmışdı. Alber Kamyunun “Gilyotin” əsərində bu haqda daha müfəssəl faktlar, hadisələr böyük ikrahla verilmişdir...1939-cu ildə bu edamın kütlə içində nümayişinin təşkili qanunla qadağan edilir...

Nisbilik nəzəriyyəsinə kəşf edən A.Eynşteyn (1879-1955) zorakılığa, müharibəyə qarşı idi, pasifist mövqeyinə sadıq qalaraq qeyd edir: “XX əsrin fəlakətləri qarşısında bir çoxları nahaq yerə şikayət edir: Allah buna necə imkan verib? Bəli, imkan verib azadlığımıza, lakin bizi gözəgörünməz qaranlıqda saxlamayıb. Xeyir və şərin dərk etmə yolları göstərilib. Və insan yanlış seçdiyi yola görə özü cavab verməlidir.”

Amerikanın müasir yazıçısı Nil Donald Uolşun “Allahla müsahibə” kitabından seçdiyimiz fikirlərlə Eynşteynin fikirlərini davam etmək istərdik. Müəllif insanın şəxsi keyfiyyətlərindən tutmuş onun geniş fəaliyyət dairəsini müsbət mənada tənzimlənməsi üçün mənəvi inqilab etmişdir. Kitabda Allah sanki öz bəndələrinə deyir: “Mən siz istəyənləri istəyirəm. Siz həqiqətən də o gün ki, istəyəcəksiniz aclıq olmasın, aclıq heç vaxt olmayacaq. Mən sizə bu işləri həyata keçirmək üçün bütün vacib olan hər bir imkan vermişəm. Öz seçiminizi etmək üçün vacib nə varsa hər şey sizin ixtiyarınızdadır. Lakin siz bu vaxta

qədər onu etməmişiniz. Ona görə yox ki, bunu bacarmırsınız. Dünyada aclığa yer kürəsi miqyasında son qoyula bilər, sabah isə bu seçim olmaya da bilər...Həmçinin, sabah siz beləcə bütün müharibələrə son qoya bilərsiniz. Sadəcə, asan.”

Nə qədər aydın və sadə məntiqlə Nil Donald Uolş insanın cəmiyyətdə daha faydalı, səmərəli fəaliyyətə üstünlük verməsini Allahın sözləri ilə tövsiyə edir. Kitabda ən çox işlənən sözlər-məhəbbət və işıqdır. İnsanlara, bəşəriyyətə məhəbbətlə yanaşmaq, onu daha yaxından tanımağa, sevməyə, sevlməyə can atmaq Uolşun yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçir: “Unutmayın ki, siz heç bir vaxt tənha deyilsiniz. Sizin ətrafınız məhəbbətdir. Siz məhəbbətdən yaranmışınız və bu torpaq sevmək imkanları ilə zəngindir.” Müəllifin məhəbbəti sərhəd bilmir, o, bütün bəşəriyyəti bu ülvə, müqəddəs hisslərdən bəhrələnməyə dəvət edir. Əgər bu möcüzə baş verərsə, Afrikada aclıq, səfəlt aradan götürülər, müharibələr, silahlar, bombalar tarixin qanlı keçmişində yaşayar, onun törətdiyi faciələr, ancaq tarix dərsləklərindən öyrənilər...

Lakin hələ ki, dünyanı bürüyən müharibələr, xüsusilə uşaq-lara qarşı daha amansızdır. Onlar təbiəti, insanları saf məhəbbətlə sevir, silahı oyuncaq bilir. Lakin uşağın əsgərin əlində gördüyü silah oyuncaq deyil, onun şirin həyatına qəsd edən ölüm silahıdır. Suriya müharibəsində yaralanan bir uşağın son nəfəsində adını bilmədiyini, üzünü görmədiyini qəddar siyasətçiləri, hərbciləri ittiham etməsi əsrin faciəsidir: “Mən sizdən Allah babaya şikayət edəcəyəm,” deyir.

Zaman öz tələbləri ilə insanları yeni həyatın əlifbasını, qanunlarını öyrənməyə məcbur edir. Lakin din həmin Allahın dinidir, o dəyişmir. Ona münasibətlər insanlar tərəfindən zaman-zaman dəyişir, müqəddəs səmavi kitablar isə heç bir mənəvi haqqı olmayan adını alim qoyanlar tərəfindən təhrif, tənqid olunmaqdadır.

Vaxtı ikən cəmiyyətin aparıcı siyasi qüvvələrindən biri olan Elmi ateizm institutu 1964-cü ildə yaranır, 1991-ci ildə yenidən-qurma dövründə isə bağlanır. Lakin fəaliyyəti dövründə institut-da din və ateizm ilə bağlı alimlər tərəfindən kompleks-tədqiqat işləri aparılmışdı. Dinin fəlsəfi-metodoloji prinsipləri, din və ateizmin sosiologiyası və psixologiyası öz dövrünün tələblərinə uyğun elmi cəhətdən araşdırılmışdı.

Yaradıcılıq azad təfəkkürün məhsuludur, sifarişlə toyuq da yumurta verə bilməz. Ədəbiyyat, mədəniyyət mətbuat səhifələrində isə ağa qara, qaraya ağ don geyindirməyi ustalıqla bacarırdılar. İncildə deyilir ki, əvvəldə söz vardı, o söz Allah idi... Ateizmdə isə əvvəldə Lenin vardı, o, söz idi. Sözlərlə, vədlərlə xalqı xoşbəxt etməyin ömrü azdır...Sovet quruluşu 70 ildən sonra süqut etdi. (Süquta səbəb olan hadisələr tamam geniş bir siyasi mövzudur.) Deyilənə görə, yer kürəsinin 70 ili ərşdə 1 günə bərabərdir. Allah üçün bu, bir günlük dövlət idi, özü də Allahı inkar edən. Quranı-Kərimin “Hədid” surəsinin 26-cı ayəsində dinlərin vahid Allah tərəfindən verilməsi öz təsdiqini tapır: “And olsun ki, biz Nuhu və İbrahimi (peyğəmbər) göndərdik, peyğəmbərliyi və kitabı (Tövratı, İncili və Quranı) onların nəslinə verdik. Onlardan doğru yolda olan da vardır, çoxu isə (Allahın itaətindən çıxmış) fasiqlərdir.”

Beləliklə, uzun illər kommunist partiyasının siyasi ideologiyası dövlətin daxili və xarici siyasətini əks edərək cəmiyyətin aparıcı qüvvəsinə çevrilir. Sosializm iri addımlarla irəlilədikcə, partiya qurultaylarının sayı artır, xalq qarşısında yeni öhdəliklər qoyulurdu. Kolxoz təsərrüfatında, tarlalarda çalışan əli qabarlı qabaqcıl insanlar Moskvada Qurultaylar sarayındakı dövlət tədbirlərində əlləri ilə sanki görüb eşidirdilər. Qurultaylarda yalnız alqışlar daha çox eşidilirdi...Maraqlı odur ki, bütün qurultaylarda istər tənqid və ya istərsə də tərif olsun alqışlar susmaq bilirdi...

XX əsrdə əsrlərə bərabər tarixi hadisələr bir-birini əvəz etdi. İnsanlar yaşadığı siyasi həyatı təmsil etməyə, kommunist partiyasına sadıq olmağa məhkum olundu. İstedadlı siyasi rəhbərlər-natiqlikdən yüksək qiymət alanlar öz həqiqətini bayrağa çevirib onun altından xalqı keçirdi. İş bundadır ki, bayraqların da rəngi, rəmzi dəyişilirdi...

Bir haşiyəyə çıxım.Y.Andreyeviçin “Kreml və xalq” kitabı 1951-ci ildə Münxendə çap olunub. Siyasi mövzuda olan məzəli fikirlər sovet dövrünün tarixinə işıq salır. O dövrdə rəsmi mətbuatda işıqlandırılmayan siyasi fikirlər, hadisələr Andreyeviçin kitabında öz əksini tapıb. Məsələn, komsomolçu bir qoca qadına müraciət edir:

-Necə yaşayırsan, nənə?

-Şükür Allaha yaxşı.

-Allah yoxdur, nənə.

-Demək belə, bəs şeytan?

-Şeytan da yoxdur.

-Onda bəs sizi kim başımıza bəla gətirib?

Gəlin, qiyabi olsa da XX əsrdə keçirilən kommunist partiya-sının bir neçə qurultayının siyasi platforması haqqında fikirlərə nəzər yetirək. Çünki xalq hər yeni qurultayı böyük ümidlərlə gözləyir, maddi və mənəvi durumun getdikcə yüksəlməsinə inanırdı. Məsələn, 1952-ci ildə Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin katibi İosif Stalinin (1878-1953) rəhbərliyi ilə XIX qurultay keçirilir. Bu, Stalinin iştirak etdiyi son qurultay olur.

Tədbirdə Sovet dövlətinin iqtisadiyyatının, kənd təsərrüfatının, sənayesinin inkişaf perspektivləri haqqında çıxışlar, təkliflər olunur. 5 illik planların yerinə yetirilməsi, qazanılan uğurlar böyük vətənpərvərliklə sadalanır. Qurultayda əsas hədəf kimi “çürüməkdə” olan kapitalizm (tarix kitablarında belə yazılırdı) sistemi pislənir, sovet zəhmətkeşlərinin rifahının daha da yüksəlməsi ön plana çəkilir. Alqışlar səngimək bilmir, çünki sosializm

ideoloqları kapitalizmə qurultaydan meydan oxuyur. Marksın təbiri ilə desək, sosializm kapitalizmin qəbir qazanıdır.

XXII partiya qurultayı 1961-ci ildə keçirilir. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi N.S.Xruşşov (1894-1971) qurultayda öz tarixi hökmünü çıxarır. Stalini şəxsiyyətə pərəstişdə, bir çox hadisələrdə kəskin ittiham edir. Xalq qarşısında söz verir ki, 1980-ci ildə kommunist partiyasının rəhbərliyi altında kommunizm cəmiyyəti qurulacaq. O ildə televizorda son keşişi görəcəyik. Bir sözlə, xalqların kapitalizm sistemindən sosializmə keçidinə şərait yaradılacaq. Və biz hamımız buna çox inanırıdıq. Bu xəbərlər tədbir iştirakçılarının sevincinə səbəb olur, gur alqışlar Qurultaylar sarayının divarlarını titrədirdi. Ancaq Xruşşov siyasətçilərin vədlərinə özü inanmırdı. Deyirdi ki, bütün siyasətçilər eynidirlər, onlar çay olmayan yerlərdə körpü tikməyi vəd edirlər.

O dövrdə ilk kosmonavt Y.Qaqarinin (1934-1968) kosmosa uçuşu sovet elminin nüfuzunu qaldırır. Elmdən dinə qarşı bir alət kimi istifadə olunurdu. Məhz Qaqarin də ateizm təbliğat maşınının sürətinə uyğun fəaliyyət göstərir. Göydə olarkən orda Allaha rast gəlmədiyini söyləyir...

Növbəti qurultaylarda Baş katib L.Brejnev (1906-1982) 1966-cı ildən 1982-ci ilə qədər qurultaylarda xalqı inandırmağa çalışır ki, inkişaf etmiş sosializmdən kommunizm cəmiyyətinə keçməyə lap az qalıb. Bir gün səhər yuxudan oyanıb pəncərədən çöllə boylananda kommunizm günəşinin işığı gözlərimizi qamaşdıracaq, dörd bir tərəfdə qırmızı parçaların üstündə “Yaşasın kommunizmin qələbəsi!” şüarlarına rast gələcəyik. Bu ideal və utopik cəmiyyəti qurmadan L.Brejnev 4 dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülür. Bəlkə elə əsl kommunizm də bu idi. Sinən çatan qədər orden və medallara sahib olmaq. Elə isə İkinci dünya müharibəsinin qalibi İ.Stalin əməyinə görə neçə orden almalıydı?! Vaxtı ikən Stalin Brejnevi XIX partiya qurultayında

görmüşdü. O dövrdə Brejnev Moldaviyanın rəhbəri idi. Onun necə gözəl moldovan olduğunu Stalin dilə gətirmişdi.

Tarixi şəxsiyyətlər nə qədər bir-birindən xarakter və əqidə cəhətdən fərqlənirlər. Stalinin dünya malına nə qədər laqeyd olması onun 70 illiyində bir daha özünü təsdiq edir. Onun ünvanına müxtəlif ölkələrdən yüz mindən çox hədiyyə göndərilmişdi. Deyilənə görə, o, ancaq Sibirdən göndərilən balınc və örtüyü götürür. Bir-birindən qiymətli hədiyyələr göz oxşayırdı. On yeddi zalda hədiyyələrin ekspozisiyası sərgilənir. Hətta, məktəblilər Stalinin yubileyinə qiymət cədvəllərini göndərərək, aldıkları “5” qiymətləri ilə dövlət rəhbərinə öz məhəbbətini bildirirdilər.

Rəhbərlər dəyişildikcə ölkədə ab-hava da dəyişilirdi. Sonuncu XXVIII partiya qurultayı 1990-cı ildə baş tutur. M.Qorbaçov Sovet İttifaqının son Baş katibi, Rusiya dövlətinin ilk Prezidenti olur.

Bu illər ərzində təriflənən pislənir, pislədən təriflənir, vəd edilən Allahsız kommunizmin sükanı əldən çıxır. Böyük xaos dörd tərəfi bürüyür. Bu dəfə qurultayda səslənən alqışlar əvvəlki kimi sürəkli, davamlı deyil. Tarixin qarğışları taleyimizə yağır...Qibləsiz, ruhsuz ateizmin dayaqları titrəməyə, dağılmağa başlayır...

Yeni cəmiyyət ümitsiz xəstədir. Xəstənin isə həmişə həkimə ehtiyacı var. 1989-1990-cı illərdə Anatoliy Kaşpirovski adlı həkim-psixoterapeft televiziya ekranlarında peyda olur. Kaşpirovski siyasətçi deyil, yeni partiya proqramı hazırlamaqdan uzaqdır, kütləni psixi təsir vasitəsilə idarə edir...Yeni ictimai-siyasi quruluşa keçid dövrünü xatırlayarkən məhz A.Kaşpirovski yada düşür. Milyonlarla insan axşamlar ekran qarşısında Kaşpirovskinin seanslarını gözləyir. Nədənsə, köhnə “Sadko” filmi xatırlamalı olursan. Hindistanda Sadkonu və dostlarını qadınbaşı quş öz laylası ilə gipnoz altında yatırtmaq istəyir, əlbəttə, rahatlıq üçün deyil, pis məqsədlər üçün...

İndisə, zamanın axarını necə deyərlər, dəyişək. Dünyanın siyasi xəritəsinə nəzər salaq. Amerikada demokratik prinsiplərə əsaslanan, çoxpartiyalı cəmiyyətdə öz fərdi seçiminə sahib olan insanlar müxtəlif dünyagörüşünə malikdirlər. Məsələn, başqa xristian kilsələrindən fərqli olaraq zəncilərin öz kilsələrində spriçyuels, qospel oxunur. (Bir çox ölkələrdə fərqli ibadətlər mövcuddur.)

Keçən əsrin 60-cı illərində Amerikada bitlz həvəskarları çoxalanda, makkartizim pik nöqtəsinə çatanda müğənni Con Lennonun (1940-1980) öz fanatlarına çatdırmaq istədiyi fikirləri xatırlamaq yerinə düşərdi: “Xristianlıq keçib gedəcək. Mübahisə etmək lazım deyil, bunu gələcək göstərəcək. Bu gün biz daha məhşuruq, nəinki İsa. Mən bilmirəm hansı daha tez yox olacaq. Rokin-roll yoxsa xristianlıq. İsa pis deyildi, onun davamçıları şüursuz idilər.” Sem Xarrisin “Etiqadın sonu”, “Riçard Dokkinzin “Allah illyuziyadır”, Kristofer Xitçinsin “Allah məhəbbət deyil”, Viktor Stendjerin “Allah uğursuz hipotezadır” və buna bənzər ateist ruhlu kitabların sayı azalmır. “Yeni ateistlər” dinə qarşı aktiv mübarizəni təbliğ edir, dinə qarşı tolerantlığı pisləyirlər. Katolik keşişi Con Xot qeyd edir: ““Yeni ateistlər” “klasik ateistlər “ kimi deyil. Dahi ateistlər düşünürdülər ki, dinin inkar edilməsi yeni eranın başlanğıcı olacaq. “Yeni ateistlər” isə əksinə deyirlər ki, din yox olandan sonra köhnə qayda üzrə yaşamaq mümkün olacaq.” N.Berdyayevin maraqlı fikri var: “Ateizm, Allaha doğru açılan ehtiyat qapısıdır. Biz indi görürük ki, bir çox ateistlər həqiqətən də etiqada malik olurlar.”

Bir zaman Amerikanın senatı və prezidenti tərəfindən ümumtəhsil məktəblərində din tədris olunmağa başladı. Darvinizm nəzəriyyəsinin tədrisi qadağan olundu. Siniflərin divarında İncildən fikirlər, dini atributlar asılmışdı. Din dərində dualar oxunurdu. Məktəbdə valideynlərdən biri Madelin Myurrey Oxayer dini dərəyə qarşı öz etirazını bildirir. Konstitusiya qanun-

larına görə, vicdan azadlığının pozulduğunu iddia edərək, öz ətrafında həmfikirlərini toplaya bilir. "Amerika ateistləri" hərəkatının prezidenti olur. Madelin Myurrey Oxayerin ateist cəmiyyəti məktəbdə din dərsinin ləğv edilməsinə nail olur.

Bir haşiyəyə çıxım. Kitabın əvvəlində Ç.Darvinlə bağlı məlumat vermişdik. Əlavə olaraq onu qeyd edək ki, Çarlz Darvin əslində 40 yaşına qədər əsl xristian olub. Öz söhbətlərində Bibliyadan sitatlar gətirərdi. "Biq" yelkənli gəmisində dünya səyahətinə çıxarkən elmi axtarışlarına başlayır. Tədricən elmə olan həvəsi onu dindən uzaqlaşdırır. Ən acınacaqlısı odur ki, o, ömrünün son 10 ilində öz məşhur təliminə qayıtmır, onu müdafiə etmir. Darvinin sağlığında bir çox alimlər onun yanlış nəzəriyyəsini tənqid etmişdilər. Yeri gəlmişkən, bu alimlər arasında məhz N.Danilevskinin fəaliyyətinə (1822-1885) müraciət edək.

Alim öz dövründə Rusiyanın flora və faunasını öyrənmiş, elmi ekspedisiyalarda iştirak etmişdi. O, "Rusiya və Avropa" ilə yanaşı "Darvinizm: tənqidi tədqiqat" kimi fundamental əsərlərin müəllifidir. Onun darvinizmlə bağlı fikirləri əlbəttə, məktəb proqramlarına salına bilməzdi. Görkəmli alim, filosof N.Danilevskinin elmi kitablarına yüz ilə yaxın qadağalar qoyulsa da, Avropada daha çox tanınırdı. Qərb dünyasında yaranmış mənəvi böhrandan çıxmağın yolları, bununla bağlı yaranmış suallar onun "Rusiya və Avropa" kitabında öz cavabını tapa bilərdi. N.Danilevski yeni konsepsiya irəli sürmüşdü. Onun fikrincə, bəşəriyyətin tarixi ayrı-ayrı sivilizasiyaların tarixidir. Dünyada gedən proseslər birtərəfli inkişaf edə bilməz, əks halda tərəqqi tənəzzülə uğruya bilər. Bir sözlə, o dövrdə N.Danilevski bu gün irəli sürülən globallaşma prosesinin xalqların milli-mədəni dyərlərinə vuracaq zərbəsini, mənfi nəticələrini öncədən dərk etmişdi. Təəssüf ki, onun imzasına Sovet İttifaqında yalnız XX əsrin 40-cı illərinin sonunda az da olsa rast gəlmək olardı. Bu işə böyük nailiyyət idi. Kitabın əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi, İkinci dünya müharibə-

sindən sonra Stalinin siyasi, dini dünya görüşündə dəyişikliklər baş vermişdi. Stalin dinin əhali arasında əvvəlki nüfuzunu qaytarmağa çalışırdı. N.Danilevskinin "Darvinizm: Tənqidi tədqiqat" kitabı da ateizm təliminə qarşı idi. Görkəmli alimin elmi kitabları bu gün də öz tarixi əhəmiyyətini itirməyib.

Qayıdaq müasir dünyanın həqiqətlərinə...qeyd etmək lazımdır ki, Amerikada xristian dininə qarşı fəaliyyət göstərən cəmiyyətlər çoxdur. "Azad düşüncəli kampusların alyansı" gənclərin, xüsusilə də tələbələrin toplandığı cəmiyyətlərdən biridir. "Amerikanın humanist assosiasiyası" da öz ətrafında bir çox görkəmli alimləri, mədəniyyət xadimlərini toplaya bilmiş, "Humanist" jurnalında ateizmin fəlsəfəsi, dünyagörüşü təbliğ edilir, öz oxucu auditoriyasına malikdir.

Bunlarla yanaşı "Ateist alyansı", "Birləşmiş ateistlər", "Bertan Rasselin cəmiyyəti", "Dini fundamentalizmdən azadlığa doğru", "Keçmiş xristianlar" və.s. qeyri-dövlət təşkilatları kütlələr arasında geniş maarifləndirmə işləri aparırlar.

Ateistlər öz fəlsəfəsinə uyğun ideoloji cərəyanları, sosial hərəkətləri genişləndirmək üçün yetərinə gücə malikdirlər. Bu, onun sosial, "mədəni" potensialını həyata keçirməyə köməklik göstərir. Sosioloqların araşdırmalarına görə, Hollandiyada 15 il ərzində kilsələrdə ibadət 60-90% azalıb, Fransada da təxmini eyni vəziyyətdir. Bir sözlə, Qərbi Avropada 30 il ərzində yeni bir kilsə, kostyol tikilməyib. Bəzi dini məbədlər kommersantlara satılır, ordan ticarət obyektinə, idman zalı kimi istifadə edilir. Kitabın əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi, Oktyabr inqilabından sonra sovet quruluşu dövründə də belə bir proses baş vermişdi. Fransız inqilabından sonra da bu proses həyata keçirildi....

Lakin bu yaxınlarda Berlində xristian, müsəlman və yəhudilər üçün ekumenizmi təbliğ edən məbədin tikintisi nəzərdə tutulub. Əgər xalqlar arasında sülh, həmrəylik belə məbədlərin tikintisindən asılı olsaydı, biz bu layihələrin səmərəliliyinə inanardıq.

Mənə elə gəlir ki, bəzi insanlar elə düşünürlər ki, Allah çox uzaqdadır, bəlkə heç dualarımızı da eşitmir. Bir də dünya elə çalxalanıb ki, milyonlarla insanların iztirabları, harayı bəlkə də uzaq planetdə yaşayanları da narahat edir. Amerikanın "Əzəmətli Bryus" filmi xətriləyir. Uğursuzluqlardan tənqə gələn jurnalçı Bryus bir dəfə çox qəribə binaya dəvət alır. O, tanımadığı yerə getmək istəməsə də məcbur gedir və məlum olur ki, Allah onunla görüşmək istəyir. Və bir neçə müddətə Allah Bryusa öz səlahiyyətlərini verir. Bir çox sərgüzəştlərdən sonra Bryus dərk edir ki, Allah olmaq elə də asan məsələ deyil. Çünki o, gecəgündüz insanların taleyində iştirak edir. Yorgunluq, yuxusuzluq, laqeydlik Allaha yaddır. Hamının arzularından, dualarından xəbərdardır. Əslində Allah bizi öz qədim günahlarımızla birgə üz-üzə qoyub! Bəşəriyyət üçün isə bu, ən ağır sınaqdır. Vicdanımız günahlardan xəstələnib. Bu xəstəlik çoxmu davam edəcək? Bunu, ancaq Allah bilir! Mahatma Qandinin sözləridir: "Duada qəlbisiz sözlərdənsə, sözsüz ürəyə malik olmaq daha yaxşıdır".

1970-ci ildə Nyu-Yorkda yaranan "Sülh uğrunda din" ekumenist, patsifist təşkilatı müxtəlif din nümayəndələrini özündə birləşdirir. Bu çağırışları dəstəkləyən cəmiyyətlər hələ də qəti deyə bilməzlər ki, bəli, bizim qurum hansısa regionda müharibənin qarşısını ala bilib. Uzun illərdir ki, silahlar "sülh" deyən sözləri ölümcül yaralayıb, onların göyərçin kimi qanadlarını sındırır. Müharibələrdə partlayan bombaların zəhərli qazlarına qarşı göylərdəki mələklər də yəqin ki, səmavi əleyhiqaz geyinir.

Siyasətçilər müharibələrdə öz çirkin məqsədinə çatandan sonra qanlı əlləri ilə ağ vərəqlərdə "sülhü" təsdiqləyən sənəd imzalayırlar. Torpaqlarda müharibə, kağızlarda sülh. Daha sonra müharibə qurbanlarına həsr edilən daş heykəllər, kompozisiyalar yaradılır, turistlərin ziyarət etdiyi məkana-muzeyə çevrilir. Heykəlləri açıq səma altında görmək o faciəni yaxından görmək deməkdir. Tunc bədənli heykəllərin üzündə, dodaqlarında don-

muş haray canlanıb yeri-göyü titrədə bilsəydi, müharibələri də susdura bilərdi...

Azərbaycanda 1918-ci ilin 31 mart qırğınında 25 min azərbaycanlı ermənilər tərəfindən amansızlıqla qətlə yetirilib. Ermənilər 2 min nəfərin sığındığı xəstəxananı yandırıb. Zəngəzur qəzasında 115 azərbaycanlı kəndi yandırılmış, 10068 soydaşımız öldürülüb, şikəst edilib və s. vəhşiliklər törədilib. Bu haqda nəinki bizim tarixçilərimiz, həm də xarici müəlliflər öz obyektiv münasibətini kitablarda geniş şəkildə əks etmişlər. İki əsrdir Azərbaycan əhalisinə qarşı təşkil olunan qətliaamlar dünya ictimaiyyəti tərəfindən qəbul edilməlidir.

Dünya Kilsələri Şurası yaxşı olardı ki, təqvimdə yeni bir tədbirin həyata keçirilməsində iştirak etsin. Dünyada törədilən bütün soyqırımlarda həlak olanların ruhu üçün dualar oxunsun. Bəşəriyyəti barışığa çağıran bir humanist, ədalətli aksiya təşkil etsin.

Lakin ilk dəfə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı ermənilərin təcavüzkar siyasətini pisləmiş, Xocalı soyqırımını tanımışdır. Beynəlxalq səviyyədə qazanılan uğurlarımızda Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın xidməti əvəzsizdir.

Qeyd edək ki, ekumenizm dini-fəlsəfi liberal cərəyandır. Müasir ekumenizm əslində qloballaşma prosesinin önündə gədir. Bu hərəkət 1910-cu ildə Edinburqda fəaliyyətə başlamışdır. Dinlərin birləşdirilməsinə çalışan beynəlmiləl din həvəskarları tarixdə az olmayıb. Onlardan biri görkəmli filosof, rəssam, yazıçı kimi dünya mədəniyyətində bir çox əsərləri, fəlsəfi görüşləri ilə seçilən Nikolay Rerixdir. (1874-1947) Onu elmlə dinin sintezi məsələləri çox düşündürüb. “Şərq və Qərb”, “İerarxiya”, “Aqni-yoq”, “Asiyanın qəlbə” və s. kitabların müəllifidir. Sovet hakimiyyəti dövründə o, dövlət rəhbərlərinə buddizm ilə kommunizmi birləşdirib vahid siyasi ideologiyanın yaradılmasını təklif etmişdi. Lakin bu təklif dövlət tərəfindən qəbul edil-

mir. Buddanın müqəddəsliyi qarşısında təzim etməyin sovet adamı üçün yolverilməz olduğu bildirilir. Nikolay Rerixin “Maha-tma-Lenin” adlı yeni siyasi quruluş haqqındakı fikirləri öz inkişafını tapmır.

Son illər ərəb ölkələrində radikal qüvvələrin, düşmən əsgərlərinin hədəfində məscidlər, müqəddəs ocaqlardır, onların külü göyə sovrulur. Yunus peyğəmbərin də partladılan qəbri kimlənsə yerini dar edib. Belə getsə, qədim muzeylər də məhv olmaq ərəfəsindədir. Milli-mədəni abidələr təcavüzkar qüvvələrin hədəfindədir. Bu, ateizmin təbliği deyilmi? Rerix Paktına əsasən müharibə zamanı mədəniyyət abidələrində, muzeylərdə xüsusi bayraqlar asılır ki, bu obyektər dağıdılmasın. Bunu rəmzi olaraq xalq arasında “mədəniyyətin qırmızı xaçı” adlandırırlar.

Təəssüf ki, müharibələrin əsas hədəfi dini dözümsüzlükdür. Müharibələr dindarların, siyasətçilərin özgə dinə qarşı əks təbliğat aparan çıxışlarından, kitablarından başlayır.

XX əsrin yeni “Darvini” əmələ gəlib desək, yanılmazıq. İngilis yazıçısı, ateist, etoloq, bioloq Riçard Dokinz 2008-ci ilə qədər Oksford Universitetinin professoru olmuşdur. Müəllifi olduğu “Allah illyuziyadır” kitabının əvvəlində qeyd edir ki, çox istərdim dindar insanlar onu axıracan oxuyub ateist kimi başa çatdırsınlar. Riçard Dokinzlə polemikaya girənlər arasında Con Kopneveli sağlam düşüncə ilə “Dokinz illyuziyadır”, “Darvinin mələyi” kitablarını yazıb.

Riçard Dokinz “Allah illyuziyadır” kitabında İsa peyğəmbərin obrazını özünəməxsus sarkazmla təsvir edir: “Əhdi-Cədidin Tanrısı dünya ədəbiyyatında yəqin ki, ən xoşagəlməz personajlardan biridir. Qısqanc və buna görə qürurlu, xırdaçı, ədalətsiz, amansız, hakimiyyət sevən, intiqamçı, etnik təmizləmənin ilhamçısı, qadınları sevməyən, rasist...acıqlı xuliqan.” Görünür, Riçard da peyğəmbəri sevməyən kahinlər, xalq kimi İsanın əvə-

zinə quldur Barabbaya üstünlük verir, hətta, Pilatın yanında o daha amansız görünür. Çünki onun nəzərində peyğəmbər acıqlı xuliqandır. Bəs, onda Barabba kimdir? Riçard Dokinz deyəsən, keçmiş həyatda İsa peyğəmbərin başına tikandan tac hörənlərdən biri olub...Mən xristian deyiləm, amma ümumiyyətlə, dinə qarşı radikal, neqativ münasibətin öleyhinəyəm. Öz dininə etiqad edənlərin hissələrini təhqir etmək heç kimə şərəf gətirmir. Ateist, deist, blankist və başqalarının təbiətlə, ruhla bağlı sırf subyektiv fikirləri onların öz inandığı “həqiqətdir”.

Müəllif İbrahim peyğəmbərlə bağlı hadisəni isə təhrif edir, guya o Saradan olan İshaq adlı oğlunu qurban vermək istəyir, əslində o, Həcərin oğlu İsmayilla İshaqı səhv salır. Bəlkə də əksinə, müsəlmanlar İsmayıl qolundan olduğu üçün onu qəbul etmir, bilərəkdən İshaqın adını çəkir. Müəllif yazır: “Bu hadisə bugünkü standartlara görə kiçikyaşlı uşağın üzərində təcavüzdür, yuxarıdakının onun tabeçiliyində olana qarşı həqarətidir.” Riçard Dokinz İbrahim peyğəmbəri İkinci dünya müharibəsindən sonra Nyunberq məhkəməsindəki cinayətkarlarla müqayisə edir. Çünki ordakı alman hərbiçiləri öz əməllərinə haqq qazandıрмаq üçün cavab verirdilər ki, biz əmri yerinə yetirmişik. İbrahim peyğəmbərlə Nyunberq məhkəməsi arasında fərq görməyən müəllif üçün aydındır ki, müqəddəs meyarlar mövcud deyil. Bu da Riçard Dokinzin din haqqında düşüncə tərzini və anlayışınıdır.

Maraqlıdır, kiçikyaşlı uşaqların taleyi, yəni, doğrudanmı Riçard Dokinzi belə ciddi düşündürür? Bəlkə real həyatımızda müharibə meydanlarında uşaqlara qarşı anti-humanist, amansız əməlləri pisləyib buna öz obtektiv münasibətini, onların həlli yollarını göstərsəydi, daha xeyirxah mövqe sahibi olardı. Keçmiş tarixi şəxsiyyətləri subyektiv tənqid etmək çox asandır. Onsuz da baş vermiş hadisələri geri qaytarmaq, onlara təsir etmək mümkün deyil. Ən əsası odur ki, keçmiş tarixi səhvlər, günahlar

təkrar olunmasın, müasir dünyanın əmin-amanlığı üçün siyasi, ictimai qüvvələr birləşmək haqqında daha çox düşünsünlər.

Riçard Dokinz öz ateist düşüncələrini, mövqeyini gizlətmədən bəyan edir, onu tanımaq bu cəhətdən asandır. Lakin Belçika dramaturqu, yazıçısı Moris Meterlinqin (1862-1949) əsərlərini oxuyarkən onun əsas qayəsini dərhal hiss etmək çətindir. O, simvolist yazıçıdır, mistik mövzular onu daha çox özünə cəlb edir. Onun fikrincə, əsl həyat susmaqdadır, əgər nəşə demək vacibdirsə, yaxşı olardı ki, susmaqla cavab verək. Meterlinq statik dram ideyasını formalaşdırmışdır. Səhnədə emosiyalar deyil, insanın zahiri hərəkətləri daha çox diqqətə çatdırılır. Bir sözlə, insan sanki milliyətini, məqsədini, arzularını, mənəviyyatını itirmiş başqa məchul bir cəmiyyətdə yaşayır. Müəllif insanlara susmaqla yanaşı, öz radikal mövqeyini də təlqin etməyə çalışır: “Sosial inkişafın böyük və çətin vəzifələrindən biri keçmiş dağıtmaqdır. Biz düşünməməliyik ki, dağıntıların yerinə nə qoyacağıq, həyat özü bu quruculuğu öz üzərinə götürür.” Təsadüfi deyil ki, “Göy quş” 1908-ci ildə yazılıb.

Müəllifin fikrincə, pyesdəki personajları oynayan aktyorları cansız kuklalarla əvəz etmək olar. Bir çox əsərləri kimi, yazdığı “Göy quş” nağıl-pyesinin də sətiraltı mənası xeyirxah əməllərin əhəmiyyətsiz olduğunu tamaşaçıya çatdırmaqdır. Odunçunun uşaqları Tilttil və Mitil gələcək xoşbəxt günlərin quşunu axtarmaq üçün yola çıxırlar. Əslində Tilttil sosial ədalətsizliyə də bəraət qazandırır. Uşaqlar nə qədər necib işlər görsələr də, xoşbəxtlik quşunu tapa bilmirlər. Pyesin sonunda aktyorlar tamaşaçı zalına müraciət edir: “Biz sizdən çox xahiş edirik, əgər siz Göy quşu tapsanız onu bizə gətirin.” Lakin o Göy quş əfsanələrdə olduğu kimi sanki Moris Meterlinqin çiyinə qonur və o, da Nobel mükafatına layiq olur. Atezim təbliğati göründüyü kimi, müxtəlif forma və məzmununda yazıçının intellektual səviyyəsinə uyğun öz oxucusuna ünvanlanır.

Aleksandr Menin fikridir: “Məhəbbət-xoşbəxtliyin sinonimidir, əgər biz xoşbəxtliyə can atırıqsa, onda özümüzdə məhəbbət hisssini tərbiyə etməliyik... Kim məhəbbətlədirsə, o, bizi öyrədə bilər...”

Kaş məhəbbətin məsafə ölçüsü olan yaxın dostluq, keyfiyyət rəmzi olan sədaqət siyasi burulğanlara düşmədən insanlara dindən asılı olmayaraq, sülh gətirsin. Sülh sözü ölkələrdə çəməni kimi göyərsin. Bu çiçəkli çəməni, xüsusilə, uşaqların daha çox ehtiyacı var...

Bir haşiyəyə çıxım. Nifrətlə məhəbbət insanlar arasında gözə görünməz məsafə yaradır və heç kim bunun fərqi varmır. Bir gün müəllim auditoriyada öz tələbələrindən soruşur: "Deyə bilərsinizmi, niyə insanlar mübahisə edəndə çox vaxt səslərini ucaldırırlar?" Tələbələr buna müxtəlif izahlar versələr də, əsas məsələni unudurlar. Müəllim bu suala belə aydınlıq gətirir: "İnsanlar əsəbiləşib mübahisə edəndə zaman elə bil bir-birindən uzaqlaşır. Sanki aralarında böyük mənəvi məsafə yaranır və elə zənn edirlər ki, səsi ünvana çatmayacaq və qışqırmağa başlayırlar." Bəs, insan sevrəkən hansı halları yaşayır? -sualına isə belə cavab verir: "Sevgi onların arasındakı məsafəni azaldır, qəlblər bir-birinə yaxınlaşır və öz məhəbbətini az qala pıçılıyla paylaşır."

Fərdin azadlığının nəhayətsiz, sərhədsiz bir dəyər olmadığı məlumdur. Okeanların, dənizlərin də azadlığının sərhədi var-sahil, əgər onu aşsa yer üzünü suya qorq olar. Sular daha çox dərinliyi ilə seçilir, bu dərinlikdə isə sirli dünya, xəzinə yaşayır. Heç kim o əraziyə təcavüz etməyə cəsəret edə bilməz. İnsan dəniz kimi dərin, dağlar qədər uca mənəvi sərvətini çox vaxt yersiz talan edir. Xüsusilə, ayrı dillərdə, zamanda yazılan səmavi kitabların müqəddəsliyinə ləkə salmaq istəyənlərin sayı azalmır. Nə yaxşı ki, iki gözümüz olsa da hər şeyi iki görmürük, hər-tərəfli görürük. Cəmiyyətdə müxtəlif etiqadlara malik insanların harmoniya içində yaşamasının təmin edilməsi ən vacib məsələdir.

lələrdən biridir. Fərqli düşünənlər, əksinə, bir-birini yaxından tanımağa çalışmalı, bir-birinin mədəniyyətindən, mənəvi dəyərlərindən bəhrələnməlidir.

Qeyd edək ki, dinlərarası dialoqun inkişafı istiqamətində keçmiş Roma Papası II İohann Pavelin (1920-2005) fəaliyyətini xatırlamaq lazımdır. Onun bizim ölkəmizə səfərinin baş tutmasında Heydər Əliyevin böyük rolu olub. Azərbaycanı ziyarət edən Roma Papası Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Allahşükür Paşazadə, Bakı və Xəzəryanı Rus Pravoslav kilsəsinin yepiskopu Aleksandr, Dağ yəhudiəri dini icmasının sədri Semyon İxiilov ilə görüşmüşdü. 18 noyabr 2004-cü ildə Vatikanında keçirilən görüşdə o, bildirmişdir: “Heç kimə ixtiyar verilməmişdir ki, dinləri dözümsüzlük aləti, təcavüz, zorakılıq və qətlər üçün vasitə kimi təqdim etsin və ya onlardan istifadə olunsun. Əksinə, dinlərin dostluğu və qarşılıqlı ehtiramı əsl tərəqqi və sülhün zəngin mənbəyini təşkil edir.”

Lakin əsrlər boyu “izmlər”lə zəngin olan sosial-siyasi proqramlar, məxfi planlar insanları birtərəfli tərbiyə etmiş, onun hərtərəfli inkişafına mane olmuşdur. Xüsusilə də bu “izmlər” dinə, Allaha qarşı yönələn ən aqressiv təsir vasitələridir. Hansı “izm” bizi idarə edirsə, onun prinsip və qanunlarıyla yaşamağa məhkumuq.

Marksizim, leninizm, sosializm, kommünizm, kapitalizm, faşizm, terrorizm, ateizm, sürrealizm, kubizm, şovinizm və s. tarix boyu insanları siyasi əqidəsi uğrunda mübarizə aparmağa sövq edib. Siyasi cəbhələrə bölünən cəmiyyətdə sözsüz ki, sabitlik, əmin-amanlıq yaratmaq çətindir, xüsusilə də dini məsələlərdə. Sonda isə “izmlər” ailəsinin üzvü olan iqnostizmlə bağlı fikrə də aydınlıq gətirək. Məsələn, o ateizmdən nə ilə seçilir? “Allaha inanırsanmı?-sualına ateist: “Yox!” deyir, iqnostik isə: “Allah nə deməkdir?”-soruşur. Belə çıxır ki, iqnostikin dinə olan marağını məntiqlə gücləndirməyə, onu inandırmağa ümid var. Bəs, lurkiançılıq, ona kriptoteizm də deyilir, onun haqda nə

bilirik?. Onlar əksinə, öz dünyagörüşünü, etiqadını məxfi saxlayıb fikirlərini heç kimlə bölüşməzlər. Buna əyani misal, Osman imperiyası dövründə yunanlar, albanlar, ermənilər, gürcülər kriptoxristian olaraq formal cəhətdən müsəlmanlığı qəbul etmiş, zahirən islam adət-ənənələrinə uyğun yaşayırdılar. Əslində isə onlar xristian dininə sadıq qalaraq, gizlində onun qanunlarına riayət edirdilər.

Bir haşiyəyə çıxım. Filosofların fikrincə, Allahı dərk etməyin iki yolu var. Katafatik (pozitiv) və apofatik (mənfə). Apofatik üsul katafatik üsuldan daha üstündür. O həqiqəti aşkar etməyə daha çox kömək edir. Bekon haqlı olaraq qeyd edib ki, insan ağılı, məntiqi və onun dili, yer üzünün mahiyyətinin dərkə, ifadəsi üçün olduqca acizdir. Onlar birlikdə “gündüz şüuru” təşkil edir. Lakin bununla yanaşı “gecə şüuru” da mövcuddur. Mərkəzi sinir sisteminin özəyinə qədər yaxın və daha həssas keyfiyyətə malikdir. Ağıldan fərqli olaraq “gecə şüuru” həqiqətə daha yaxındır, o hay-küydən uzaqdır. Beləcə, apofatikanın səssizliyində alim həqiqətin səsinə eşidir və eşitdiklərini insanlara çatdırır. Mənfə dərkətmə ağılaşmaz yollarla müsbət tərəfə yönəlir.

Bu dünya və həyat milyonlarla insanın gözündə öz dəyərini itirir. Real dünyada real həyat başqa dünya üçün keçid rolunu oynayır. Və bu yol bütün normaları dəyişir, inkara bəraət qazandırmaqla ambivalent mənəviyyətin mədəniyyətini yaradır.

Rus klassik ədəbiyyatında rus mənəvi təcrübəsinə əsasən məhv olmaq sərhəddində sosial təcrübələr aparılır və özünü də əsas iştirakçı kimi bura daxil edir. Rusiya və sovet tarixində esxatoloqizmdən hərbi və iqtisadi avantyuralarda, əsrin tikintilərində istifadə edilib. Xüsusilə, “ölüm” kultundan daha çox istifadə olunub.

Kilsələrin zəngləri, məscidlərdən gələn “Azan” səsləri indi suveren dövlətlərdə ateizm üzərində qələbə himnidir. Nəhayət, indi din ocaqlarına daha çox insan axışır...Allaha məhəbbət in-

sana mähəbbətdir. İnsana mähəbbət həyatımızda gözəlliyə açılan yeni yaşıl cığırlar deməkdir. Qəlbi mähəbbətlə, xeyirxahlıqla döyünən insanlar isə bəşəriyyəti yalnız sülhə, xoşbəxtliyə doğru apara bilər.

Fikirlər məni nədənsə tarixin ən qədim ünvanına apardı. Eramızdan əvvəl II minillikdə müqəddəs Nil sahillərində yaşayan xalqlara məxsus ədəbiyyatla tanış olanda, xüsusilə, kitaba verilən ən böyük tərifi dönə-dönə oxudum. Şeirin məzmunu təxmini belədir: "Başdaşı yazılarından, möhkəm divarlardan kitab yaxşıdır. Kitabda yazılanlar ürəklərdə imarətlər, piramidalar ucaldır. Dillərdə həqiqət ucalsın deyə, səlnaməçilərin adı təkrar çəkilir".

Zaman kitabı deyil, kitab zamanı öz içində yaşatmağa qadirdir. Məhz buna görə dillərdə həqiqətin ucılması səlnaməçilərin, tarixçilərin, alimlərin, yazıçıların siyasi mövqeyindən və əqidəsindən çox asılıdır. Həqiqətən də kəskin sözlərlə xalqlar arasında soyuq müharibələr, ədalətli sözlərlə isə sülh də yaratmaq olar...Biz sülhün, ədalətin tərəfdarıyıq!

DÜNYANIN GÖRKƏMLİ MÜTƏFƏKKİRLƏRİ, ŞƏRQŞÜNASLARI QURAN VƏ İSLAM HAQQINDA

II HİSSƏ

Tarixdən məlumdur ki, nə qədər ideyalar, etiqadlar dünyanı siyasi cəhətdən hərəkətə gətirmiş, nə qədər əsatirlər, konsepsiyalar dünya mədəniyyətinə təsir göstərmişdir. Əsrlər boyu xalqlar arasında ən böyük sərhəd yarıdan dini ayrı-seçkilik hələ də davam edir. Dünyanı bürüyən amansız müharibələrdə məhz dinlə bağlı qarşıdurmalar öndə olduğu üçün dövlətlər arasında fikir, ideologiya döyüşü daha da güclənməkdədir. Müharibə tərəfdarları təcavüzə yol açan fikirləri, silahı ilə sərhədləri özgə torpaqlarda pozmaqla, öz çirkin məqsədlərinə bəraət qazandıрмаğa çalışırlar. Bu mübarizələrin isə əvvəli-axırını görülmür. Elmdə, bilikdə, istedadda rəqabət aparılsa bu, insanların firavan həyatına, bəşəriyyətə daha çox fayda verər. Allahsız elm yoxdur, Allahın ən böyük elmi mükəmməl insan varlığını yaratmaq idi. Planetlər, ulduzlar, yer kürəsinin canlı təbiəti onun varlığı üçündür.

Allah yeri-göyü qüsursuz, ən dəqiq elmlə ərsəyə gətirmişdir. Təsadüfi deyil ki, Quranda “Əl-Furqan” (Fərqləndirmə) surəsinin 1-2-ci ayələrində deyilir: “Aləmləri (insanları və cinləri Allahın əzabı ilə) qorxutmaq üçün (haqqı batıldən ayıran) Qurani öz bəndəsinə (Məhəmmədə) nazil edən Allah nə qədər (uca) uludur. (Ucalardan ucadır, əzəli və əbədidir, xeyir-bərəkəti bol və daimidir) o Allah ki, göylərin və yerin hökmü (səltənəti) Onundur. O, (özünə) heç bir övlad götürməmişdir, mülkündə heç bir şərki yoxdur. O, hər şeyi yaratmış və onu (onun nə cür olacağını) təqdir (əzəldən müəyyən) etmişdir.”

“Tarixi yaddaş və qondarma əhvalatlar” kitabın ikinci hissəsində islam haqqında bir çox dünya mütəfəkkirlərinin, şərq-şünasların fikirləri, tənqidləri, səmimi etirafları öz əksini tapıb. Hər bir müəllif islam dininə münasibətində öz mənəvi keyfiyyətləri, elmi, bəzən subyektiv mövqeyi ilə seçilmişdir.

Kitab üzərində işləyərkən, belə qənaətə gəldim ki, hər bir apologet öz mənəviyyatının, dünyagörüşünün hansı səviyyədə, hansı keyfiyyətdə olduğunu aydın nümayiş etdirir. Nifrətlə, inkarla həqiqətə güzgü tapmaq qeyri-mükündür. Nikolay Kuzanski panteizmi inkişaf etdirən görkəmli alim, katolik din xadimi kimi nəinki yaşadığı dövrdə, bütün əsrlərdə humanist filosof kimi yadda qalmışdır.

1453-cü ildə Nikolay Kuzanski “Ətiqadın razılığı haqqında” kitabını başa çatdırır. Dünyanın bütün şüurlu insanlarını birliyə təcavüz yolu ilə deyil, bir-birinə ehtiramı gözləməklə nail olmasını əsərində qeyd edir. 10 ildən sonra isə xristian və islam dini arasındakı oxşarlıqdan bəhs edir. O, şərq və qərb xristian kilsələrini dialoqa, islam ölkələri ilə barışığa dəvət edir. (“Supereku-menizm” adlanır müxtəlif dinlərin rəhbərlərini dialoqa çağırmaq.) O, yazırdı: “Yaradan Tanrı hər bir şeyin əsasını təşkil edir. Tanrının təkçə göydə olmasını düşünmək yanlış fikirdir. Tanrı heç yerdə və həmçinin hər yerdədir. Tanrı vahid və eyni zamanda nəhayətsizdir. Dünyanın yaradılışı da belədir. Tanrının yaratdığı kainatın nə mərkəzi, nə də sərhədi var. Fasiləsiz hərəkətdə olan kainatın nə aşağı, nə də yuxarısı var. O bütövdür və onun müxtəlif hissələrində eyni qanunlar hökm edir.”

Əslində XV əsrdə belə cəsarətli fikirləri N.Kuzanski Kopernikdən bir əsr əvvəl təsdiq etmişdi. O, həmçinin bildirir ki, başqa planetlərdə həyat var. 150 ildən sonra Cordano Bruno bu fikirləri irəli sürdüyünə görə kilsə tərəfindən tonqalda yandırılır. Çünki XV əsrdə yer kürəsi kainatın mərkəzi, onun hərəkətsiz vəziyyətdə olduğu iddia olunurdu. Kilsədə kardinal vəzifəsində

özünü müdrik alim kimi təsdiq edən riyaziyyatçı, teoloq, filosof N.Kuzanski öz həyatsevərliyi, səmimi münasibəti ilə hamının diqqətini özünə cəlb edə bilmişdi. Onun deyimlərindən: “İnsan elə bir təbiətə malikdir ki, o, Allahın yaratdıqları üzərində yerləşdirilmiş, təkçə mələklərdən bir az aşağıdadır.

İndi isə başqa əsrlərdə şərq mədəniyyətinə alim və yaradıcı ziyalıların münasibətini və təsirini izləyək. Asif Hacılinın “Qurani-Kərim Rus ədəbiyyatında” kitabına müraciət edək: “XVIII-XIX əsrlərin qovşağında rus ədiblərinin müsəlman dünyasına, Şərqə marağı iki amillə müəyyənləşirdi-romantizmə xas oriyentalizmlə və maarifçiliyin təsiri ilə. XIX əsrin əvvəllərindən Şərq və islam dünyasının bədii-estetik dərki ekzotik aləmə maraq çərçivəsindən çıxaraq, konseptuallaşır, fəlsəfi idrak səviyyəsinə qalxır, poetikaya təsir edərək “Şərq üslubunu” yaradır. Deyildiyi kimi, rus romantizmində Şərq anlamı islamla bərabər, ilkin xristianlığı da ehtiva edir...artıq Puşkin dövründən Şərq-islam aləminin rus ictimai, fəlsəfi, estetik və elmi fikri tərəfindən mənimsənilməsində müstəqil məktəb kimi təşəkkül tapmaqda olan rus şərqşünaslığının-S.Uvarov, O.Senkovski, A.Boldırev, X.Fren, N.Berezin,İ.Kaydanov,O.Kovalevski və xüsusən Mirzə Kazım bəyin, Mirzə Cəfər Topşubaşovun və digərlərinin böyük rolu olub.”

Rus oriyentalizminin patriarxı, Qazanda şərqşünas məktəbinin yaradıcısı, Sankt-Peterburq Universitetinin Şərq dilləri fakültəsinin ilk dekani azərbaycanlı Mirzə Məhəmməd Əli Hacı Qasım oğlu Kazım bəy (1802-1870) (Aleksandr Qasimoviç Kazım bəy) olmuşdur. “Azərbaycan ləhcəsinin” Qazan universitetində ayrıca fənn kimi tədris olunmasına çalışıb. 1835-ci ildə Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilir. 1859-cu ildə “İslam tarixi”, “Qurani-Kərimdə ahəngdarlıq” və başqa kitabların müəllifidir. Onun Rusiyada şərqşünaslıq sahəsinin inkişafında xidmətləri böyükdür. O, hələ gənc yaşlarından xristian dinini

qəbul edib katolik olsa da, həyatındakı bu əks-dönüş Kazım bəyin dünya səviyyəli şərqşünas olmasına mane ola bilmir. O, qeyd edirdi ki, islam heç vaxt sivilizasiyanın inkişafına mane ola bilməz. Tarixdən məlumdur ki, Kazım bəyin Şeyx Şamillə görüşləri olmuş və o, “Müridizm və Şamil” kitabının müəllifidir. Rus yazıçısı Lev Tolstoya, Çernışevskiyə ərəb və türk dillərini öyrətmişdir. Mirzə Məhəmməd Əli Hacı Qasım oğlu Kazım bəy bir azərbaycanlı alim kimi şərq və müsəlman maarifçiliyini rus və qərbi Avropa ənənələri, elmi ilə sintez etməyə çalışmışdı.

Alimlərlə yanaşı, şairlərin, yazıçıların da yaradıcılığında din mövzusu öz dərin əksini tapmışdır. Məsələn, Gilbert Çesterton (1874-1936) ingilis yazıçısı, esseisti, xristian mütəfəkkiri və deqektiv yazıların müəllifidir. O, yazırdı: “Bibliya bizə yaxınlarımızı, həmçinin, düşmənlərimizi sevməyi öyrədir, görünür, ona görə ki, onlar əslində eyni adamlardır.” Yəni məhəbbətlə və nifrətlə yanaşmağımızdan asılı olmayaraq, insanları biz axıracan tanıyırdıq mı?

“Müqəddəs Akvinalı” yazısına müraciət edək: “Müqəddəs Fransisk inanırdı ki, basurmanlara ürəyini açsa onlar dərhal öz Məhəmmədlərindən üz çevirəcəklər... Hər bir nəsl özünü hissləriylə axtarır, ona lazım olanı deyil, kim lazımdırsa onu tapır...İslam əslində sadə olduğu üçün sadə adamlara məxsusdur...Müsəlman üçün Allah o qədər də insani deyil, lakin daha konkretir. Allahın hökmü güclüdür, onu niyyət və tendensiya ilə bağlamaq olmaz.”

Daha sonra G.Çesterton kitabda qeyd edir ki, ərəblər Allahın yüz adını bilirlər, lakin o, gizli bir ada malikdir, onu dilə gətirmək olmaz. Əslində Allahın gözəl adları ilə yanaşı, ayrıca peyğəmbərlərə verilən əzəmətli məxfi adları mövcud olub. Bu adların qüdrəti ilə Allah onlara möcüzə yaratmaq imkanı verib. Mənbələrdən məlumdur ki, Allah qüdrətini, əzəmətini bildirən yetmiş üç adın tam sahibidir. “Qeyb” deyilən müqəddəs məka-

nın sirlərinin açarı o adlardır. G.Çesterton bu haqda dəqiq izah verə bilməmişdir. Quranın Ər-Rəd (Göy gurultusu) surəsinin 38-ci ayəsində deyilir: “(Ya Məhəmməd!) Biz səndən qabaq da peyğəmbərlər göndərdik, onlara zövcələr, övladar verdik. Allahın izni olmadıqca heç bir peyğəmbər, heç bir möcüzə gətirə bilməz. Hər dövrün bir kitabı (lövhi-məhfuzda yazılmış hökmü) var. (İlahi kitablardan hər birinin öz nazil olma vaxtı var. Bunlar zamanın, dövrün tələbinə və ehtiyacına görədir.)

Kitabın birinci hissəsində Vladimir Solovyov haqqında məlumat vermişdik. Onun islama münasibətinə, fikirlərinə bir daha nəzər yetirək. Onun filosof kimi toxunduğu mövzulara obyektiv mövqe göstərmək təşəbbüsü 1896-cı ildə yazdığı “Məhəmməd, onun həyatı və dini təlimi” kitabında öz təsdiqini tapır. Lakin nəzərə alaq ki, ən “obyektiv” fikirdə də müəllifin subyektiv mövqeyi iştirak edir. Məsələn, kitabdən nümunə gətirək: “Müsəlmanlar beləliklə, bizim qarşımızda onunla üstüdürlər ki, onlar dinin qanununa uyğun yaşayırlar, düzü, onların dini həqiqi olmasa da, amma həyatları yalan deyil.” Və yaxud: “Müsəlmançılıqda inancı olandan daima təkmilləşmə deyil, ancaq Allaha təkcə sədaqət aktı tələb edilir.” Quranın bir çox ayələri müsəlmanın əxlaq kodeksidir, cəmiyyətdə, ailədə, müharibədə vacib olan keyfiyyətlər insana aşılır. Əlbəttə, belə ayələrin hamısından nümunə gətirməyə geniş imkan yoxdur. Müsəlman elmlı, sağlam, imanlı, humanist bir şəxsiyyət kimi tərbiyə edilir, xüsusilə, Məhəmməd (s.s.) peyğəmbərin nümunəsində. Quranın Əl-İsra (İsrail oğulları) surəsinin 89-cu ayəsində deyilir: “Biz bu Quranda insanlar üçün hər cür məsəl çəkib (mənasını) onlara izah etdik...”

Rus şairi, kulturoloq, teoloq Dmitriy Şedrovitskinin də zəngin yaradıcılığında islam mövzusu öz aydın təhlilini tapmışdır. O, monoteist dinlərin tarixi inkişafını araşdıraraq, xüsusilə, islam dininə başqa din nümayəndələrinin əsassız, ədalətsiz mövqeyinə dəlillərlə cavab verir. D.Şedrovitski “Nur saçan Quran” kitabında İsa

peyğəmbərin Quranda dünyaya söz, müjdə gətirdiyi ayəni təsdiq edir. Yəni o insanlara qılınc deyil, məhz söz gətirmişdir. Əsrlər boyu qanlı döyüşlərdə qılıncın səsi dini mübarizədə öz sözünü demiş, müasir silahlar da din savaşında birinciliyi qorumaqdadır. D.Şedrovitski kitabda yazır: “Çox böyük təəssüf hissi keçirirəm ki, monoteizm həqiqətinin daşıyıcıları-yəhudilər və xristianlar vaxtında Allahın elçisi olan Məhəmmədə inanmaq və kömək etmək çağırışlarına dəstək vermədilər. Əlbəttə, əgər tək Allahlığın tərəfdarları o dövrdə etiqad uğrunda birləşsəydilər, bir-birinə dayaq olsaydılar bəşəriyyətin tarixi başqa bir istiqamət alardı, axı, dini ayrı-seçkilik bu günəcən yer üzünü titrədir və bir çox hərbi münaqişələr ideoloji qarşıdurmalarla bağlıdır.”

D.Şedrovitski islam dini ilə bağlı çox həssas problemə toxunur. Çünki bu haqda başqa din xadimləri həmişə susmağa üstünlük verirlər. Müəllif Məhəmməd peyğəmbərin Allah tərəfindən gəlişini əvvəlcədən müqəddəs yazılarda verildiyini dəlillərlə sübut edir. Quranın Ən-Nisa surəsinin 47-ci ayəsinə nəzər yetirək: “Ey kitab verilmiş kimsələr! Bəzi üzləri tanınmaz hala salıb ənsələrinə (arxalarına) çevirməmişdən və şənbə gününün hörmətinin saxlamayanlara (əshabus-səbtə) etdiyimiz kimi onlara da lənət etməmişdən əvvəl əlinizdə olanı (Tövrəti) təsdiqləyən olaraq nazil etdiyimizə (Qurana) iman gətirin!”

D.Şedrovitski kitabında Məhəmməd peyğəmbərin gəlişini təsdiq edən peyğəmbərlərdən-Daniyalın, Yəhyanın fikirlərini şərh edir... Müəllif qeyd edir: “Məhəmməd peyğəmbərin missiyasının məqsədlərindən biri özündən əvvəl gələn peyğəmbərlərin həqiqiliyini sübut etməkdir... Məhəmməd onların nəinki mənəvi rəhbəri, həmçinin, Allah qarşısında həmrəyidir...Məhəmməd peyğəmbər öz missiyasını əvvəlki bütün peyğəmbərlərindən ayrı təsəvvür etməyib.”

Quranın Ən-Nisa surəsinin 163-164-cü ayələrində bu fikirlər öz təsdiqini tapır: “(Ya Rəsulum!) Biz Nuha və ondan sonrakı

peyğəmbərlərə vəhy göndərdiyimiz kimi sənə də vəhy göndərdik... Biz İbrahimə, İsmayıla, İshaqa, Yaquba və onun övladlarına, İsayə, Əyyuba, Haruna və Süleymana da vəhy göndərdik. Biz Davuda da Zəburu göndərdik...Onların bəzisinin əhvalatını bundan əvvəl danışdıq, bəzisinin əhvalatını isə söyləmədik. Və Allah Musa ilə sözlə (arada heç bir başqa vasitə olmadan) danışdı.”

Şedrovitski daha sonra qeyd edir: “Məhz o, Musa peyğəmbər kimi öz yeni dini cəmiyyətini yaradıb ona başçılıq etdi, Allahın adından qanunu müqəddəs kitab olan Quranda yaratdı.” Müəllif bildirir ki, peyğəmbər Avvakum Ərəbistandan Allahın şöhrətini bütün dünyaya yayan xəbər haqqında əvvəlcədən demişdi. İsayya peyğəmbər də Məhəmməd peyğəmbərin böyük qələbələrini qabaqcadan söyləmişdi. İsayya demişdi ki, yəhər üstündə qoşa gələnləri görür, biri eşşək üstündə, o biri dəvə üstündədir. Din tatrixindən məlumdur ki, İsa peyğəmbər eşşəyə minmiş, Məhəmməd peyğəmbər dəvə üstündə olmuşdur.

D.Şedrovitski “Nur saçan Quran” əsərində Məhəmməd peyğəmbəri bütün peyğəmbərlərin möhürü hesab edir. Qurana onun layiq olduğu dəyəri verə bilir. D.Şedrovitski bildirir ki, Quran peyğəmbərimizə Allah tərəfindən uzun illər ərzində hissə-hissə verilib. Erkən sayılan surələr Məkkədə, daha sonrakı surələr isə Mədinədə yazılmışdır.

D.Şedrovitski şair kimi də fəlsəfi-dini şeirlərin müəllifidir. “Peyğəmbər və peyğəmbərlik” şerinin sonunda qeyd edir ki, məhz Quran Məhəmməd peyğəmbərin Allahın elçisi olduğunu təsdiq edir.

Fikirlərimizi dahi Füzulinin (1483-1556) “Mətlə ül Etiqad” əsəri ilə davam edək: “...bütün peyğəmbərlərin peyğəmbərliyinin sübutu müəyyən möcüzələrdən ibarət olmuşdur. Lakin o peyğəmbərlərdən sonra həmin möcüzələrdən heç bir əsər qalmamışdır. Halbuki bizim peyğəmbərin möcüzələrindən biri olan Quran peyğəmbərdən sonra olduğu kimi qalmış və bütün za-

manlar üçün qiyamət gününə qədər olan peyğəmbərliyinin şahidi olaraq qalacaqdır. Beləliklə, möcüzəsi daha artıq yaşayan və daha sabit olan (peyğəmbər) hamısından üstündür.”

A.V.Juravski yazır: “Avropalıların şüurunda təxminən belə bir mənzərə yaranır, Məhəmmədin təlimi yalandır, bu isə həqiqəti bilərəkdən təhrif etməkdir. Bu, fatalizmin dinidir, mənəviyyatsızlıqdır...təcavüz və qəddarlıq dinidir. Bir neçə nəsl alimlərdən, orientalistlərdən böyük əmək tələb edirdi ki, bu mövqe dəyişdirilsin... Lakin kilsənin müsəlmanlara qarşı dəyişən radikal münasibətini təkçə şərqsünas elminin uğurları ilə əlaqələndirmək sadəlövhlük olardı. Kilsənin yeni mövqeyi ilk növbədə dünyada sosial-siyasi sahədə gedən kardinal dəyişikliklərlə əlaqələndir.”

Lyusian İppolitoviç Klimoviç (1907-1989) sovet şərqsünası, islamşünası həmçinin XX əsrin ateist ziyalılarından biridir. “Elm və din” jurnalının baş redaktoru O.T.Bryuşlinskaya qeyd etmişdir: “Sovet ateizmində üç “K”-Krivelyev, Koretov, Klimoviç xristianlığı, buddizmi, islamı necə lazımdır darmadağın edirdilər...Biz isə çalışırdıq ki, məqalələri elə redaktə edək ki, etiqadlı insanların hissləri təhqir olunmasın.” L. Klimoviç 1930-cu ildə “Ateist” jurnalında çap olunan məqaləsində yazırdı ki, həcc islamın müqəddəs vampiridir. O, “Ateist lüğəti”nin müəlliflərindən biridir.

Görəsən, L.Klimoviç XXI əsrdə yaşasaydı, o, ateizmə necə yanaşardı? Sosial-siyasi proseslər əgər insanın şüuruna təsir edə bilmirsə, qəlbinə də yol tapa bilməz. Müasir fəlsəfənin görkəmli nümayəndəsi Rene Dekart deyib: “Mən dəqiq görürəm ki, bütün elmlərin inam və həqiqəti Allahın həqiqi elmindən xüsusilə asılıdır; mən onu dərk edənə qədər heç bir şey haqqında belə inandırıcı biliyə malik deyildim.”

L.Klimoviçin 1930-cu illərdə yazdığı “Quranın yaranması və mifologiyası” kitabına müraciət edək: “Yaxın və Orta Şərq ölkələrində sekulyar proseslər inkişaf edir. Getdikcə azad düşün-

cənin və ateistlərin klassik irsinə daha böyük canlı maraq yaranır. Bu əsərlərdə Quranda əks olunan problemlərlə bağlı düşündürən, arqumentləşdirilmiş fikirlər, nəticələr əks olunur.” Klimoviç fikirlərini bir çox görkəmli mütəfəkkirlərin adları ilə davam edir, məsələn, Əbu Reyhan Büruni, Əbu Əli ibn Sina, Ömər Xəyyam, İbn Tüfeyl, İbn Ruşdi (Averroes), İbn Xəldun, M.F.Axundzadə və s. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasında müəllifin xoşbəxtlər şəhərini-utopik sosial cəmiyyət yaratmaq niyyətini təhlil edir, burda nə kasıb, nə də dövlətli var, insan insanı istismar etmir. “İslam təlimi insanları imanlılara və kafirlərə bölür...insanları öz qüvvələrini birləşdirməyə mane olur.” Klimoviç ateist mövqeli alim kimi öz mühakimələrini bir çoxlarından fərqli olaraq, etlik qaydalar çərçivəsində oxucusuna çatdırır. Amma islam təlimini olduğu kimi qəbul edib onu qiymətləndirmək əlbəttə, nəinki ateist, həm də başqa din xadimi üçün o qədər də asan, sadə bir vəzifə deyildir. Daxilən islamı inkar etməklə, onu dərindən necə dərk etmək olar?

Nizami Gəncəvi bütün kitablarında Allahı, peyğəmbərləri mədh edir, ensiklopedik biliyi ilə seçilir. “İskəndərnamə”də o, islama qarşı deyil, feodal cəmiyyətin haqsızlığına qarşıdır. Düz yola islam vasitəsi ilə çatmaq olar. Klimoviç yazır: “İslam kafirləri qanundan kənarında saxlayır, müsəlmanlar və iman gətirməyənlər arasında fasiləsiz düşmənçilik yaradır.” Hər halda kafir sayılanlar kütləvi surətdə tonqallarda yandırılmayıb, namərd yollarla məhv edilməyiblər.

Klimoviç oxucusunu inandırmağa çalışır ki, islamda təzadlı fikirlər çoxluq təşkil edir, guya Quranda bunun şahidi olmaq mümkündür. Quranın ayələrində Allahın əzəməti ilə yerin, göyün sütünsüz dayanması, quşların havada uça bilməsi, başqa ayələrdə Allahın kainatın nuru olması haqda yazılmışdır. Görünür, o, apokrif yazılardan biri olan İdris peyğəmbərin (Yenoxun) kitabını diqqətlə oxumayıb. O, göyə merac edərkən

Allahın nurdan ibarət olduğunu dərk etmişdi. Nur, işıq həyat mənbəyidir. Allahın nurundan özünü məhrum etməklə, zülmət kimi fikirlərin labirintində yolu azmaq olar. Quranın “Nur” surəsinin 35-ci ayəsində deyilir: “O, nur üstündə bir nurdur. Allah dilədiyini öz nuruna qovuşdurur. Allah hər şeyi biləndir.”

L.İ.Klimoviç “Quranın yaranması və mifologiyası” kitabında cənnətin təsvirlərinin reallığını qəbul etmir: “Quranı tərtib edənlər onun üçün rəngləri əsirgəməyiblər...İslam dini sinfi cəmiyyətə məxsusdur, cənnət haqqında təlim burda öz əksini tapmışdır. Quran iman gətirənlərin sədaqətinə görə onlara cənnət səriniyi, xoş içkilər və qaragözlü hurilər vəd edir.” Mükəmməl biliyə, səmərəli kəşflərə görə insanlara Nobel və başqa yüksək dəyərli mükafatlar verilir, məgər bu, pisdir? Mömin insanların da göydə mükafatı cənnətdir, amma yerdəki kimi maddi deyil. Cənnət Sergey Markus qeyd edir ki, xristianlar arasında ən yaxşı islam bilicilərindən biri olan Vilfred Smitin fikrincə, islamı müsəlmanın dərk etdiyi kimi başa düşmək lazımdır. A.V.Juravski “Quranda və Əhdi-Cədidə insan haqqında” kitabında obyektiv mövqeyi ilə başqa alimlərdən seçilir. O, yazır: “İslam tarixini öyrənən şərqşünas təcrübəmə əsasən, mən bilirəm ki, bizim çoxumuz bu din haqqında dumanlı təsəvvürə malikik. Quranın antropologiyası haqqında danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, o insan haqqında sistemli şəkildə hansısa təlimdən bəhs etmir. Quranda belə bir təlim yoxdur və bu, təbiidir, çünki o nə fəlsəfi, nə də ruhani kitab deyil, dini qanundur. Quran insanın doğulduğu gündən ölənə qədər, bəşəriyyətin yarandığı gündən qiyamət gününə qədər fəaliyyətinə rəhbərlik edir.”

Jak Devalın fikridir: “Allah quşları sevib onlar üçün ağaclar yaratdı, insan quşları sevib onlara qəfəs yaratdı.” Allah nəyi yaratmışsa orda məhəbbət yaşayır. Yalnız insanların xeyri üçün hər cür şərait yaratmışdır. Onu sevdiyinə görə qəfəsə salmamışdır.

XX əsrin görkəmli xristian mütəfəkkiri olan Aleksandr Men haqqında yazmaq insana böyük zövq verir, onun şəxsiyyət kimi

sadəliyi, zəngin mənəviyyatı özündən sonra onu sevənlərin qəlbində unudulmaz izlər qoymuşdur. Məhəbbət və xeyirxahlıq haqqında müxtəlif xalqların dillərində yazılar ərsəyə gəlib. Yazı ilə müəllif arasında mənəvi əlaqə yoxdursa, o yazı ölüdür. Ürəklərdə doğulub əməllərdə yaşayan nəciblik isə həmişə nümunə kimi həyatda yaşayır, çünki onun şirin meyvəsi unudulmazdır.

A.Men elmi, mədəniyyəti ilə seçilən ruhani bir insan, mütəfəkkir alim idi. O, həmişə müxtəlif din nümayəndələrini fikir mübadiləsi aparmağa dəvət edirdi: "Tanrıya doğru gedən yol hər bir insana məxsus sirdir. Heç kim öz yolunu başqalarına israr etməməlidir. Tanrı bizim ağılımıza gəlməyən bir yerdə özünü insan üçün təsdiq edə bilər. Əlbəttə, dini təsəvvürlər arasında prinsipial fərqlər qalmaqdadır. Lakin buddaçılar, müsəlmanlar, xristianlar, konfutsiçilər Tanrının ali varlığını təsdiq edirlər...Təəssüf ki, mənəvi səviyyəsi aşağı olan insanlar həmişə rəmzi düşmənlər obrazı yaratmağı bacarırlar..."

A.Menin bu son fikrini keşiş Daniil Sısoyevə (1974-2009) şamil etmək olar. O, pravoslav din xadimi kimi xristianlığın əsas məqsəd və vəzifəsini islam dininə qarşı mübarizədə görürdü. Lakin Aleksandr Men və Daniil Sısoyevin fikirlərini öyrəndəndən sonra xristian dini, İsa peyğəmbər haqqında, ümumiyyətlə, insan dəyərləri haqqında müxtəlif təəssüratlarla üz-üzə qalır. İki peyğəmbər haqqında fikirlər, onlara verilən dəyərlər kəskin surətdə bir-birindən seçilir. Müxtəlif dini inanclara malik insanların hamını vahid Allah ətrafında toplamaq əvəzinə, Allaha verilən təriflərlə, sifətlərlə özünəməxsus tərzdə ona ibadət edirlər. Dünyada yaşayan insanlar müxtəlif dildə danışsa da onları yarıdan Allah bütün dilləri bilir. Nə qədər ki, xalqlar arasında dini, irqi ayrı-seçkilik var, Allaha da münasibət müxtəlif cür olacaq. Məsələn, buna bariz nümunə Daniil Sısoyevin qarşıya qoyduğu subyektiv fikirlərdir. O, tənqid etmək istədiyi hədəfə qarşı nifrətinin, mənfi münasibətinin güclü təsirindən ayrıla, emosiyala-

rını cilovlaya bilmədiyi üçün qərəzli mövqeyini etiraf edir: “Əgər söhbət islam və xristianlıq arasında fərqdən gedirsə onda insanın pravoslav dininə necə münasibət göstərdiyini öyrənmək lazımdır. Əgər insan kilsəyə yaxşı münasibət göstərsə, onu başa salmaq lazımdır ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, islam və xristianlıq bir araya sığmır...”

“İsa insanların günahlarını yuyandır...Pravoslavlar inanırlar ki, Tanrı təkdir, ancaq üçlükdə-Ata Tanrıda, Oğul Tanrıda, Ruh Tanrıdadır.Onlar üç deyil, təkdir eyni varlığı - iradəni, hökmranlığı, padşahlığı təşkil edir, ilahiliyin mənbəyi Atadır. Müsəlmanların Allahı isə tənhadır, doğmayıb, doğulmayıb. Ona görə də aydındır ki, biz ayrı-ayrı Tanrılara inanırıq.”

Bir incə mətləbə toxunmaq. İncilə əsasən İsa Məsih bütün insanların günahını öz üzərinə götürərək, son nəfəsində deyir ki, ya Rəbb, ya Rəbb, niyə məni tək qoydun? Məncə Allah öz peyğəmbərlərini heç vaxt darda qoymayıb. Nuh peyğəmbər öz günahkar əhalisinə görə cəzalanmır, əksinə Allah onu gəmi ilə seldən xilas edir. Yunus peyğəmbər öz günahı üzündən balığın qarnına düşəndə Allaha günahını etiraf edib, yalvarır və rəhmli Allah onu çətinlikdən qurtarır. Daha bir misal, Allah Musa peyğəmbəri Fironun hücumundan qoruyaraq, dənizi iki yerə ayıraraq onu azadlığa çıxarır. Demək, İsa Məsihin də Quranda deyildiyi kimi, onu zalımlar tərəfindən edam edilməsinə Tanrı imkan vermir. Quranda qeyd edilir ki, heç kim başqasının günahını öz üzərinə götürə bilməz. Hərəkət öz əməlinin girovudur, məsuliyyəti özü daşmalıdır. Əgər İsa peyğəmbər insanların günahını öz üzərinə götürə bilsəydi, Allah növbəti, sonuncu peyğəmbəri bəşəriyyətə gətirməzdi!

Daniil Sısoyevin islama, Məhəmməd peyğəmbərə olan neqativ, birtərəfli fikirlərinə nəzər yetirək. Onun "Məhəmməd peyğəmbər kimdir?" mühazirəsi geniş dinləyici auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdu. O sübut etmək istəyirdi ki, Məhəmməd

peyğəmbərə Allahın vəhyi baş mələk həzrəti Cəbrayıl tərəfindən deyil, qara bir qüvvənin, şeytanın əməlidir. Çünki peyğəmbərin eşitdiyi səs çox zəhmli və sərt olub, amma Həzrəti Cəbrayıl Məryəmlə, qohumu Zəkəriyyə peyğəmbər ilə çox mülayim danışib. Elə zənn etmək olar ki, Daniil Sısoyev peyğəmbərə vəhy ediləndə yanında olub. Cəbrayıl mələyin kimlə necə danışdığını yaxşı bilir. Bu, lap fantastik bir yazının mövzusuudur.

Daniil Sısoyevin dediyi kimi, əgər Quran şeytan tərəfindən nazil olubsa, niyə səmavi kitabda insanın düşməni sayılan şeytan və cinlərə qarşı ayələr var. Məgər onlar insanları ədalətə, xeyirxahlığa dəvət edə bilərlər? Quranda qiyamət günündə cəhənnəm qapıları kimlərin üzünə açılacaqdır? Mömin və xeyirxah insanlarını? Sısoyev Quranın surələrini mükəmməl bilmədiyi halda heç bir məntiqə sığmayan fikirlər söyləyir. Heç şeytan da insanları cəhənnəmlə qorxudarmı? Maddi dünyanın üstünlüyünü hər vasitə ilə önə çəkər. Qurani-Kərimin 114-cü “Nas” surəsinə nəzər salaq: “(Ya peyğəmbər!) De, pənah aparıram insanların Rəbbinə! İnsanların ixtiyar sahibinə. İnsanların Tanrısına. Vəsvəsə edən (Allahın) adı çəkiləndə isə qorxusundan qaçıb gizlənən şeytanın şərrindən. O şeytan ki, ürəklərinə vəsvəsə salır. (O şeytan istər cinlərdən olsun, istər insanlardan.)”

D.Sısoyev islama qarşı o qədər sərt mövqedə idi ki, əsas mətləblərin fərqi varmadan böyük can-fəşanlıqla onu tənqid hədəfinə çevirmişdi. Quranın surələrini diqqətlə oxusaydı, suallarına orda cavab tapa bilərdi. Niyə hər surənin əvvəlində Rəhim və mərhəmətli Allaha müraciət olunur? Bunu görmək o qədər də çətin bir iş deyil. Daniil ata “ Quran Allahın sözü olduğunu iddia edə bilərmimi?” məqaləsində məntiqdən, həqiqətdən uzaq fikirlərin düyününə düşür. O, Quranı heç bir vəchlə İncilin mükəmməl məzmunu, çümlələri, yunan şairlərindən Homer, Esxil, Sofoklun əsərləri ilə də müqayisə etmək belə istəmir. Guya, Quranın mənəvi səviyyəsi nəcib Avropa səviyyəsinə ucala bilmir.

Aleksandr Men: “Bütün dinlər bir mənbəni-tək Allahlığı təbliğ edir... Məgər bəşəriyyətin görkəmli nümayəndələri əl-Ərəbi, əl-Qəzali, Höte, Qandi, Dostoyevski, Solovyov, Berdyayev və başqaları bu dəyərlərə səsləməyiblər? Həqiqətə doğru aparın yolun qarşısındakı maneələri dəff etmək üçün hazırda bütün bilikləri mütləq bərpa etmək, yanlış mənəvi dəyərlərdən, insanları siniflərə bölməkdən imtina etmək, ümumbəşəri dəyərlər üzərində ideologiyayı gücləndirmək lazımdır.”

Daniil Sısoyev “Məhəmməd peyğəmbər kimdir?” məqaləsində özünəməxsus sarkazmla yazır: “İncil” ibrani, arami, qədim yunan dillərində yazılıb. Bu üç dil yaşayan canlı dillərdir. Bu üç dil bütün dünyanın universitetlərində, məktəblərində öyrənilir, nəinki qureyşlilərin ərəb dili. Bu cəhətdən Quran İncillə müqayisədə geridədir. Ona görə də müsəlmanlar məcburdurlar ki, öz yanlış fikirlərinə bəraət qazandırmaq üçün “Allah” sözü altında alovun, terrorun, qətlərin vasitəsi ilə mübarizə aparsınlar...Quran ərəblər və cinlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.” Bir sözlə, D.Sısoyevin fikrincə, Pravoslav kilsəsindən kənarda insanlar qurtuluş tapa bilməzlər. Nədənsə, o, "İncil"də yazılanları unudur. "Mühakimə etməyin ki, mühakimə olunmayasınız. Çünki nə hökmlə mühakimə etsəniz, onunla da mühakimə olunacaqsınız; və hansı ölçü ilə ölçsəniz, o ölçü ilə sizə ölçüləcəkdir." Ən dürüst qanun budur ki, insanların sizinlə necə rəftar etməsini istəyirsinizsə, siz də onlarla elə rəftar edin. "İncil"i oxuyan bəzi din nümayəndələri kilsələrə gəlib ibadət edən adamlara düzgün istiqamət vermək üçün İsa peyğəmbərin müdrik kəlamlarından, amma necə istifadə edirlər?!

A.V.Juravskinin “İslam” yazısına nəzər salmaq: “Qərbi Avropa və müsəlman mədəniyyəti həmişə qarşılıqlı təsir gücünə malik olub...Bütünlükdə avropalıların şüurunda təxmini belə bir təsəvvür yaranıb ki, Məhəmmədin dini təlimi yalan, həqiqəti bilərəkdən təhrif etmiş...təcavüz və qəddarlıq dinidir. Bir çox nəsəl alim və ariyentoloqlar belə dünya görüşünə son qoymaq

üçün böyük iş aparmışlar. Bu istiqamətdə əsaslı fikir söyləyənlərdən biri fransız islamşünası Lui Massinyondur (1883-1962).”

Allahın peyğəmbərləri olan Adəm, Şis, Nuh, İbrahim, Musa, İsa və Məhəmmədə (s.s.) cinlər tərəfindən deyil, məhz Allah tərəfindən peyğəmbərlik və yazılar verilmişdir. Adəm atamız göydə cənnətdə olarkən, məhz Havva xanımın şeytan fitnəsinə uyması onları Allahın dərgahından uzaqlaşdırır.

Qeyd edək ki, islam dininə mənsub bəzi insanlar, radikal dindarlar da var ki, “kafirlərə” qarşı gəncləri cihad etməyə səsləyir, günahsız qanlar tökməkdən əl çəkmirlər. Lakin onların əməlləri Qurana zidd hərəkətlərdir. Müqəddəs kitab, islam dini heç vaxt müsəlmanları haqsız yerə qan tökməyə təhrik etməyib.

2009-cu ildə həvəri Foma kilsəsində Daniil Sısoyev namə-lum insan tərəfindən qətlə yetirilir. Deyilənlərə görə, keşiş Sısoyev hiss edirdi ki, onun ömrü qısadır, hər şey tələsirdi. Bəlkə xristian dini uğrunda qurban gedənlər kimi müqəddəslərin sırasını artırmağa çalışırdı. 1974-cü il təvəllüdü D.Sısoyev yaş fərqi görə, əslində İsa peyğəmbərdən 2 il çox yaşayıb.

Təəssüf edici hadisələrdən biri odur ki, 1990-cı ildə məhz Aleksandr Menin də həyatına təcavüz edilmişdir. Hər ikisi pravoslav dinin nümayəndəsi kimi səmavi kitablara, onların dinini, əxlaqi dəyərlərini daşıyan insanlara olan münasibəti, səviyyəsi ilə bir-birindən kəskin surətdə seçilirdilər.

Protoiyerey pravoslav keşişi Gennadiy Fast D.Sısoyevin islama qarşı aqressiv çıxışlarına öz münasibətini belə bildirmişdi: "Kilsə "futbol" komandası kimidir. Daniil ata isə hücumçudur. "Futbol" o vaxt güclüdür ki, hərə vaxtında öz yerində olsun. Pravoslav kimi etiqağını qoru, ancaq hücumçu kimi yox, müdafiəçi kimi."

Əlbəttə, yuxarıda qeyd olunanlar təkcə xristianlara aid deyil, islam dinindən özlərinin pis məqsədləri üçün sui-istifadə edən, təhriflərə yol verən insanlara da aidiyyəti var. Minalanmış torpaq üzərində həyatını təhlükəyə atan insan kimi yaşamaqdansa, başqa-

sının dinini, müqəddəs hisslərini təhqir etməkdənsə, sülh, əmin-amanlıq içində yaşamaq yerdə ikən cənnətini qazanmaq deyilmi?

Quranın “Bəqərə” surəsinin 62-ci ayəsində deyilir: “Şübhəsiz ki, möminlərin, yəhudi, nəzrani və sabiilərdən Allaha və Axirət gününə iman gətirənlərin və yaxşı iş görənlərin mükafatı öz Rəbbi yanındadır. Onlara heç bir qorxu yoxdur və onlar kədərlənməyəcəklər.” Qurani-Kərimdə müxtəlif dinlərə mənsub insanlar haqqında heç bir ayrı-seçkilik olmadan möminlərin Allah tərəfindən mərhəmət göstəriləcəyinin şahidi oluruq.

Allah bütün insanlara dinindən asılı olmayaraq, yalnız təmiz imanına, əqidəsinə görə mərhəmət göstərir. Əməllə insanlar bir-birindən seçilir. Ailədə də valideyn öz övladlarını əməllərinə görə qiymətləndirir.

Daniil Andreyev (1909-1959) Rus yazıçısı, şair, tədqiqatçı, mistik-vizioner haqqında da fikirlərimizi şərh edək. O, yaradıcı insan kimi çətin həyat yolu keçmişdir. O, xristianlıqla islam arasında körpü yaratmağa çalışmış, Qurani-Kərimə, Məhəmməd peyğəmbərə olan sevgisi yazılarında, şeirlərində səmimi vəsf olunmuşdur. Əlbəttə, dünya xalqlarının mədəniyyəti, dini haqqında geniş dünyagörüşü onu “Rozi mira” adlı məşhur əsərini yazmağa təkan verir.

Andreyevin digər şeirlərində olduğu kimi, Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.) məracı barədə yazdığı “Peyğəmbərin gümüş gecəsi”ndə (1933) ilahi inancın vəhdəti, islamın digər dinləri birləşdirən ali məqamı və ümumbəşəriyyəti ifadə olunur. Beytul-Müqəddəsdə Həzrəti Məhəmmədi (s.ə.) gözləyən Musa və İsa onunla bir araya gəlib birlikdə dua edirlər və səmələrə əyan olur: ucalan peyğəmbərə ilahi səs əyan olur:

- Qalx və əyan et, seçilmiş, bütün şəhərlər və ölkələr boyu, Xalqlara çatdır

Mənim haqq olan Qurarnımı!

Kopt pravoslav keşişi Zəkəriyyə Botros isə din xadimi kimi dinlər arasında dialoqdan çox, qarşıdırmaya daha çox üstünlük ve-

rir. Zəkəriyyə Botros, Daniil Sısoyev və onun kimi din xadimləri əgər Allahın vahidliyinə inana bilsəydilər, Allahın insana verdiyi böyük qiyməti lazımınca dəyərləndirməyi bacarardılar. Vaxtı ikən Misirdə yaşayan Zəkəriyyə Botros islam dininə qarşı qalmaqallı çıxışlarına görə, vətəninə uzaqlaşmış, mühacirətdə yaşayır. Nədən-sə o, öz müddəalarını Qurana əsaslanmadan, Məhəmməd peyğəmbər (s.s.) haqqında mənbəsi şübhəli olan hədislərdən sitat gətirir. Guya peyğəmbərin qüsul aldığı suyu onun ətrafında olanlar içib, üzünə sürtürmüşlər. Axı, bu, hərəkət peyğəmbər tərəfindən ona iman gətirənlər üçün təhqir deyilmi? Onun bu əxlaqın sahibi olduğuna heç kim inana bilməz. "İncil"də İsa peyğəmbər sonuncu şam yeməyindən sonra öz şagirdlərinin ayaqlarını yuyub deyir ki, mən Rəbb və müəllim olduğum halda ayaqlarınızı yudum, siz də bir-birinizin ayaqlarını yumağa borclusunuz. Çünki...sizə bir nümunə göstərdim." Sadəliyin, əqidə, fikir vəhdətinin əsl nümunəsidir. Lakin Zəkəriyyə Botros yenə də qeyd etmək istəyirəm ki, Müqəddəs Qurani-Kərimə deyil, hədislərə əsaslanıb Məhəmməd peyğəmbərə yaraşmayan keyfiyyətləri oxuculara, tamaşaçılara aşılamağa çalışır. Quranın "Bəqərə" surəsinin 135-ci ayəsində deyilir: "(Yəhudilər, xaçpərəstlər müsəlmanlara:) " Doğru yolu tapmaq üçün yəhudi, yaxud da xaçpərəst olun!"- deyirlər.(Ya Rəsulum:) Sən de: "Biz batıldən haqqa tapınan (haqq yolda olan) İbrahim dinindəyik, çünki o, Allaha şərik qoşanlardan deyildi."

İslam peyğəmbəri haqqında yazılan ən maraqlı kitablardan biri deyərdim ki, məhz İrvinq Vaşinqtona (1783-1859) mənsubdur. Romantik ədəbiyyatın önündə gedən Amerika yazıçısı İrvinq Vaşinqton islam dini ilə bağlı 1849-cu ildə "Məhəmməd peyğəmbərin həyatı" kitabını yazır. Əsərdən məlum olur ki, müəllif ərəb mədəniyyətilə yaxından tanış idi. Çünki yazıçı İspaniyada 1842-ci ildən Amerikanın səfiri kimi çalışmış, orada yaşadığı müddətdə o, ərəb alimlərinin əsərləri ilə maraqlanmışdı. Məşhur Alqambra sarayında olarkən bu mövzuya müraciət edir.

Onu qeyd edək ki, Rusiyada onun hekayələri vaxtaşırı çap olunurdu. Hətta İ.Vaşinqtonun “Ərəb astroloqu haqqında rəvayət” hekayəsindən Puşkin bəhrələnərək məşhur “Qızıl xoruz haqqında nağıl” şeirini yazıb.

İrvinq Vaşinqton “Məhəmməd peyğəmbərin həyatı” kitabının ön sözündə yazır: “Oxuculara Məhəmmədin həyatını təqdim edərkən mən lazım bilirəm ki, az da olsa ona izah verim. Bir neçə il bundan öncə Madriddə olarkən ərəblərin İspaniyada hakim olduğu dövr haqqında oçerklər yazmağı nəzərdə tutmuşdum. Mən çox şeyi ispan mənbələrindən istifadə etmiş və ərəb tarixçisi Əbülfədinin tərcüməsinin surətinə Madriddəki müqəddəs İsidora monastrının kitabxanasında rast gəlmişəm...”

İstedadlı qələm sahibi İ.Vaşinqton böyük zövqlə təsvir etdiyi tarixi hadisələri, döyüşləri, Məhəmməd peyğəmbərin doğulduğu gündən ölən gününə qədər maraqlı, yadda qalan səhnələri sonda onların əsl mahiyyətini, tarixi müqəddəs vəzifəsini uydurulmuş hadisə kimi qəbul edir: “Müsəlman yazıçılarının Məhəmmədin doğulması, uşaqlığı haqqında fantastik hekayələri belədir...” Yazıçının bu etirafına səbəb olan məhz İsidora monastrının kitabxanasıdır. Orda islam dini onun peyğəmbəri haqqında yəqin ki, həqiqət qaranlığa bürünmüşdür.

İ.Vaşinqton kitabda yazır ki, anası Əminə xanım onu doğarkən heç bir ağrı çəkmir, körpə 3-cü ayında ayaq üstə durur, 7-ci ayında qaçır, 9-cu ayında müdrək sözlər deyir, 10 ayında uşaqlarla yarışır, ox atır. Nə qədər ki, Məhəmməd süd anası Həlimə xanımın yanında yaşayırdı, dörd tərəfi çiçəklənir, quyusu həmişə su ilə dolu olurdu, çəmənlər yamyaşıl idi, sürülər artıb çoxalır, ailəsində əmin-amanlıq olurdu. Məgər bu, gələcək peyğəmbərin açıq-aşkar nişanələri deyildimi? Qurani-Kərimin “Ali İmran” surəsinin 45-46-cı ayələrində isə İsa peyğəmbərin hələ körpə ikən beşikdə danışdığını bildirir və bu hadisəyə təbii yanaşır: “Mələklər dedilər: “Ey Məryəm, Allah sənə öz kəlmə-

si ilə bəşarət verir. Onun adı Məryəmin oğlu İsa Məsihdir. O, dünyada və axirətdə abırlı və Allahın yaxınlarından. Beşikdə böyüklükdə olduğu kimi insanlarla danışar və salehlərdəndir.” İslam dini peyğəmbərlərə xas ali, ilahi xüsusiyyətləri inkar etmir, onlara rəvayət kimi yanaşmır. “Quranı-Kərimin “Əz-Zuha” (Səhər işığı) adlı 93-cü surəsinin 6-7 ayələrinə nəzər salsaq islam peyğəmbəri haqqında qısa, lakin vacib hadisələr şərh olunub: “Məgər o, səni yetim ikən tapıb sığınacaq vermədimi?! Səni şaşqın vəziyyətdə tapıb yol göstərmədimi?! (Sən dini, şəriəti bilmədiyin halda, səni din, şəriət yoluna salmadımı?! Qırx yaşında sənə peyğəmbərlik vermədimi?!)”

İrvinq Vaşinqton kitabın 6-cı başlığında qeyd edir ki, dinlər haqqında həqiqətlər dönə-dönə təhrif edilmiş, ona görə də Allah uzun fasilələrlə dini etiqadın təmizliyini özünə qaytarmaq üçün bir çox peyğəmbərlərə vəhy vermişdir. Müəllif Nuh, İbrahim, Musa və İsa kimi peyğəmbərlərin adını təsdiqləyir. Lakin Məhəmməd peyğəmbərin (s.s.) müqəddəs missiyası haqqında şübhələrinə qalib gələ bilmir, “Məhəmmədin doğulması ilə bağlı müsəlman yazıçılarının fantastik yazıları belədir,”-deyə onun fəaliyyətini adiləşdirməyə çalışır.

İrvinq Vaşinqton Quran haqda zəngin biliyə malik olsaydı, islam dini haqda gözəl qələm sahibi kimi misilsiz bir əsər yarada bilərdi. Onun kitab yazmaqda əsas məqsədi nə idi? Axı, o, həvəslə, zövqlə təsvir etdiyi zəngin tarixi səhnələrin gerçəkliyini sonda şübhələrə bürüyür. İnkara olunan həqiqəti bu qədər parlaqlıqla, yeri gələndə səmimiyyətlə necə yazmaq olar? Bəlkə onun da bir çox yazıçılar kimi qəlbi ilə ağıl bir araya, barışığa gələ bilməyib?

Müəllif peyğəmbərin həzrəti Cəbrayıl tərəfindən köksünün yarılıb ürəyinin təmizlənməsini təsvir edir. Bu hadisə Quranı-Kərimin “Əl-İnşirah” (Genişlətmə) adlı 94-cü surəsinin 1-ci ayəsində öz əksini tapıb: “(Ya peyğəmbər!) Məgər Biz (haqqı bilmək, elm və hikmət dəryası etmək üçün) sənə köksünü açıb

genişlətmədikmi?! (Allahın köksünü açıb genişlətdiyi kimsənin qəlbinə şeytan vəsvəsə sala biməz. O, qüdsiyyət kəsb edər, vəhy qəbul etməyə layiq olar!)”

Kitab haqqında geniş təhlilə yer verməyəcəyik, lakin İ.Vaşinqtonun “Məhəmməd peyğəmbərin həyatı” kitabını şəxsən vərəqləyib, oxumağa dəyər. Məhəmməd peyğəmbərin (s.s.) vəfatı ilə bağlı hadisəni yalnız ona ehtiramla yanaşan yazıçı təsvir edə bilər: “Şəhərdən uzaqda olan Əbu Bəkr xalqı və Ömər in həyəcanlarını cilovlamaq üçün özünü vaxtında yetirdi. Otağa daxil olan kimi mərhumun üzərinə salınan örtüyü açıb onun solğun üzündən öpdü və haray çəkdi: “Ey mənə atamı, anamı əvəz edən, sən cansız ikən yenə də ətir saçırısan... Artıq sən tam xoşbəxtliyə malik olmusan, çünki Allah artıq sənə ikinci dəfə ölüm verməz.” Sonra mərhumun bədənini örtüb çölə çıxdı, Ömər in nitqini susdurmaq istəyi baş tutmayanda o, kütləyə müraciət etdi: “Əgər həqiqətən də siz, ancaq Məhəmmədə etiqad edirsinizsə, o vəfat edib. Yox, əgər siz Allaha xidmət edirsinizsə o, ölə bilməz. Məhəmməd yalnız Allahın peyğəmbəri olub, ondan əvvəlki müqəddəslərin, həvarilərin başına gələnlər onu da haqladı. Allah Quranda deyir ki, o, mənim rəsulumdur, lakin ölümü labüddür. Nə deyirsiniz? İndi o, ölübsə onun təlimlərindən imtina edəcəksiniz? Unutmayın ki, sizin imandan üz döndərməyiniz Allaha heç bir ziyan gətirə bilməz...”

Qəribədir, İ.Vaşinqton peyğəmbərin müqəddəs missiyasını əslində inkar etsə də, lakin ona öz isti münasibətini də gizlədə bilmir: “...Öz ilahi missiyasına, yeni dini yaymağına əmin olduqdan sonra əlbəttə ki, onu sonrakı yuxularında, görüntülərdə başa salır. İslamın banisi sözsüz ki, dahi insan, güclü yaradıcılıq fantaziyasına malik idi, lakin bizə elə gəlir ki, o, anların təsiri altında olub...Unutmaq olmaz ki, onun görüntüləri həmişə dəqiqliklə yazılmayıb...” Demək, müəllifin bu etirafı çox maraqlıdır, islam peyğəmbərinə Allah tərəfindən vəhy verilməsini istər-istəməz etiraf edir, onu islamın banisi kimi təqdim edir.

Siyasi-ictimai xadim İvan Lukyanoviç Soloneviçin dinlə bağlı fikirlərinə müraciət edək: “Din xadiminin haqqı yoxdur ki, özündən yeni bir şey uydursun: o, Bibliyada, Quranda verilən əbədi həqiqətlərə əsaslanmalı, bu həqiqətlərin əbədiyyəti üzərində istehza etməməlidir. Hər bir kitabda öz epoxasına, irqinə uyğun formada əbədi həqiqət verilib. Hər halda bu kitablardan heç biri pislik öyrətməyib. Hər bir din xadimi bu kitablara riyəət etməli, onun dilində danışmalı, əsrlər boyu yaranan ənənələri qorumalıdır. Şəxsi təşəbbüs burda yersizdir.” İ.Soloneviçin son fikri olan “şəxsi təşəbbüs burda yersizdir” son fikrini məhz Rus inqilabçısı-xalqçı, kimyaçı, yazıçı, şair, astronom keçmiş SSRİ-nin Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü, iki dəfə Lenin ordeni ilə təltif edilmiş Nikolay Morozova (1854-1946) şamil etmək olar. Rəssam Repin onun 1910-cu ildə portretini yaratmışdır.

O, vaxtı ikən çar II Aleksandra qarşı sui-qəsd törədənlərdən biri kimi 1882-1905-ci ilə qədər Petropavlovsk və Şlisselburq qalasında azadlıqdan məhrum olur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi bir-birindən tam fərqli elm sahələri ilə məşğul olmağa çalışmış, deyəsən, bir balaca astronomiya sahəsində nəyə isə nail olmuşdu. Kimya sahəsindəki fəaliyyətini Mendelejev olduqca kəskin tənqid edir, qızılçaya qarşı hazırladığı vaksinasından təcürbədə istifadə olunmur. Şair kimi də özünə pərəstişkarlar qazanmır, Nikolay Qumilyov onu şair kimi qəbul etmir. Yazıçı kimi isə Şlisselburq qalasında qaldığı müddətdə yazdığı “İsa” adlı kitabı ilə də şöhrət qazana bimir.

O,1930-cu ildə Moskva Dövlət nəşriyyatında çap olunan “İsa” kitabının giriş hissəsində qeyd edir: “...mənə dönə-dönə deyilib: Əgər qədim tarixi əks edən materialarımda həqiqəti təhrif edən sənədlər olsa, tarixi həqiqət fantaziyadan necə fərqlənə bilər?” Ağıllı adamların bu məsləhətinə baxmayaraq, N.Morozovun əsərdə yanlış informasiyalara yol verməsi, təəssüf doğuran acı faktlardan biridir. O, “həqiqəti” olduğu kimi

deyil, görmək istədiyi kimi təqdim edir. Kitabın ikinci hissəsinin birinci başlığı belə adlanır: “Quran nədir?”

Onun yaradıcılığında dinlə bağlı mövzu o qədər təzadlı, qeyri-obyektiv, primitiv səviyyədə yazılmışdır ki, onu oxuyarkən yazıçının islam dini haqqında qəribə fərziyələri müsəlman oxucusunu hiddətləndirməyə bilər. Çünki onun kitabı gerçəkliyi əks etmir, arqumentləri məntiqdən kənardır.

Aleksandr Men öz müsahibələrinin birində Morozovun dinlə bağlı fikirlərini şərh etmişdi. Onun müəllif haqda fikirləri ilə tanış olaq: “...Demək lazımdır, mən mükafata layiq görülməliyəm ki, bunu axıracan oxumuşam. Bu kitablar mənim üçün çox maraqlı idi psixatriya nöqtəyi-nəzərindən. Orda tarixə aid heç nə yoxdur. Dünya tarixinə aid öz konsepsiyasını yaratmışdır. İsa peyğəmbərə qədər insanlar vəhşi olublar, ağaclara dırmanıblar, nə Roma, nə Yunanıstan, nə də qədim Şərq-heç nə olmayıb, ancaq vəhşi təbiət olub. IV əsrdə yaşayan İsa peyğəmbərin şagirdləri olub, o vaxtdan elm, mədəniyyət başlayıb. Cəfəngiyyat! Mən düşünürəm ki, hər kimi 25 il təklidə saxlasalar nə desən yazmaq olar. O, həbsdə oturarkən bununla nicat tapmışdı.”

Lakin həbsdə yatan mütəfəkkirlərin hamısı Morozov kimi düşüncə sahibi olmayıb. Əgər Morozovun tərcümeyi-halı ilə yaxından tanış olsaq onun bir çox sahələrdə deletanlılığı, bacarıqsızlığı üzə çıxır. Təəssüf doğuran odur ki, belə yazarlar dini dəyərlərdən uzaq insanlara təsir edə bilirlər.

O, özünəməxsus inamla qeyd edir ki, Quran yəhudi-xristian İncilindən bəhrələnib. Bu kitab əxlaqi tövsiyələrin xaotik toplusu, həmçinin İncildə adları qeyd olunan peyğəmbərlər haqqında rəvayətlərdən ibarətdir. Qurani-Kərimin “Qəsəs” surəsinin 44-cü ayəsində deyilir: “(Ya Rəsulum!) Biz Musaya vəhy etdiyimiz (peyğəmbərlik bəxş edib Firon əhlinin yanına getməsinə buyurduğumuz) zaman sən (Tur dağının) qərb tərəfində Musanı gözləyənlər arasında deyildin. Sən(buna) şahid olanlardan

da deyildin! (Sənin yəhudilərə və ərəb müşriklərinə bu xəbərləri doğru söyləməyin yalnız Allahdan nazil olan vəhylərdir!)

Daha sonra N.Morozov ən savadsız suallarından birini verir:” Quran harda yazılmışdır? Guya o nə Məkkədə, nə də Mədinədə yazılmayıb. Guya coğrafi şəraitinə görə onlar mədəniyyət mərkəzlərindən biri ola bilməz. Sadələvh təsiri bağışlayan Quranın himnlərində (yəni surələri demək istəyir) hələ də günəşə səcdənin qalıqları hiss olunur. “Alla” (Allah) yunan dilində Elios “günəş” deməkdir. İslamda Amon-Ra, yəni Rə-Əman rəmzi Rəhman kimi qalmışdır. Rəhman Allah göyləri dirəksiz yaradaraq bütün ərşi- ayı, ulduzları, günəşi özünə tabe etdi. Morozov başqa dinlərə mənsub insanlarda Quran haqqında yanlış təsəvvür yaratmağa çalışır. O, qeyd edir ki, Quranın “Fatihə” surəsinin tərcüməsində “Əl həmdilillahı rəbbil aləmin” belə təqdim edilir: “De, Allah (Günəş Allahı).”

Allah tərəfindən yaradılan hər şeyin bir özəmətli, qüdrətli sahibi varsa, o da Allah özüdür. Onun təkə “Var ol!” deməsi kifayətdir. Məsələn, Quranın “Ənam” surəsinin 75-79-cu ayələrinə nəzər salaq: “Beləcə biz İbrahimə göylərin və yerin səltənətini göstərdik ki, yəqinliklə inananlardan olsun. Gecənin qararılığı onu bürüdükdə, o, ulduz görüb: “Bu, mənim Rəbbimdir”,-dedi.O batdıqda isə: “Mən batanları sevmirəm”, -dedi. Doğan ayı gördükdə: “Bu, mənim Rəbbimdir”, -dedi. O batdıqda isə: “Əgər Rəbbim məni doğru yola yönəltməsəydi, mən azmış adamlardan olardım”, i- dedi. Doğan günəşi gördükdə: “Bu mənim Rəbbimdir, bu, daha böyükdür”,-dedi. O batdıqda isə dedi: “Ey qövmüm! Həqiqətən, mən sizin (Allaha) şərik qoşduqlarınızdan uzağam! Doğrudan da mən, hənif olaraq üzümü göyləri və yeri yaradana çevirdim. Mən müşriklərdən deyiləm”.”

Bu mövzuyla bağlı fikirlərimizi daha da genişləndirmək məqsədi ilə bir çox mənbələrə müraciət etmək yerinə düşərdi. Daha sonra N.Morozovla bağlı fikirlərimizə qayıdırıq.

N.Morozovu rahatsız edən suallar çoxaldıqca, geniş səviyyədə cavablar verməkdə acizliyi hiss olunur: “Gəlin araşdıraq, görək ki, Quran hansı dildə yazılmışdır? Bizə deyirlər ki, ərəbcədir, belə olduqda, səni məcbur edirlər inanasan ki, o Səudiyyə Ərəbistanında yaranıb. Əslində bu, elə deyil...” “Ərəb” sözünün özü xalqın, tayfanın adı deyil, islam dinini bildirir...mən ərəb dilini adicə olaraq, islamçı, yaxud qureyşli adlandıracağam...”

Əvvəla Quranın zahiri deyil, batini məzmununu Morozov çətin ki, qavraya biləydi. Vaxtı ikən ərəb dilində qureyş ləhcəsi üstünlük təşkil etsə də Quran nazil olduqdan sonra o öz əvvəlki mövqeyini, üstünlüyünü itirmişdi. Bir çox ərəb yazarları Quranın bəlağətli dili qarşısında öz acizliyini hiss etmişdilər. Ona bənzər yazılar üzə çıxartmaq istəyən bəzi ərəb şairlərinin isə canfəşanlıqı, zəhməti hədəf getmişdi. Bu haqda Quranın “Yasin” surəsinin 69-cu ayəsində deyilir: “Biz ona (Məhəmməd əleyhissalame) şeir öyrətmədik və bu ona heç yaraşmaz da (lazım da deyildir).” Qurani-Kərimin dili olan ərəb dili qiyamətə qədər heç vaxt dünya tarixindən silinə bilməz. Allah o dilə öz xeyir-duasını vermişdir. Həmçinin səmavi müqəddəs kitab hədis, fiqh üsulu, fiqh elmlərinin inkişafına səbəb olmuşdur.

Əgər “Qəsəs” surəsinin 57-ci ayəsini oxumaq ona müyəssər olsaydı bir çox suallarına cavab alardı. "(Qureyşlilər) dedilər: “Əgər biz səninlə birlikdə haqq yolu (islam dinini) tutub getsək, (əksəriyyəti müşrüklərin əli ilə) yurdumuzdan tezliklə didərgin salınarıq. “Məgər biz onları özümüzdən bir ruzi olaraq hər yerin meyvəsinin (hər cür meyvənin) daşınıb gətirildiyi (daxilində Kəbə yerləşən) qorxusuz-xətərsiz (müqəddəs) bir yerdə (Məkkədə) sakin etmədikmi? Lakin onların əksəriyyəti (Allahın onlara bəxş etdiyi bu nemətin qədrini) bilməz.”

Quranın “Nəhl” surəsinin 23-cü ayəsində isə deyilir: “Bu (Quranın dili) isə açıq-aşkar bəlağətli, fəsahtətli ərəb dilidir.(Ərəblər özləri Quranın dil, üslub gözəlliyi qarşısında hey-

ranlıqlarını, acizliklərini gizlədə bilmədikləri halda, əcəmilər bu cür fəsahtli ərəb dilini haradan bilə bilərlər?)” Şərqşünaslar qeyd edirlər ki, ərəb dilinin söz ehtiyatının zənginliyi onun özgə dillərdən az bəhrələnməsinin göstəricisidir.

Qayıdaq Morozovun əsassız mühakimələrinə. Təəssüf ki, o, az qala özünü “peyğəmbər” kimi göstərməklə, cəmiyyəti Quran haqqında “həqiqətlərinə” inandırmağa çalışırdı. Əslində sərt təbiətə, çətin həyat şəraitinə malik ərəzidə əhalidə nikbinlik, iradə, vahid Allaha iman aşılamaq, xeyirlə şərin sərhədlərini fərqləndirmək vacib məsələlərdən biridir. Cənnət kimi yerdə yaşayan insana xoşbəxt olmağı öyrətməyə ehtiyac varmı?!

Quran bildiyimiz kimi, 23 il ərzində Məhəmməd peyğəmbərə (s.s.) həzrəti Cəbrayıl tərəfindən vəhy yolu ilə verilib və onun 3 müəllifi olub: Allah, Həzrəti Cəbrayıl, Məhəmməd peyğəmbər (s.s.). Əgər Morozov bilsəydi ki, Quranın zahirindən çox batını fikri əsasdır və onun təfsirini bilmək vacibdir, Allah qarşısında günaha batmaqdan qorxardı. Rus inqilabçısı Qurana qarşı inqilab etməklə, öz savadsızlığını bir daha üzə çıxarır. Müəllif Lenin, Marks və Engelsin əsərləri ilə səmavi kitab olan müqəddəs Quranın yerini səhv salır. Halbuki "Elmi kommunizm" kitabının müəllifi Karl Marks da Məhəmməd peyğəmbər(s.s.) haqqında yazmışdır: "O, (Məhəmməd peyğəmbər(s.s.) həyatı bahasına bütperəstləri tək Allahlığa dəvət edirdi və əbədi həyatın toxumunu əkməyi bacarmışdı. Onun tək cə bəşər tarixinin dahi şəxsiyyətləri sırasına daxil etmək olardı. Onun peyğəmbərliyini və yer üzündə səmavi elçi olduğunu qəbul etməliyik".

“Ali-İmran” surəsinin 99-cu ayəsində deyilir: “De: “Ey kitab əhli! Siz (haqqa) şahid olduğunuz halda, nə üçün iman gətirən kimsələri Allahın yolundan döndərməyə çalışaraq, onlar üçün əyri yol axtarırsınız? Halbuki Allah sizin etdiklərinizdən qafil deyildir.”

Deyəsən, Morozov VIII əsrdə ərəblərin İspaniyanı fəth edərək özəmətli Kordova əmirliyi yaratmağı haqda heç nə oxumayıb. Kənd təsərrüfatı, ticarət və istehsal sahələri inkişaf edir, tibb, riyaziyyat, coğrafiya, astronomiya, zoologiya, fizika sahələri üzrə ərəb alimlərinin əsərləri Avropada geniş yayılır. İspaniyada incəsənət və ədəbiyyat yüksək inkişaf tapır, Kordovada böyük kitabxana, universitet fəaliyyət göstərir. Avropa böhran içində ikən, epidemiyalar, amansız xaç yürüşləri və inkvizisiyaya məruz qaldığı bir dövrdə İspaniya ərəblərin hakimiyyəti dövründə qüdrətli mədəni bir dövlətə çevrilmişdi. Pifaqorun təbirincə desək, mənəviyyatsız elm təhlükəlidir. Təəssüf ki, N.Morozov ərəb xalqının mədəniyyətinə, dininə layiq olduğu qiyməti verməyi bacarmayıb, yoxsa bilərəkdən onun Avropadakı nüfuzunu əsassız mühakimələri ilə gözdən salmaq istəyib? Atalar sözüdür, görünən dağa nə bələdçi?

Nikolay Morozovun islam, Qurani-Kərim haqqında sərsəm, qaranlıq fikirlərindən, sonra işıqlı, aydın bir ünvan arayaq. Tarix elmləri namizədi, islam və xristian dinləri arasında dialoq yaratmağa çalışan istedadlı publisist Aleksey Vasilyeviç Juravski Antik Şərq Mədəniyyəti İnstitutunun aparıcı elmi işçisidir. Məsələn: “İbrahim Quranda”, “İslam Avropa xristian düşüncəsində”, “İsa Quranda”, “Xristianlar və müsəlmanlar: dialoqun problemləri” və s.kitabların müəllifidir. Onun 2004-cü ildə “Ves mir” nəşriyyatında çap olunan “İslam” kitabına müraciət edək: “Quran müsəlmanın düşüncəsində Allahın birbaşa insanlarla danışığıdır. Ona görə də müsəlman heç vaxt deməz ki, Məhəmməd Quranda demişdir ki... Quranın Əz-Zuxruf (Qızıl bəzəklər) surəsinin 2-3-cü ayələrində deyilir: “(Haqqı batıldən ayıran) açıq-aydın Kitaba and olsun ki, Biz onu anlaya biləsiniz deyə, ərəbcə Quran etdik.”

Quranda ərəb dilinin qeyd edilməsi Məhəmmədin əsl peyğəmbər missiyasının əsas arqumentlərindən biri kimi onun xeyrinədir. Allaha ibadət kitabı kimi Quran, ancaq ərəb dilində legitimdir.”

Juravski Quranın tərcümələri ilə bağlı araşdırmalar aparmışdır. “İslam” kitabında yazır ki, islamda belə bir fikir formalaşmışdı ki, Quran tərcümə olunmur, halbuki artıq VII əsrdə müsəlman tarixinə əsasən fars tərcüməsi Salman əl Farisi, VIII əsrdə bərbərlər tərəfindən edilmişdir. İlk latın tərcüməsi (yüksək səviyyədə deyildi) 1142-ci ildə... Robert Kettonskiyə məxsusdur. Məhz bu tərcümə 1543-cü ildə Bazeldə T. Bibliander tərəfindən M. Lyuterin və F. Melanxtonun giriş sözü ilə nəşr edilmiş, 1547-ci ildə bu kitabın əsasında A. Arrivabene italyan dilinə tərcümə etmişdir. XII əsrdə həmçinin Mark Toledski Quranı latın dilinə tərcümə etsə də o tam bu günəçən gəlib çatmayıb, qorunan bəzi mənbələrə görə onun tərcüməsi R. Kettonskidən daha güclü idi. XV əsrin ortalarında üçüncü latın tərcüməsi Seqoviyadan olan Yəhya tərəfindən həyata keçirilmişdir. Onun da yalnız giriş hissəsi qorunub saxlanılıb. Bunlarla yanaşı 1698-ci ildə latın dilinə edilən ilk elmi tərcümə italyan iezuit L. Maraççiyə mənsubdur. Birinci fransız tərcüməsini 1647-ci ildə İskəndəriyyədə konsul işləyən fransalı K. Dyur Rie etmiş, onun əsasında A. Ross ingilis dilinə, Qlazemaker holland dilinə, Lanqe alman və ilk rus tərcüməçiləri 1716-cı ildə P. Posnikov, 1790-cı ildə İ. Verevkin Quranı rus dilinə çevirmişlər. Ərəb dilində Quranın tam mətni II Yekaterinanın dövründə Peterburqun Elmlər Akademiyasının nəşriyyatında çap edilmişdir. 1734-cü ildə C. Seylinin Quranın ingilis dilinə tərcüməsini 1792-ci ildə rus dilinə tərcümə edən A. Kolmakov ilk dəfə müqəddəs kitaba elmi şərhlər verməyə çalışmışdır. Lakin ərəb dilindən elmi tərcümə 1871-ci ildə D. N. Boquslavski, 1878-ci ildə Q. S. Sablukov və 1963-cü ildə İ. Y. Kraçkovskiyə məxsusdur.

Bu tərcüməçilərin arasında D. N. Boquslavski (1826-1893) haqda qısa da olsa qeydlər etmək istərdim. O, general, İstanbulda mülki diplomat, rus-osman tərəfdaşlığını təqdir edən şəxsiyyət kimi yadda qalmışdır. Quranı ərəb dilindən rus dilinə ilk

dəfə 1871-ci ildə tərcümə etmişdir. D.Boquslavskinin Qurandakı şərhləri şeyx İsmayıl Fərrux Əfəndinin “Mavakib” kitabından istifadə edilmişdir. O, müsəlmanların məişət və həyat tərzinə yaxından bələd idi. Xüsusilə, onunla imam Şeyx Şamil arasında dostluq əlaqələri vardı. Hələ polkovnik rütbəsində olarkən rəsmən onu hər yerdə müşayiət etmişdi. Təəssüf ki, bu haqda Boquslavski zəngin xatirələrini qələmə almayıb, görünür, rus hərbiçisi kimi xidməti vəzifəsi buna imkan verməyib...

Akademik Kraçkovski təəssüflənirdi ki, bu tərcümə Elmlər Akademiyasının arxivində tozlanır. O, Dmitriy Boquslavski haqqında demişdi ki, onun gördüyü iş bizim ərəbşünaslıq tarixində bu generala böyük yer verir. Təəssüf ki, bu elmi tərcüməni rus dilli oxucular Rusiyada əldə etmək imkanından məhrumdurlar. Təkcə bir dəfə 1995-ci ildə Quranın tərcümə kitabı 100 ədəd bahalı üz qabığı ilə nəfis səviyyədə çap olunmuşdur. Həmin nüsxələrin bəziləri müzey və kitabxanaya, sərgiyə göndərilmiş, bir çoxu böyük məbləğə satılmışdır.

Məhz İstanbulun “Çağrı yayınları” nəşriyyatının rəhbəri Şaban Kürd bu şərəfli vəzifəni öz üzərinə götürərək, 2001-ci ildən geniş oxucu kütləsi üçün Boquslavskinin tərcümə kitabını nəşr etdirir. Kitab 2004, 2005, 2007, 2012, 2013-cü illərdə öz oxucularını sevindirmişdir. Mən illərlə Boquslavskinin Quranı tərcümə kitabını əldə etmək arzusunda idim. Yalnız 2015-ci ildə İstanbulda bu dəyərli kitabın-2013-cü il nəşrini əldə etmək mənə nəsib oldu. Həqiqətən də D.Boquslavski Qurana böyük məhəbbətlə, səmimiyyətlə yanaşmış, bu isə müsəlmanlara olan obyektiv, qərəzsiz münasibətin parlaq nümunəsidir.

Kitabda bir çox rus generallarının hərbi fəaliyyətini izlədik. D.Boquslavski isə onlardan fərqli olaraq silahdan çox qələmə sadıqlıq göstərmişdir. Kitabda ən gözəl şərhlərindən birini nəzərinizə çatdırırıq: “Peyğəmbər deyirdi ki, əgər siz Allahdan cənnət istəsəniz arzu edin o, sizə Fidovsu versin, çünki bu cən-

nət bağlarının ən hündür yerindədir, onun üzərində isə Allahın taxtı yerləşir.”

1997-ci ildə Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimləri Ziya Bünyadov (1923-1997) və Vasim Məmmədəliyev Quranı Azərbaycan dilinə tərcümə etmişlər. Kitaba ön sözü Vasim Məmmədəliyev yazmışdır. Tərcümə ilə bağlı müəllif qeyd edir: “...Hər hansı bir mütərcim Qurani-Kərimi bu və ya başqa dilə tərcümə edərkən onu öz biliyi dairəsində, özü başa düşdüyü kimi tərcümə edir. Qurandakı sözlərin mənası isə o qədər dərin, o qədər kontekstualdır ki, onları çox zaman bir sözlə vermək mümkün olmur...Quranın elm aləminə məlum olan ilk türkçə tərcüməsi XI yüzilliyə aiddir. Cığatay ləhcəsində olduğu ehtimal edilən bu tərcümənin bir nüsxəsi Leninqrad (Peterburq) Şərqşünaslıq İnstitutunun kitabxanasında, digər nüsxəsi isə Mançestrədəki Rilanz kitabxanasında saxlanılır. Allah kəlamının oğuz ləhcəsində olan tam olmayan tərcüməsi Britaniya müzeyində 1338-ci ildə Elxanilər üçün həmin ləhcədə Şirazda yazılmış başqa bir nüsxəsi isə Türkiyədədir...Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsinə orta əsrlərdən başlanılmış, lakin təəssüf ki, bu tərcümələr əlyazma şəklində qalıb nəşr edilməmişdir...Quranın Azərbaycan dilində “Kəşf əl -həqaiq ən nükət əl ayati vəd-dəqaiq” adı altında nəşr edilmiş ilk tərcümə və təfsiri Bakı qazisi Mir Məhəmməd Kərim ağaya məxsusdur. Zaqafqaziya şeyxülislamı Məhəmməd Həsən Mövlazadə Şəkəvinin 1908-ci ildə Tiflisin Qeyrət mətbəəsində çap olunmuş “Kitab əl-bəyan fi təfsir əl-Quran” adlı ikicildlik tərcümə-təfsiri də öz elm siqləti və dəqiqliyi ilə nəzər-diqqəti cəlb edir...Oxuculara təqdim olunan bu nəşrdən məqsəd Qurani-Kərimin müasir Azərbaycan dilinə ədəbi tərcüməsidir...Qurani-Kərimi poetik tərcümə etmək istəyən ya Allah kəlamının özündə olan qafiyə sistemini saxlamalı, ya da tərcümə etdiyi dilə uyğun bir qafiyə sistemi taparaq onun həm məna dəqiqliyini, həm də üslub gö-

zəlliyini, poetikliyini qoruyub saxlamalıdır. Bu iki ümdə məziyyətin hər ikisinə eyni dərəcədə müvəffəq olmaq, hər ikisini bütün tərcümə boyu qoruyub saxlamaq imkan xaricindədir.”

Bu deyilənlərə onu əlavə etmək istəyirəm ki, məhz Allah kəlamını qafiyə çərçivəsində saxlamağa çalışan tərcüməçilərdən biri tarix elmləri doktoru, linqvist, şərqşünas Teodor Adamoviç Şumovskidir (1913-2012). Onun fikrincə, bu, ərəb dilinin orijinalına daha yaxındır. Şumovski Kraçkovskinin tələbəsi kimi yetişmişdi. Tərcüməçi Sablukov isə həm Kraçkovskinin, həm də Çernişevskinin müəllimi idi. Üç görkəmli tərcüməçi öz həyatını Quranın tərcüməsinə həsr etmiş, lakin onların tərcümələrində fərqlər heç də az deyildi. Şumovski öz müəllimi kimi Quranın elmi interpretasiyasına daha çox diqqət yetirirdi. Bununla bərabər o, qeyd edir ki, Kraçkovskinin tərcüməsində bir çox ayələrin mənası oxucu üçün qaranlıqdır.

T.Şumovski milliyyətə polyak idi. O, 1913-cü ildə Jitomirdə doğulsa da Birinci dünya müharibəsində ailəsi yaşamaq üçün Şamaxıya köçür. Teodor göz açıb Şamaxının təbiətini, mülayim insanlarını görüb həyata ilk qiymətini verə bilmişdi. Bu qiymətə, səmimi münasibətə onun “Quran” Şumovskinin bədii tərcüməsi” kitabında rast gəlirik. Ateizmin hökm sürdüyü dövrdə Quranı oxumaq, məscidlərə toplaşmaq qadağan idi. Kitabda oxuyuruq: “Müsəlmanlar əhatəsində olmağıma baxmayaraq, heç kimin əlində Quran görməmişdim. Sovet dövründə bu müqəddəs kitab qadağan edilmişdi. Əlbəttə, inancı olan “türklər” onları belə adlandırırdılar, hələ anbara çevrilməyən şəhər məscidlərinin birində gizlicə ora toplaşırdılar. Mənim yeniyetməlik dövrümdə Şərqi gözoşayan cizgiləri hər gün qarşımda açılırdı. Şəhərin cənub hissəsində qədim karvan yolu uzanır, o indi əsas küçələrdən biridir. Küçə boyu tacirlərin dükənləri sıra ilə düzülüb. Cümə günləri burda bazar səs-küyü içində olur, qonşu kəndlərdən hərə öz malı ilə bazarda iştirak edir. Əsas küçənin hər iki qurtaracağında

Cümə məscidi qüsul almaq üçün suyu quruyan hovuz və uca minarəli “Sarı torpaq” məscidi yerləşirdi. Yan küçədə dua binası xarabalığa çevrilmişdi. Geniş həyətin küncündə müqəddəs pir vardı...Dağın yamacında yüksəklikdə qəbristanlıqdır. Qəbirlər bir sırada düzülüb uzanır, hər birində ərəb yazıları var...” Görünür, Şamaxı əhalisinin mehriban, səmimi münasibəti, şərq koloriti, xalqımızın qonaqsevərliyi gənc Teodorun islama münasibətində əhəmiyyətli rol oynayıb. Qəbir daşlarının üstündəki ərəb yazıları, qəbristanlıqda Qurandan oxunan “Yasin” surəsi onun yaddaşında həmişəlik yaşayıb. Quranın surələrinin təsir gücünü, melodik avazını necə unutmaq olardı? Onun müqəddəs ayələrinin ilahi qüdrəti öz dinləyicisinin qəlbinə yol tapa bilir. Teodor Şumovski Şamaxıda müsəlmanların adət və ənənələrini, milli keyfiyyətlərini yaxından bildiyi üçün toxunduğu hadisələrdə təhriflərə yol vermirdi. Müəllif öz kitabında yazır: “Müsəlmanın üç böyük andı var, onu pozmağa hətta ən aşağı səviyyəli insan cəsərət etməz: “Allaha and olsun”, “Peyğəmbərə and olsun”, “Qurana and olsun”...İnqilablar baş qaldırmış dağılmış, dövlətlər əmələ gəlmiş məhv olmuş, insanın gözləri qarşısında yeni ölkələr yaranmış Quran isə yaşayıb yaşayır. Onun sözlərini daha çox qəlblər öz dərinliyinə toplayır, həyatını onunla bağlayır.”

Onu da qeyd edək ki, Şumovski repressiya illərində Lev Qumilyovla bir yerdə həbs olunmuşdu. Həbsə səbəb müəllimi Kraçkovskinin müdafiə etməsi idi. Şumovski Klimoviçin Kraçkovski haqqındakı tənqidi yazısına qarşı sərt münasibət göstərmişdi. Yuxarıda Klimoviçin ateist yazıları, təfəkkürü ilə bağlı fikirlərimizi qeyd etmişdik. Əlbəttə, sovet hakimiyyəti dövründə ateizm təbliğatçısının fikirləri şərqşünas alimlərin mövqeləri ilə üst-üstə düşə bilməzdi. Şumovski həbsxanada, əsir düşərgəsində də öz yaradıcılıq fəaliyyətini, tərcümələrini davam etdirirdi. Onun Quranın poetik tərcüməsi dünyanın şərqşünaslıq sahəsində ən qiymətli kitablardan biri sayılır. Həbsdə olan Morozovun

islam haqqında cəfəngiyyat fikirləri ilə Şumovskinin Qurana olan məhəbbəti arasında nə qədər böyük fərq var. Morozovun mövqeyindəki islama qarşı əsassız fikir savaşı əslində onun savadsızlığını üzə çıxarır.

Quranın tərcüməçilərindən biri olan İman Valeriya Poroxovanın sözüdür: “Əgər müsəlman Quran oxuyarsa heç vaxt terrorist ola bilməz.” Qalsın ki, Quranı, nəinki oxumaq, hətta onun haqqında geniş təsəvvürün olmaya...

1992-2008-ci il ərzində Şumovskinin Quranın poetik tərcüməsi 5 dəfə çapdan çıxıb, çox nüsxəsi muzey və kitabxanalara hədiyyə edilib. Qismət elə gətirib ki, Peterburqda Volkovski qəbristanlığında müəllimi Kraçkovskinin qəbri yanında Şumovskinin qəbri yerləşir. Müəllim-tələbənin ruhları Yasin surəsi ilə rahatlıq tapsın. Görəsən, T.Şumovskinin Quranın poetik tərcümə kitabı onun vaxtı ikən sevdiyi, yaşadığı Azərbaycanın keçmişdə mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Şamaxının kitabxanasında varmı?!

Quranı tərcümə edənlər arasında yapon filosofu, siyasi xadim Okava Syumeyin də adına rast gəlmək olur. 1945-ci ildə Yaponiya xəstəxanasında yapon hərbi cinayətkarlarının müalicəsində iştirak edən həkim Yevgeniy Aksyonov öz xatirələrində yazır: “Okava Syumey məhkəmədə Yaponiyanı məğlubiyyətə gətirib çıxaran Todzyonun keçəl başına qapaz vurmuşdu. Bu, hadisə onu yaponlar arasında məşhur şəxs etmişdi. Amerikanlar onu edam etmərlər. Okava Syumeyi sərsəm kimi xəstəxanaya salırlar. Mən xəstəxanaya tez-tez baş çəkirdim. Xəstəliyinə baxmayaraq, o, Quranı yapon dilinə tərcümə edir. Amerikanlar Yaponiyanı tərک etdikdən sonra onu xəstəxanadan buraxırlar...Mən bilməzdim ki, nə vaxtsa bir çox yaponlar haqqında memuarlar, tədqiqat işləri yazacağam.”

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Yaponiyada 10 minə yaxın müsəlman yaşayır. Yapon dilində Quranın 7 tərcüməsi var. Omar

Mita ilk müsəlmandır ki, Quranı yapon dilinə tərcümə edib. 1920, 1937, 1950-ci illərdə Quranın 3 tərcüməsi var. 1957-ci ildə Quran ərəb dilindən yapon dilinə tərcümə olunub. Kutaro Yamauka ilk müsəlman yaponudur ki, Həccə ziyarətə getmiş, 1938-ci ildə Tokioda məscid inşa etmişdir.

Ən maraqlısı odur ki, yazdığım mövzu ilə bağlı apardığım axtarışlar zamanı İrina Tavaratsyan imzasında müəllifinin islamla bağlı obyektiv, pozitiv ruhda publisist yazısını, Məhəmməd (s.s) peyğəmbərə həsr etdiyi şeirini oxuyanda çox heyrətləndim. Şeir bu sonluqla bitir: “Mən dualarımla açar əldə etdim, onu sənə qaytaracağam, Ya Ər-Rəhman, təki bağışla məni”. Deyirlər, ad insanın taleyinə təsir edir. “İrina” adının mənası yunanca “rahatlıq”, “sülh” deməkdir. Bəlkə ona görə İrina Tavaratsyan sanki sülh quşu kimi öz nəcib missiyası ilə erməni bacı və qardaşlarına nümunə olmaq istəyir. Hər-halda onun qəlbindən süzülüb gələn islam haqqında mövzuları real tarixi faktlara söykənir. Bir çox erməni şair və alimlərinin əsrlər boyu islam və türkçülük mövzusunda uydurduqları saxta yazılara bənzəmir. İrina Tavaratsyanın yaradıcılığında uca tutulan islamın yaşıl bayrağı fikir ordusunun qarşısında əzəmətlə dalğalanır: “Dünya islama ehtiyatla yanaşır. Bir çox insanlar üçün islam haqda təsəvvür beynəlxalq terrorizmlə bağlıdır. Halbuki Avropanın mədəniyyət və incəsənətinə dərin təsir göstərə bilən islam, tarixi cəhətdən yüksək mədəniyyət yaratmışdır.” Quran öz ədalətli, humanist, ali qanunları, elmi ilə bəşəriyyətin qüruba enməyən günəşidir, desək, yanılmazdır.

Görkəmli rus şairi İ.Bunin (1870-1953) öz şeirlərinin birində kəskinliklə deyir ki, Quranın əzəmətini eşitməyənlərə lənət olsun. İ.Buninə rus poeziyasının “müsəlman şairi” deyilir. “Cihad” sözünü Quranda mənəvi paklıq uğrunda mübarizə kimi qiymətləndirməsi şairin islam qaynaqlarından düzgün, səmərəli bəhrələnməsinin ən bariz nümunələrindən biridir.

Şərq mədəniyyətinin dəyərini bir daha üzə çıxarmaq üçün məhz qərbi Avropanın, Rusiyanın bəzi tərəqqipərvər ziyalılarından yaradıcılığından, Qurana olan məhəbbətindən az da olsa, nümunələr gətirdik.

“Allaha tərəf çağıran, yaxşı iş görən və həqiqətən, mən “müsəlmanlardanam” deyən kəsdən daha gözəl söz deyən kim ola bilər?” (Fussilət,33)

1946-cı ildən ömrünün sonuna kimi (1978) islam dininin ən parlaq tədqiqatçılarından biri Lui Massinyonun şagirdi Anri Korben “İslam fəlsəfəsinin tarixi” əsərində yazır: “Çox təəssüf ki, islam fəlsəfəsi uzun müddət dərsliklərə salınmamış, fəlsəfə tarixi üzrə elmi-tədqiqat işləri daha doğrusu, latın sxolastlarının nöqteyi-nəzərincə öyrənilmişdir.” Bu mövqe də dinlər arasında barışığa, yaxınlığa şərait yaratmağa mane olur. Fikirlərdə gedən “döyüşlər”, ayrı-seçkilik silahdan da güclüdür.

XVIII əsrdə yaşayıb yaranan İsveç alimi Emmanuel Svedenborq “Göylərin sirləri” əsərində yazır: “Hələ qədim zamanlardan insan ruh və mələklərlə danışa bilmişdir. İndiki zamanda əgər insan əsl dini etiqada malik deyilsə, Allahdan uzaqdırsa, bu, onun üçün çox təhlükəlidir...”

Yazılarını böyük həyəcanla oxuduğum fransız filosofu, şair, Frityof Şuonun (1907-1998) “İslamı dərk et” əsərindəki səmimi apologiyası oxucusunu hərtərəfli düşünməyə vadar edir. Şərq ədəbiyyatını, islamın təməl qanunlarını bilən müəllif öz əsərində qeyd edir: “Allahın danışdığı dili müqəddəs saymaq olar. Çünki o danışılan dil başqa dillərdə rast gəlinməyən xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Ona görə də müəyyən dövrlərdə hər hansı hadisələrlə bağlı yeni dinin yaranmasını iddia edənlər yanılırlar.” Bu fikirlər Quranın “Ali İmran” surəsinin 19-cu ayəsi ilə ahəngdar səslənir: “Həqiqətən Allah dərgahında (qəbul olunan) din islamdır”. F. Şuon daha sonra qeyd edir: “Peyğəmbər (Məhəmməd peyğəmbərimizi (s.s) nəzərdə tutur) demişdir: “Allah ağıldan uca

heç nə yaratmamış, vay o kəslərin halına ki, bunu dərk etməzlər. Həmçinin gözəl sifətlərə layiq Allah gözəlliyi sevir. Bunlar əlbəttə, islam dini üçün xarakterikdir.” O, Quranı kosmosun əksi, surələrini dünyalar, ayələrini varlıqlar kimi yüksək qiymətləndirir. İslama iman gətirən müsəlman kimi F. Şuon Allahın mərhəmətini öz oxucularına əl-Qəzalinin diliylə təqdim edir. Cəhənnəm odunda yanan günahkarlardan biri hamıdan çox ağlayıb, ucadan fəryad etdiyi üçün onu Allahın hüzuruna aparırlar. Allah onun cəhənnəmdə yalvarışlarıyla seçilməsinin səbəbini soruşanda, o, cavabında deyir: “Sən məni cəzalandırırsan da sənə mərhəmətinə olan inamımı heç vaxt itirməmişəm.” Allah onu inamında məyus etmir: “Mən səni bağışlayıram.” Quranın “Əl-Ənam” surəsinin 54-cü ayəsində deyilir: “...Allah özünə rəhmli olmağı deyib...” Bu, Quranda riyazi hesablamalarda da özünü göstərir. Məsələn, “cəza” sözü 117 dəfə, “rəhm etmək” 234 dəfə verilib.

Frityof Şuon “İslamı dərk et” əsərində yazır: “Quran-Allah kəlamıdır...Allah dünyanı kitab kimi yaratmışdır. Onun açıqlamaları dünyaya kitab şəkilində nazil olmuşdur...sözün gücü ilə Allaha doğru ucalmalıdır...Təmiz idrak-immanent Qurandır..” Müəllif daha sonra qeyd edir ki, Quranın mənəvi təməlini dərk etmək üçün onu zahirində deyil, ayələrin batinində axtarmaq vacibdir.

Allaha məhəbbətini ömrü boyu qəlbində, yaradıcılığında yaşadan dahi alman şairi, dövlət xadimi Höte deyilənə görə, son nəfəsdə barmağıyla havada guya “dablyu” hərfini çəkir. Əslində onun yazmaq istədiyi son söz ərəbcə “Allah” demək idi. O, 1771-1772-ci ildə Quranı oxuyandan sonra onun güclü təsiri altında silsilə şeirlər, “Şərq və qərb” divanını ərsəyə gətirir. Höte qeyd edir ki, Məhəmməd peyğəmbər (s.s.) başqalarının dediyi kimi, şair deyil, Allahın elçisidir. Yaşasın həqiqət, Məhəmməd Allahın vahidliyini bizə çatdırdı və ona itaətə çağırırdı. Quran isə insanların tək-cə maariflənməsi üçün deyil, müqəddəs səmavi kitabdır. Bu fikirlərin Qurandan bəhrələnməsi açıq-aydındır.

O, etiraf edir ki, Allahdan savayı Allah yoxdur, Məhəmməd (s.s.) onun peyğəmbəridir. Şeirlərinin birində yazır ki, İsa peyğəmbər pak idi, o, yalnız vahid Allaha inanırdı. Allah insanlara İsanı ilahiləşdirdiyi üçün qəzəblənir. “Əl-Maidə” surəsinin 73-cü ayəsində deyilir: “Şübhəsiz ki, Allah Məryəm oğlu Məsihdür, deyənlər kafir oldular.”

Yaxud onun aforizmlərindən birinə nəzər salaq: “Təbiət həmişə haqlıdır, səhvlər, yanlışlıqlar insandandır”. Bu fikrin Quranın “Ən-Nisa” surəsinin 79-cu ayəsindən bəhrələnməsi açıq aydındır: “Bütün yaxşılıqlar Allahdan, pisliklər özümüzdəndir.” Beləliklə, Hötenin Ouranın surələri haqqında geniş məlumata malik olması ortaya çıxır. Höte öz axirəti üçün Avropadan cənnətə qapı açmışdır.

“Məryəm” surəsinin 35-ci ayəsində deyilir: “Allaha (özün üçün) övlad götürmək yaraşmaz. O, pakdır, müqəddəsdür. O, hər hansı bir şeyi yaratmaq istədikdə ona yalnız: “Ol” deyər, o da dərhal olar”.

Amerikalı yazıçı-alim Maykl Xart kompüter vasitəsi ilə bəşəriyyətin ən görkəmli simalarının tərcümeyi-halını toplayıb kompüterdə dönə-dönə sorğu aparır, hər dəfə Məhəmməd peyğəmbər reyting üzrə birinci yer alır. Maykl Xart öz kitabında yazır: "Məhəmməd peyğəmbər (s.s.) bəşəriyyət tarixində yeganə insanlardan biri idi ki, həm dini, həm də həyati məsələlərdə daha böyük qələbələr qazanmışdı...İndi onun vəfatından 14 əsr vaxt ötsə də bu insanın dünyaya güclü təsir gücü var".

Xüsusilə, başqa dinlərin nümayəndələri islam dininə doğru gəldikcə, onlar qarşılarında yeni, təkrarsız paklıq zirvəsinin yüksəldiyini dərk edirlər. Bəlkə də heç vaxt görmədikləri Sina, Tur dağı, Hira mağarasına qiyabi səyahət onlara nəsib olmuşdur. Bu zirvədə ilham pəriləri ilə yaradıcılıq əlaqələri daha da möhkəmlənir. Belə ziyalılardan biri ingilis bəstəkarı ser Con Taveri (1944-2013) nümunə gətirmək olar. O, İngiltərənin Kral

Musiqi Akademiyasını bitirmişdir. Yaradıcılığında bəşəri mövzulara daha çox yer vermiş, islam dininə onun yaradıcısı olan uca Allaha musiqisi ilə üz tutmuşdur. O, musiqiçi kimi toxunduğu mövzulara ambivalent yanaşır, zəngin mənəviyyatında kontrast sivilizasiyalar birgə harmoniya içində yaşayıb bir-birinə qovuşur, dinləyici yalnız onu yaradan Allah və bəşəriyyətin xoşbəxt gələcəyi haqda düşünür. C.Tavenerin Allahın 99 müqəddəs adlarına ithaf olunan kantatasında hər bir dinləyici o adların əzəmətindəki ruhu hiss edir, ər-Rəhman, ər-Rəhim olan Allah insanları öz mərhəmətinə qovuşdurur. Quranın “Əl-Əraf” surəsinin 180-ci ayəsində deyilir: “Ən gözəl adlar (əsmayihüsna) Allahındır. Onu bu adlarla çağırıb dua edin.” C.Tavener görünür, bu ayə ilə səsləşən yaradıcılığında yaşıl bir cığır açmağa müvəffəq olmuşdu. O, etiraf edir ki, mən musiqini görürəm, o ilahi əbədi bir dünyaya açılan pəncərədir. (Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, 1997-ci ildə ingilis şahzadəsi Diananın yas mərasimində məhz ser Con Tavenerin kompozisiyası səsləndirilib.) Avropa həmkarlarından yaradıcılıq axtarışları ilə seçilən bəstəkar öz ruhuna, mənəviyyatına yaxın filosoflardan biri olan Frityof Şuonun sözlərinə musiqi əsərlərini bəstələməsi təsadüfi hal deyil. İslamı qəbul edən bu alimin, şairin yazılarında onun islam dini və Quran haqda dərin, geniş biliyini, təhlilini oxuyanda heyrətlənməyə bilmirsən. Onların qəlbinə, ruhuna doğma olan islam dininə və Allaha daha yaxın olduqlarını yaradıcılıqlarında izləyə bilərik. Belə tərəqqipərvər ziyalıların əsərlərində şərqdə doğan hikmət günəşinin işığı sönmür, qərbi Avropada həqiqət günəşi qüruba enmir.

Fransız alimi, həkimi Moris Byukayın (1920-1998) isə islama məhəbbətinin öz maraqlı bir tarixi var. Misirdə mumiyalanmış fironun ölüm səbəbləri araşdırılarkən dənizə məxsus duz kristalının tapılması alim üçün gözlənilməz nəticə olur. Fironun məhz Musa peyğəmbər dövründə Allah tərəfindən dənizdə batırılan II

Ramzes olduğu üzə çıxır. Ərəb alimlərindən biri “Yunus” surəsinin 90-91-ci ayələrini ona oxuyur. Byukay etiraf edir ki, Tora-da, Bibliyada fironun dənizdə ölməyi haqda yazılsa da, cəsədinin qorunub üzə çıxması haqda məlumata rast gəlməyib. O, həyəcanla bildirir ki, mən Qurana inandım. Sonralar “Ouran, Tora, Bibliya və elm” kitabı M. Byukayı xüsusilə, ərəb ölkələrində məşhur edir. O, yazır ki, əgər mən Ouranı əvvəllər öyrənsəydim, əlimdə dəlil, sübut olar, elmi axtarışlarıma kor-koranə yanaşmazdım. M.Byukay kimi Jak-İv Kusto (1910-1997) da Qurani bəşəriyyətin əvəzsiz mənəvi xəzinəsi hesab ediblər. Hər bir alimin islam dininə müraciət etməsinin öz yaradıcılıq taleyi var.

Yazıçı Bernard Şounun (1856-1950) “Əsl islam” yazısı bəşəriyyətə müraciət kimi səslənir: “Əgər Məhəmmədə bənzər bir insana şəxsən müasir dünyanı idarə etmək nəşib olsaydı, o, problemlərin həllini tez çözləyər, buna rəğmən dünyanın itirdiyi əmin-amanlığı, xoşbəxtliyi özünə qaytarardı.” Dünyada baş verən siyasi, dini mübarizələrlə yanaşı yaxşı ki, islam dininin apologetləri artmaqdadır.

Onlardan biri Afrika mənşəli amerikalı Malkolm İks (1925-1965) islamı qara dərili insanlar arasında təbliğ edən apologetlərdən biri idi. O, irqçiliyə qarşı mübarizə aparırdı. İslam dinini qəbul etdikdən sonra Məkkədə həcc ziyarətində olur. Onun yeni adı Hacı Məlik əş-Şabazz idi. Ziyarət haqqında onun təəssüratlarından: “Məkkənin yaxınlığında Mina vadisində müxtəlif dillərdə danışan kütləni görəndə mən qeyri-adi heyrət hissini yaşadım. Dünyanın bir çox yerlərindən həccə toplananlar vahid Allaha müraciət edirdilər. Və mən dərk etdim ki, Allah qarşısında hamı bərabərdir, dərisinin rəngindən, sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq... Təyyarədə sənişinlər müxtəlif idi: ağ, qara, qəhvəyi, qırmızı, sarı. Biz hamımız bir yerdə qardaş!q!” O, deyirdi: “Bu, yeganə dindir ki, müsəlman cəmiyyətində irqçilik problemi aradan qaldırılmışdır.” Malkolm İks 40 yaşında sui-qəsdin qurbanı olur. Onun mürəkkəb, çətin həyatına,

siyasi mübarizəsinə həsr olunan “Malkolm İks” adlı bədii film 1992-ci ildə rejissor Spayk Li tərəfindən çəkilmiş, 1993-cü ildə film Oskar mükafatına layiq görülmüşdür.

Fikirlərimiz artıq sona yetir, amma nə qədər yazılmayan fikirlər tarixin pərdəsi arxasında qalmışdır. Nə qədər tarixi qəhrəmanların ruhu bu gün də bizimlə yaşayır, bizə örnekdir. Tarix-əslində ölkələrin, xalqların taleyidir. Burada qəhrəmanların da öz şəxsi taleyi bəzən tarixin istiqamətini dəyişməyə qadirdir.

Biz, necə deyərlər, böyük tarixin qapısından içəri boylanıb görə bildiklərimizdən yazmağa çalışdıq. Lakin görmədiyimiz, bilmədiyimiz nə varsa tarix onsuz da onları yaşadır, nəsillər üçün qoruyur. Ən böyük arzumuz siyasiləşmiş dünyada məhəbbət, sülhün təntənəsini görməkdir. Məhəbbətimiz ailədən cəmiyyətə, dünyaya geniş yol açmalı, qəlbləri öz işığı ilə məşəl kimi işıqlandırmalıdır.

İlk baxışdan siyasət və məhəbbət bir-birini inkar edən qüvvələrdir. Siyasətdə məhəbbətə yer olmadığı kimi, məhəbbət də siyasətdən uzaqdır. Vətənə, anaya olan məhəbbət hər hansı bir siyasətdən daha ucadır, daha müqəddəsdir. Siyasət bizim həyatımızda o vaxt baş qaldırıb silaha çevrilməlidir ki, təhlükədə olan ana torpağı müdafiə etmək lazımdır!

***Bakı-İstanbul
2014-2015***

NALIN TARİXİ MÖHÜRLƏRİ

Hələ qədimdən dünyada nə qədər insan özünün və özgələrin meydanında at oynadıb, qılınc çalıb. Atların qopardığı toz göylərə ucalıb. Deyərdilər ki, Hun imperatoru Atillanın atının keçdiyi torpaqda ot bitməzdi. Rəvayətlərə görə, at Adəm peyğəmbərdən öncə yaranmışdı. Allah ona at və Burağı göstərib özü üçün birini seçməyi təklif edir. Babamız Adəm isə atı seçir. Allah deyir: “Sən özünə və uşaqlarına əzəmət seçdin.” At öz gözəlliyi, zərifliyi, sürəti və sədaqəti ilə özünü insanlara sevdirə bilmişdir.

Görəsən, dünyada atlara qoyulan heykəllərin sayını bilən varmı? Yeganə varlıqdır ki, onların adı yiyəsi ilə bir yerdə yaşayıb, tarixə qovuşub. At heykəllərinin məşhur memarı Petr Klodu xatırlamamaq mümkün deyil. Onun özünün atları vardı. İdmançı kimi də onları çox sevirdi. Klassik səviyyədə yaratdığı at heykəlləri Sankt-Peterburqda, Berlində, Neapolda şəhərə xüsusi kolorit və yaraşlıq verir. Klodun atlarının şahə qalxan əzəmətini, gözəlliyini bir dəfə görənlər onları heç vaxt unuda bilməz.

Fikir vermişinizsə, atın üstündə oturan sərkərdələrin heykəlləri daha əzəmətli görünür. Mən müasir qəhrəmanların şöhrətinə kölgə salmaq üçün atı tərifləmirəm. Qədim sərkərdələr, hökmdarlar öz zamanının atı üstündə təsvir edilib, heykəllərə çevrilib.

Kim deyə bilər ki, Stalini at üstündə görüb. Onun əli hər şeyə çatsa da, təkə ata çata bilməmişdi. Əslində onun bir əli yarışikəst, üstəlik də insan kimi çevik deyildi. Stalin “troyan atına” daha çox üstünlük verirdi. Soruşa bilərsiniz ki, troyan atı hara, o hara? Deyilənə görə, Stalin vaxtaşırı Beriyadan soruşur ki, Lavrentiy, Troyan atından nə xəbər? “Troyan atı” kodu altında gizli qulaq asmaq üçün istifadə olunan kiçik bir aparat nəzərdə tutulurdu. Bu gözə-

görünməz “troyan atından” vaxtı ikən nə qədər informasiyalar əldə edilib?!

Amma tarix üçün gizli qalsa da, Stalin də başqa kişilər kimi at belində oturmaq arzusunda olub. Oğlunun dediyinə görə, o, Möskvada hərbi paradı ağ atın üstündə şəxsən özü qəbul etmək arzusundaydı, lakin o, atın qarşısında aciz qalır. Ata minməyə çalışarkən yıxılıb əzilmişdi. Bu hadisə uzun illər hamıdan gizlin saxlandı. Hakimiyyətdə ondan güclü, vəzifədə ondan yüksək-də duran adam yox idi, amma o, ata qalib gələ bilmədi. Stalin ata minə bilməyəcəyini başa düşüb, bir gün Semyon Budyonnını yanına çağırıb deyir ki, Qızıl meydanda parad üçün qələbə və şöhrət rəmzi olan yaxşı cins atlar tapsın. (Qeyd edək ki, sonralar Budyonnı Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin atçılıq üzrə nazir müavini işləyir.) Budyonnı Stalinin tapşırığını tez bir zamanda yerinə yetirir, yaxşı cins atlar tapır. Marşal Jukov və Rokosovski bir ay ərzində atda məşq edirlər. Jukovun atının adı “Kumir”, Rokosovskinin atının adı isə “Polyus” idi. Qələbə paradından əvvəl xüsusi bərbər atların zahiri gözəlliyi üçün əlindən gələni əsirgəmir, onları daha cazibədar edir. Yəqin ki, gənc nəsl televizor ekranından Sovetlər ölkəsinin Qızıl Meydanında ağ və qara atın şahənə yerini, görkəmini xatırlayır. 1948-ci ildən sonra Stalin paradı ağ atdan istifadə edilməsinə qadağa qoyur. Çünki ağ at ona Jukovu xatırladırdı. Artıq marşal yüksək vəzifələrdən çıxarılmışdı. Gördüyünüz kimi, at da şəxsiyyətə pərəstişin qurbanına çevrilib keçmiş yiyəsi Jukov kimi unudulur. Onu unutmaq istəməyənlər isə 1995-ci ildə Jukovun at üstündə məğrur heykəlini Moskvanın Manej meydanında ucaldırlar.

Bildiyiniz kimi, ta qədimdən hökmdarların ən sevdiyi hədiyyə cins atlar olmuşdur. Bu elə gözəl bir məxluqdur ki, ona göstərilən məhəbbət də bir neçə at gücünə bərabərdir. Elə bilərsiniz ki, belə güclü sevgiyə, ancaq kentavr malikdir. At əsasən ceyran kimi uzun nazik ayaqlara sahib olmaqla bərabər ağıl ilə

də seçilir, ağıllı Hans adlı at kimi. Ona deyilən rəqəmləri tapıb götürür, üstəgəlləri, vurma və bölməni yaxşı bilirdi. Əgər partaya sığa bilsəydi şagird yerinə məktəbə hesab dərsinə gedə bilərdi. Nədənsə ispan rəssamı Xuan Mironu xatırladım. Onun sürrealist təfəkkürü ilə 1964-cü ildə çəkdiyi “Sərxoş at” şəkli təəssüf ki, atsevərləri məyus edib. Belə bir rəsm neolit dövründəki adamların qayalar üzərindəki cızmaqarasına oxşayır. Bəlkə də sərxoş vaxtında atı yuxuda belə görüb. Xuan Miro sanki dünyanı daxilindəki əyri güzgülər vasitəsi ilə tanıyır.

Yadıma “Qaçaq Nəbi” mahnısı düşdü. Mahnıda boz atın tərifı həqiqətdir ya əfsanə? Yəqin ki, bu mahnını dinləməyən yoxdur:

Boz at səni sər tövlədə bağlaram,
Qızıldan, gümüşdən səni nallaram.

Sözün düzü, atın nalının möhkəm olması üçün qızıl və gümüşdən istifadəsi yadıma düşür. Yəqin cənnət atları nəzərdə tutulub. Orda yollar daş-kəsəkli deyil, axı. Digər tərəfdən də atın qızıl, gümüşlə bəzənməsi mənə Roma diktatoru Kaliqulanın İnsitat adlı atını xatırlatdı. At əsl insan həyatı yaşayırdı. Onun yaşadığı yerə tövlə demək mümkün deyildi, çünki ora bərli-bəzəkli mərmərdən idi. İmperator Penelopa adlı atla İnsitatu evləndirmiş, həm “ata”, həm də “qayınata” olmuşdu. Atların saray əyanları kimi ayrıca xidmətçiləri vardı. İnsitatu qəyyumluğa götürən ona “atalıq” edən Kaliqula atını, hətta siyasət meydanına gətirmişdi. Kaliqula onu Romanın vətəndaşı etdikdən sonra senat kimi ən yüksək dövlət orqanına senatr seçmişdi. İnsana məxsus olan “şərəfli vəzifə” İnsitata qismət olmuşdu. Deyilənə görə, Kaliqula bu qeyri-adi hərəkəti ilə senatı qıcıqlandırmaq istəmişdi. Senatda nə plebey, nə də patrisiya tərəfdarı olmayan, adam kimi danışa bilməyən at, ancaq darıxanda kişniyə bilirdi. Bu səs isə nə “hə”, nə də “yox” deməkdir. Yaxşı ki, İnsitat adam dili

bilmirdi, yoxsa ilk təklifi o olardı ki, “atlar” partiyası yaransın, senat cıdır meydanına çevrilsin. Atalar sözüdür, at yolu ayaqları ilə görür...Qəddar imperatorun ömrü uzun olsaydı axırda senatda kentavrlar da peyda ola bilərdi. Çünki heç olmasa, onların başı adam başıdır. Yadınızdadırsa, qədim əsatiyə görə, qəhrəman Heraklın, Axillesin müəllimi kentavr olmuşdur. Kentavr dedim, hindular yadıma düşdü.Deyilənə görə, hindular ilk dəfə at belində insan görəndə bərk vahimələniblər. Atın yiyəsi yəhərdən yerə yığılanda isə elə zənn ediblər ki, at iki yerə bölünüb. Qorxudan yerli aborigenlər qaçıb meşədə gizləniyələr. İndi təsəvvür edin ki, senatda da atı görənlər nə sarsıntılar yaşayıb!

Qismətə bax, bizdə də elə atlar olub ki, müharibədə insandan çox onun bəxti gətirib. Məsələn, 1993-cü ildə Ağdam at zavodu erməni təcavüzkarları tərəfindən işğal ediləndə, nə yaxşı ki, atçılar vaxtında atları döyüş bölgəsindən çıxarmışdılar. Məkrli düşmən at zavodunu ələ keçirə bilməmişdi. Yoxsa onları da mənimləyib deyərtilər ki, “Davud Sasunlu”nun Cəlali adlı atı “qədim erməni torpağı olan Ağdam” atlarının əcdadıdır.

Qarabağın xan zavodlarında əsasən üç cins atlar saxlanılıb Maymun, Qarnıyırtıq, Əliyətmez. 1869-cu ildə keçirilmiş Ümumrusiya at sərgisində iştirak edərək Maymun gümüş, Toxmaq bürünc, Usmiyevlərin (xan qızı Natəvanın) Əyilməz adlı atı isə attestata layiq görüleb. Qarabağın xan zavodları, nəinki Rusiya atçılığına Avropa dövlətlərinin atçılığına da az təsir göstərməyib. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, məşhur rəssam Vasiliy Vereşaqın Qarabağda olmuş, onun füsunkar təbiətinə vurulmuşdu. Rus rəssamı bir çox ölkələrin qaynar nöqtələrində xalqların milli xüsusiyyətlərini hadisələrin fonunda peşəkarlıqla çəkmə bilmişdir. V.Vereşaqın həyatı boyu çox atlar görmüşdü. Lakin 1870-ci ildə o, Qarabağa səfəri zamanı öz təəssüratlarında yazır: “Həyatımda gördüyüm ən yaxşı atlar Şuşada Cəfərqulu xana məxsusdur. Heç bir yerdə bu cür atlar görməmişəm. Mən orada bir cins atın rəsmini çəkdim.”

Maraqlıdır ki, L.Tolstoyun "Hərb və sülh" romanında Nataşa Rostovanın qardaşı Petyanın sevimli atının adı Qarabağ idi. Tarixdən məlumdur ki, Qarabağ atları öz zərif gözəlliyi ilə həmişə seçilmişlər. Yazıcının Yasnaya Polyanada Delir ləğəbli sevimli atı vardı. "Xolstomer" adlı məşhur povestinin isə öz tarixi var. Əsər qocalmış atdan bəhs edir. Bir gün İ.S.Turgenev Tolstoyun malikanəsinə qonaq gəlir. Onlar həyətdən uzaqlaşmış gəzintiyə çıxarkən yolda kəndlinin arıq, əldən düşmüş atına rast gəlirlər. Tolstoy yaxınlaşıb atı qayğıyla sıgallayır, onun taleyinə, vəziyyətinə acıyır. Turgenev dözməyib ondan soruşur: "Lev Nikolayeviç, siz nə vaxtsa at olmamısınız?" Beləcə atın acı taleyi yazıcının qəlbində özünə yer tutur. Əsərdə insanlar ikinci dərəcəli qəhrəmanlardır. At başqa atlardan seçilir, dərin düşüncəlidir. O, hiss edir ki, insanlar əməlləri ilə deyil, sözləriylə seçilir. Onlar danışanda "mənim" kəlməsini daha çox işlədir, olduğu kimi görünməzlər. Xolstomerin gözü ilə oxucu insan xislətini sanki yenidən dərk edir. Bəli, Lev Tolstoyun povesti Xolstomerin dili, fəlsəfəsi ilə həyatın kədərli həqiqəti üzərindən pərdəni götürür. təsəvvür edin ki, Peterburqda Konnaya küçəsində yerləşən mehmanxana bu atın şərəfinə "Xolstomer" adlanır...

Yazının əvvəlində at üstündə sərkərdələrin möhtəşəm görkəmindən danışdıq. Belə qəhrəmanlardan biri, Xarkovda Lenin prospektində at üstündə dünyanın qırmancı adlanan, əzəmətli heykəli ucalan Atılladır. Əlində nizə, sol çiyində şahin quşu, qalxanının üstündə su sonasının əksi var. Onun məhz Xarkovda heykəlinin ucalması təsadüfi deyildir. Atıllanın bacısı Xarka su sonalarının himayədarı idi. O, su sonalarından birini xəbər üçün qardaşının yanına uzaq ölkəyə göndərir ki, Atilla artıq döyüşlərdən əl çəkib evinə, ocağına qayıtsın. Yolda şahin quşu su sonasını öldürür, Atıllaya bacısının ismarıcı gəlib çatmır. Xarka vəfat edəndən sonra bu şəhərin əsası qoyulur. (Əski türklərin məskunlaşdığı torpaqlar.)

XII əsrin şairi Reyhan Bulqarının və Baxşi İmanın əsərlərində Atillanın ailəsi haqqında məlumatlara rast gəlmək olar. Reyhan Bulqari "Qıpçaq çöllərinin çiçəkləri" poemasında yazır ki, müdriklər əvvəllər Atillaya deyirlər ki, Tenqri (Allah) səni şöhrətləndirmək istəyir, ata min yürüşə çıx." O dövrdə onun zil qara rəngdə atı başqa atlardan seçilir, ona ayrıca qulluq edilirdi. Bulqarlar islam dinindən əvvəl insanların adını doğulduğu ilin şərq təqviminə əsasən qoyurdular. At ilində doğulan gələcəyin sərkərdəsi adından göründüyü kimi Atilla adlanmışdı. Gizli adı isə Tuki idi. O dövrdə adlar ikili magiq xarakter daşıyırdı. Bir az haşiyəyə çıxmaq, məsələn, Svyatoslav Boris adı da "Bars" deməkdir. Bulqarların bars toteminə uyğun ildə doğulduğu üçün Svyatoslav Boris həm slavyan, həm də bulqar adını daşımışdır. Qədim rus səl-naməsində yazılıb ki, Svyatoslav böyüyərkən onun pardus kimi çox yüngül yerşi vardı. "Pardus" bars yaxud leopard deməkdir.

Bulqarların şərq təqviminə əsasən Atilla at ilində dünyaya gəldiyi üçün ilan ilində deyil, at ilində dünyadan köçməliydi... Artıq o, Hun dövlətinin imperatoru idi. Müdriklər onu geri-vətənə qayıtmağı təkid edirlər ki, Tenqri sənə vəd etdiyi uca şöhrəti verdi, geri dönmək vaxtıdır. Atilla bu sözlərə əhəmiyyət vermir. Reyhan Bulqari poemasının sonunda yazır ki, düşməne qarşı hücumda Atillanın atı büdrəyir. Bu hadisəni Tenqrinin ondan narazılığı ilə əlaqələndirirlər. Baştu şəhərinə geri dönməyə məcbur olur. Atilla atının büdrəməsindən qəzəbləndiyi üçün onu özündən uzaqlaşdırır. Bir müddət sonra atının öldüyünü eşidir, ona qarşı haqsızlığını dərk edib peşman olur. Onunla vidalaşmaq istəyir, yenə də şamanlar ona ilan ilində ölən atla vidanın onun üçün təhlükəli olduğunu bildirirlər. Baştu şəhərində atın öldüyü yer kurqana çevrilmişdi. Atilla, "bu kurqanı kim yaradıb?" soruşmaq istərkən kurqandan nəhəng ilan çıxıb onu ölümcül yaralayır. Reyhan Bulqarının əski türk mədəniyyətinə, onun ölməz qəhrəmanı Atillaya həsr etdiyi "Qıpçaq çöllərinin

çiçəkləri" poeması məzmun və milli koloriti ilə yadda qalan əsərdir. Onu böyük qürur hissi ilə oxudum, gələcək nəsillərin yaddaşında bu tarixi poema Atillanın şöhrəti kimi yaşamalılmalıdır. Poemanın son sətirlərində oxuyuruq: "Tenqri bütün canlılara həyat verir və bu, solan çiçəklər kimi də tez ötüb keçir. Qıpçaq çölləri çiçəklərlə zəngindir."

Makedoniyalı İskəndərin atası Filip atçılığa çox böyük əhəmiyyət verirdi. Don çayı sahillərindən iyirmi min atı öz ölkəsinə gətirtmişdi. İskəndər hələ uşaqlıqdan atlara böyük maraq göstərirdi. Yeniyetmə dövründə ram edə bildiyi atı- Busefal 25 il Makedoniyalı İskəndərə sədaqətlə xidmət etmişdi. Busefal dünyada öz sahibi kimi çox cəsarətli olub. Dönə-dönə İskəndəri ölümdən xilas etmiş, Hindistana yürüş zamanı ölümcül yaralanmışdı. Onun əzəmətli heykəli öldüyü şəhərdə ucaldılıb. Yel sürətli atlar sahibi ilə dünyada neçə-neçə ölkələrin sərhəddini aşmış, ayaqlarının nali ilə özgə torpaqlarda yeni tarixə "məhür" vurmuşdur.

At yeganə canlılardan biridir ki, öz sahibinin həyatı, qayğıları ilə yaşayır. Bu sevgi həmişə qarşılıqlı olur. Türkmənbaşı Sa-farmurat Niyazovun ata sevgisi bitib tükənməzidi. O, əziz qonaqlarına cins atlar bağışlamağı sevirdi. Dövlət gerbində "Yanardağ" adlı atın şəkli həkk olunub. Bununla bərabər ölkədə hər il böyük təntənə ilə "Axaltəkə atı" günü qeyd edilir. Axaltəkə atına "Manas" dastanında rast gəlmək olar. At Türkmənistanın Axal vilayətində yaşayan təkə qəbiləsindəndir. Ümumiyyətlə, axaltəkə atları səhrələr atıdır. Belə atlar çox dözümlü, güclü olurlar. Türkmənistanda belə bir hadisə baş vermişdi. Öz sahibinin adını daşıyan Bəy Nəzər adlı at oğurlanır. At düşmən əlində olarkən su içməkdən, yeməkdən qəti imtina edir, xiffət onu əldən salır. Oğrular atın halına acıyaraq, vicdan əzabı çəkir, onu yiyəsinə qaytarmağa məcbur olurlar.

Hələ qədim zamanlarda skiflərdə belə adət vardı: döyüşçülər atı ilə bir yerdə basdırılırdı. Əgər atı öldürməsəydilər tükəndən

kəsib qəbirə qoyurdular. Əfsanəyə görə, at yiyəsinə həyatda olduğu kimi, qəbirdə də qulluq edəcək, onu ruhlar aləminə aparacaqdı.

Monqolustanın da dövlət gerbində at şəkli var. Maraqlıdır ki, adət-ənənəyə görə, təzə doğulan üç günlük oğlan uşağına at hədiyyə olunur. Monqolustanda ən çox atı olan adam varlı hesab edilir. Qayıdaq on üçüncü əsrə. O dövrdə Çingiz xan Monqolustanın kiçik qəbilələrini bir yerə toplayıb güclü ordu yarada bilmişdi. Avropa və Asiyanı işğal edən Çingiz xanın döyüşlərdə dalğalanan bayrağı at quyruğu idi. Yəqin bu, ordunun at gücünə malik olmasının rəmzidir. Monqol atları uzaq səfərlər üçün çox dözümlü və çevik idilər. Çingiz xanın nəvəsi Batı xan öz qüdrətini nümayiş etdirmək üçün at hündürlüyündə iki qızıl at fiquru düzəltdirib, Qızıl Ordanın paytaxtındakı darvazanın qarşısında yerləşdirir. Sonralar atın başına macərələr gəlir, oğurlanır.

Ulan-Batordan bir az aralıda çölün düzündə Çingiz xanın at belində möhtəşəm heykəli ucalır. Heykəl beş il müddətində hazırlanmışdır. Kompleksdə restoran, mağazalar xidmət göstərir, ziyarətçilərin Çingiz xanın zəbt etdiyi torpaqların xəritəsi ilə tanış olmaq imkanı var. Kompleks 13 mərtəbəli bina hündür-lüyündədir. Dünyanın bir çox ölkələrindən turistlər bu nəhəng abidəni görməyə gəlirlər. Deyəsən, monqollar fərqli istedadları ilə seçiləmyi bacarırlar.

I Pyotrun da atın üstündəki heykəlləri Sank Peterburqda ən gözəl mədəniyyət abidələridir. Şəhərin mistik həyatında heykəlin özünəməxsus yeri var. Deyilənə görə, işıqlı aylı gecələrdə saat üç radələrində heykələ diqqətlə baxsan sanki onun canlandığını müşahidə edə bilərsən. Kim bilir, bəlkə, at bir yerdə dayanmaqdan yorulub, ləngər vurur, bəlkə də sərxoş adamın uydurmasıdır. Lizetta adlı atın müqəvvası Sankt Peterburqun Zoologiya muzeyində saxlanılır.

Şəkillərdə, heykəllərdə at üstündə təsvir edilən sərkərdələrin hamısı görüldüyü kimi, həyatda da müsbət qəhrəman ola bilsəydilər...Belə tarixi şəxsiyyətlərdən biri Napoleondur. Başqa qəhrəmanlar kimi onun atlara xüsusi rəğbəti olmayıb. Lakin ərəb cins atı Marenqo adlı atına münasibəti başqa idi. At cəbhədə 8 dəfə yaralanmış, fransızların Moskvadakı məğlubiyyətini sahibi ilə bir yerdə yaşamışdır. Tarixi atın skeleti Londonun Ordu Milli Muzeyində saxlanılır.

Rəssam Jak Lui Davidin çəkdiyi “Napoleon Sen-Bernard aşırımında” məşhur şəklini tanımayan yoxdur. Bir çox zəngin insanlar nədənsə rəssama sifariş verərkən öz obrazlarına Atda oturan qəhrəman Napoleona bənzətmək istəyirlər. Görünür, çox adamın ürəyindən Napoleon olmaq keçir. Daha demirlər ki, şəkil çəkilməzdən əvvəl qəhrəmanı qaldırıb ata oturdublar. Sən demə, Napoleon tez-tez atdan yıxılırmış. Napoleonun atlarının şəxsi mehtəri Antuan Jardenin dediyinə görə, imperator atlara qarşı amansız idi. Onun döyüş atları çətin sınaqlardan keçməliydi. Atın başına, qulaqlarına qamçı vurulur, silahdan atəş açılır, gözləri qarşısında bayraq yellənirdi, bir sözlə, ata psixoloji təsir göstərilirdi. 1805-1815-ci illər ərzində döyüş cəbhələrində fransız ordusu beş yüz min at itirmişdi, onların arasında yaralanıb, şikəst olanları da vardı. Ömrünün son illərini “Müqəddəs Yelena” adasında sürgündə olarkən Napoleon kökəlmiş və xəstələnmiş, Kinq Corc adlı ata başqalarının köməkliyi ilə, çox çətinliklə minərdi. Tarixdə yaşayan məşhur şəkildə isə şahə qalxan at belində cəsarətli Napoleon, guya atı cilovlaya bilir.

Sənaye inkişaf edəndən sonra şəhərlərdə atın özü yox, heykəlləri qalıb. Lakin onun at gücü müasir maşınların sürətində davam edir. 1872-ci ildə şotlandiyalı ixtiraçı-mühəndis Ceyms Vatt “at gücü” anlayışından ilk dəfə istifadə edir. Kömür mədənlərində yük daşıyan atları bir müddət müşahidə edəndən sonra bir atın 45 kiloqramlıq kömürü 1 saniyədə 1,11m. uzağa

daşımaq imkanı olduğunu müşahidə etmişdi. İndi həmin at gücü ilə maşınlar öz gücünü nümayiş etdirir. Kimi avtoşluqla, kimi bahalı maşın markası ilə “sahib olduğu at gücünü” göstərir.

Oxuduğum maraqlı faktlardan da biri odur ki, hər gün bizim planetimiz günəş enerjisinin bir milyardlıq hissəsini alır. Günəş yer kürəsini yüz otuz trilyon at gücündə olan enerji ilə təmin edir. Bu qədər tarixi hadisələr, mifologiyalar atların adı, qəhrəmanlığı ilə bağlıdır, heç kim düşünməyib ki, onları layiqincə necə mükafatlandırmaq? Nə olsun ki, onlar yazıb oxuya bilmir, amma nə qədər təvazökar və utancaqdır.

Hərdən düşünürəm ki, atda oturanla maşında oturan dünyaya eyni gözlə baxa bilərmə? “Dəmir dostlarımızın” qurbanlarının sayı durmadan artır. Şəhərdə bir neçə at gücündə işləyən maşınlara etibar yoxdur. Maşın insanı öz arzularının mənzilinə tez çatdıra bilsə də, o dünyaya daha tez çatdırır. Sürücü bir göz qırpmında həyatını itirir. Atın hissi, duyğusu güclüdür, öz yiyəsini uçuruma yuvarlanmağa qoymaz. Təhlükəyə bir neçə saniyə qalmış olsa belə, dəmir nallarından od çıxar, yiyəsini vaxtında ölümdən qurtarar. Sözümlən canı odur ki, ata etibar var, maşına isə yox. At üçün yol qaydaları yoxdur, amma maşın üçün var. Yol hərəkəti üçün bu qədər qayda-qanun mövcuddur, cərimələr təyin edilir, biz isə nədənsə maşının yerini atla səhv salırıq. Maşında at gücü var, amma özü, hissi yoxdur. Bunu bilməyə nə var ki... İlbəil küçələrdə artan maşınlar insanların sayını azaltmaqdadır. Bu məqamda ağıllı, etibarlı atları necə yada salmayım. Atı hərəkətverici poeziya adlandırırlar.

Hanı, Koroğlu kimi at belində qəhrəmanlarımız? Düzdür, o zamanda da hamının Qıratı olmayıb, amma ata minən hər kəs təbiətlə daha yaxın ünsiyyətdə olub. Atalar sözüdür, igid odur atdan düşüb atlana, çətinliyə qatlana. Qədim “Çovqan” yarışmasında cavanlar əsl igidlik, cəldlik göstərildilər. Keçmişdə kişilər maşın pəncərəsindən başını çölə çıxarıb təbiəti seyr etməyiblər.

Atlar öz taleyini sahibi ilə bölüşməyə hər an hazırdır. Eh, sadələvh atlar, kaş ki, bizi daha yaxından tanıya biləydiniz... Bir tərəfdən də sevinirəm, nə yaxşı ki, Allahın yaratdığı canlı varlıq kimi Yaradanın qanunları ilə yaşayırınsız. Alimlərin fikrinə görə, at insan kimi yuxu görmək qabiliyyətinə malikdir. Görəsən, o yuxularda insanların atlarla ünsiyyətini necə dəyərləndirir? Deyilənə görə, atlar hər gün səhər vaxtı Allaha dua edir: “Ya Allah, Adəm övladlarına itaət etməyimi əmr etmişən, məni onların gözündə sevimli et.” Bir də deyirlər ki, cins atın olduğu həyətə şeytan girməz. At çox qürurlu bir varlıqdır. (Nədənsə ona heyvan demək istəmirəm.) O başqa atın qabağındakı yemin artığını heç vaxt yeməz, hər otu da xoşlamaz. Əgər yemində alağ otu olsa onu səliqə ilə ayırır yeməz. Amma bir cəhəti də var ki, şəffaf suyu bulandırır içər. Görəsən, suyun aynasında niyə görünmək istəmir. Bəlkə suda əksi onu qorxudur. O insana o qədər alışmış ki, özünü də insan kimi görmək istəyir... At özünə qarşı hörmətsizliyə davamsızdır. Özünə, necə dəyərlər, cənab ata layiq olduğu diqqəti tələb edir.

Deyilənə görə, 25-30 il yaşayan at çox nadir hallarda uzun ömürlü olur. Məsələn, 1760-cı ildə doğulan Old Bill adlı at bir insan ömrü qədər, 62 il yaşamış, hal-hazırda Mançester muzeyində onun kəllə sümüyü saxlanılır. İnsanın ata, yoxsa atın insana olan böyük məhəbbətindən Old Bill bu qədər yaşaya bilib?

Nəzərinizə çatdırım ki, Quranın “Əl-Adiyyət” və “Əl-Bəqərə” surələrində atlar haqqında ayələr var. “Əl-Adiyyət” surəsinin 1-2 ayələrində deyilir: “And olsun (cihad zamanı) tövsüyə-tövsüyə qaçan atlara. And olsun (dırnaqları ilə daşdan) qığılcım qoparan atlara”. Bu ayələrdən atın insan həyatında böyük əhəmiyyət kəsb etməsi üzə çıxır. Yoxsa, Xuan Mironun təsvir etdiyi ata nə minmək olar, nə də başına and içmək.

Quranın “Sad” surəsində isə Süleyman peyğəmbərin atlara olan sevgisindən bəhs edilir: “(Bir gün) axşam üstü ona cins (bir

ayağını dırnağı üstünə qoyub üç ayağı üstündə duran) çapar atlar göstərildiyi zaman o, dedi “Mən gözəlliyi (bu atları) Rəbbimin zikrindən (Tövratdan) dolayı sevirəm (çünki Allahın dinini qüvvətləndirmək üçün bir cihad vasitəsi kimi onların tərifi Tövratda mövcuddur). Nəhayət, (o atlar Süleymanın gözündən) qeyb olub gizləndi. (Və ya bu atlara olan məhəbbətim məni Rəbbimin zikrindən yayındırdı. O qədər onlara tamaşa etdim ki, ikinci namazı qıla bilmədim). (Süleyman dedi: “Onları (atları) mənə qaytarın. (Atlar qaytarılıb gətirildikdən sonra)onların qıçlarını, boyunlarını sığallamağa başladı. (Yaxud onu ibadətdən yayındırdığı üçün onları qurban kəsib fəqir-füqərəyə payladı.) (31-33)

Başqa versiyada isə Allah günəşi əvvəlki yerinə qaytarır ki, peyğəmbər vaxtında ibadət edə bilsin. Əslində Süleyman peyğəmbər müharibələr üçün atlar tərbiyə edib hazırlamağa böyük önəm verirdi.

Bir haşiyəyə çıxım. Deyilənlərə görə, cənnət əhli bir yerə toplaşandan sonra mələklər Allahın əmrilə nur saçan atların belində gələcəklər. Qızıl və bahalı daş-qaşla, zərif parçalarla bəşənmiş küləkdən sürətli gözəl behişt atları cənnət əhlinin qarşısında dayanacaqlar. Atlar bir göz qırpımında onları Allahın hüzuruna aparacaqdır. Cənnət əhlinin yerdəki nümayəndələri elə bilməsinlər ki, orada da hərə öz ünvanına çatmaq üçün köhnə, çirkli avtobuslara minəcək, düşəndə də gediş haqqını ödəyəcək. Pulsuz cənnət atları yolunuzu gözləyir, ey yerdəki cənnət əhli.

Qəribədir, atlar bizi sevib tanısa da deyəsən, biz onları axıra qədər tanımırıq. Məhəmməd peyğəmbərin(s.s.) hədislərində deyilir: “Atın alnında qiyamət gününə qədər xeyirxahlıq həkk olunub,” “Hər kim müqəddəs müharibədə ata hörmətlə yanaşmırsa o, riyakar insandır.” “Şərhul kifayət” kitabında qeyd edilir: “Atı rəqib tərəfə satmaq olmaz. O öz sahibini tanıyır, özgənin ona minməsinə icazə verməz.”

Elə atlar var ki, o da yiyəsi kimi cənnətə düşəcək. Onlardan biri imam Hüseyinin sadıq dostu-Zülcanah adlı boz atıdır. Döyüş

meydanında sahibi ilə tək qalan, onun şəhidliyinə ilk ağlayan odur. İmamla ayrılıq Zülcanahın belini əyənən ağır tənhalıq yükü idi. O son dəfə əziz sahibinin bədənini həsrətlə qoxulayıb qohumlarının yanına acı xəbərlə tək qayıtdı. Zülcanahın o gündən ayaqları sanki yerdən üzüldü, üfüqlərə doğru gedib bir daha gözə görünmədi. İnsanın insana verdiyi zülm, atın da qəlbini qırıb sarsıtmışdı...

Yaxşı və pis insan var, lakin pisiyin daşını atıb yaxşılığı, nəcibliyi atlardan öyrənmək ayıb deyil. Məhəbbətin öz gizli dili var- nəvaziş, qayğı və fədakarlıq. O bizimlə bu dildə danışır. Atlar öz yiyəsini yorulmaz məhəbbətlə sevir. Sahibinin səsinə, ifadə tərzinə həssasdır, doğma və özgə səsləri fərqləndirə bilir.

Deyirlər, ata qırmanc almaq yox, ot vermək lazımdır, o, hər hansı bir təhlükə anında səni xilas edə bilər. O öz kasıb tövləsində yatanda da ayaq üstə yatır, həmişə insanın köməyinə hazır olan təmənnəsiz dost kimi... Atları çox yorub incitməyin. Yörğun atları güllələməyin, cənablar!

"BİZ OLDUĞUMUZ KİMİ YAŞAMADIQ"

XX əsrin alman ekspressionizminin görkəmli nümayəndəsi, şairi, esseisti Qotfird Bennin "Üç qoca" yazısında insanın həyat boyu təzadlar içində əsl gerçəklikdən uzaqlaşması haqqında nə qədər acı həqiqət var. Bu həqiqətlə hər birimiz üzləşir, bəzi vacib məsələlərin dərinədən çözlülməsini də ələ gəlməz vaxtın öhdəsinə atır, ikili həyat yaşayırıq. Qotfrid Benn ürək ağrısı ilə yazır: "Biz olduğumuz kimi yaşamadıq, düşündüyümüz kimi yazmadıq, istədiyimiz kimi fikirləşmədik, özümüzdən sonra işə istədiklərimizin əvəzinə başqa şeyləri miras qoyduq. Bu fikirlər həyata verdiyim sualların qarşısında yeni sual qoydu: - Axı, bu, niyə belədir?!" Doğrudan da niyə belədir?

Qotfrid Benn həyatın dəyişkənliyinə çox həssaslıqla yanaşırdı. Bəşəriyyət tarixində baş verən haqsızlıqların, insanın insan üzərində istismarının davam etməsindən rahatsız idi. O, kor həqiqətlə, ədalətsiz cəmiyyətlə razılaşmırdı. Ona görə razılaşmırdı ki, hələ qədim Babilistandan bu günə kimi pul iyirmi faizlə borc verilir, Sokratın şagirdi gözəl natiq Alkiviad öz məsləkdaşlarına xəyanət etmişdi, Troya yalan üzərində fəth olunmuşdu və s.hadisələri sadalamaqla, o, bəşəriyyət tarixinin ideallaşdırılmasının əleyhinə idi. O, qeyd edirdi ki, nəyin bahasına olursa-olsun bir-birinin üzərində qələbəyə can atan insanlar təbiətdən ayrı düşmüşlər. "Biz olduğumuz kimi yaşamadıq", -deyə onun həyəcanı insanlara bir çağırışdır, mənəviyyatımız qarşısında bir hesabatdır.

Lakin XX əsrin yadda qalan tarixi simalarından biri olan Mahatma Qandi elə bir şəxsiyyət idi ki, öz həyat prinsiplərinə ömrünün sonuna qədər sadıq qalmış, dinc yolla Hindistanın İngiltərənin müstəmləkəsindən azad edilməsinə nail olmuşdu. O, deyirdi: "Fikirlərlə, sözlərlə əməlin harmoniya təşkil etməsi

ösl xoşbəxtlikdir." Bəli, onun haqqında demək olar ki, o, təmiz mənəviyyətlə, olduğu kimi yaşamışdı. Yerli hakimiyyət nümayəndələri Mahatma Qandinin cəlb edildiyi məhkəmələrdəki çıxışlarından daha çox ehtiyat edirdilər. O, xalqının azadlığı, xoşbəxtliyi naminə özünü qurban verməyə hazır olan şəxsiyyət idi.

Deyirlər ki, vaxtında deyilən düz söz insanı qəzəbləndirər, Allahu isə sevindirər. Belə bir deyim də var: düz düzdə qalar. Tarix boyu düz adamların düzənliyi sanki edam səhnəsinə bənzəyib. Qandi də 1948-ci ildə axşam ibadətinə gedərkən yolda əleyhidarları tərəfindən öldürülür. Düz düşünüb danışan Sokrat üçün isə eramızdan əvvəl 400-cü illərdə məhkəmə ölüm hökmünü çıxarır. O, layiqli şəkildə öz fikirlərini müdafiə edərək, ölümün sərt gözlərinə mərdliklə baxır, dostları tərəfindən xilas olunmasına, qaçırılmasına qəti etiraz edir. Sümükləri sürməyə dönən Sokrat sağlığında insan haqqında həqiqəti üzə çıxarmaq istəyirdi. Onun ən məşhur fikirlərindən biridir: "Danış, səni görə bilim." Əflatunun "Sokratın apologiyası" əsərində filosofun cəmiyyət qarşısındakı əvəzsiz xidmətləri öz geniş əksini tapıb. Sokrat deyirdi ki, özünü deyil, həqiqəti müdafiə etmək lazımdır. Maraqlıdır ki, Moskvada Lomonosov adına Universitetin nəzdində 2006-cı ildən fəaliyyət göstərən "Beynəlxalq mərkəz"də fəlsəfə və hüquqşünaslıq fakültələrinin tələbələrinin iştirakı ilə "Cokrat üzərində məhkəmə" adlı səhnələşdirilmiş tədbirlər keçirilir. Tələbələr üçün bu tədbir ən qiymətli, unudulmaz bir təcrübə məktəbidir. Sokrat kimi düşünmək, yaxud onun apologeti, şikayətçisi kimi çıxış etmək tələbələrdə nətiqlik istedadının, sərbəst fikir yürütmək qabiliyyətinin inkişafında böyük rol oynayır.

Biz niyə olduğumuz kimi yaşamadıq? Mənə elə gəlir ki, yaxşı adamlar çox vaxt öz zamanında doğulmur, pis adamlar isə həmişə çox doğulub sürətlə artır, bu isə şər və xeyir qüvvələr arasında balanssız pozur. Deyilənə görə, Allah Adəmi yaradanda

onun sağ çiyinə vurmuş, ordan ləl-cəvahirat kimi ağ nəsl, sol çiyinə vuranda kömür kimi qara nəsil peyda olmuşdu. Sağdakılar cənnətlik, soldakılar cəhənnəmlik insanlar idi. Görəsən, cənnətdə tünlük olacaq, yoxsa cəhənnəmdə?

Maraqlısı odur ki, Nikkolo Makiavelli nədənsə cənnət və cəhənnəmi bir-birinə qarışdırıb: “Mən cənnətə deyil, cəhənnəmə düşmək istəyirəm. Çünki orda pənarların, kralların, hersoqların cəmiyyətində zövq ala bilərəm, cənnət isə ancaq dilənçilərdən, rahiblərdən və həvarilərdən ibarətdir”. Əlbəttə, siz onun fikirlərinə uymayın, bəzən filosoflar sadələvh adamları çaşdırmaq məqsədi ilə deyirlər...Bəzən də filosof öz xəstəliyinə uyğun xəstə təxəyüllə dünyaya yanaşır. İnsanda ruhun ölməzliyini inkar edən allahsızlar, yəni epikurçular kimi.

Heç fikir vermisiniz ki, son vaxtlar insanların çoxunun sol çiyini yaman əyilib. Çünki azadlıq dünyasında, çox şeydə sərhədlər aradan götürülüb. Hər yerə sol ayaqla daxil oluruq, son vaxtlar sol gözümüz də daha çox səyirir. Sol çiyinlərdəki mələklərin barmaqları aramsız yazmaqdan döyənək olub. Bu da insanın ona xeyri. İnsanların qara əməlləri haqda yazılar bir haqq-hesab dəftərinə sığmır. Yeni əməl dəftərlərinə ehtiyac çoxalıb. Bu işi layiqincə davam etmək üçün mələklər, deyəsən, tez-tez göyə ezam olunurlar ki, yeni dəftərlər gətirsinlər. İnsanların qara əməlləri qara mələyin üzünü ağardır, ağ mələyin üzünü isə qaraldır. Həbil və Qabilin qanı axır qanımızda.

Mənə elə gəlir ki, dünyada iki qüvvə-sollar və sağlar hərəkəti fəaliyyət göstərməlidir. Sağlar-cənnətliklər, sollar-cəhənnəmliklərdir. Orta səviyyədə neytral qalanları isə “əraflılar” adlandırmaq lazımdır. Amma pis odur ki, cəhənnəmə gedənlər öz ardınca daha çox ardıcılıq toplamağı bacarırlar. Dante “İlahi komediya”sında yerdən çox göylərin gözəgörünməz qatlarında baş verən hadisələri şərh edir. Sanki o da göyə "merac" edib qeyri-adi məkanları, insanların aqibətini görüb. Görübsə, bəs niyə gü-

nahkar insanların cəhənnəmdə başına gələn cəzalardan özü üçün də nəticə çıxarmayıb. Kitabda təsvir edilir ki, dördüncü ulduz sayılan Günəşdə müdrək insanların ruhu dolanır. Bunların arasında katolik, filosof Foma Akvinskiy də var.(O, xristianlığı Ərəstunun (Aristotelin) fəlsəfəsi ilə əlaqələndirmişdir). Çester-tonun qeyd etdiyi kimi, Foma dini əqidəsini təcrübə və elmə yaxınlaşdırmışdır. Dante Fomadən sitat gətirir ki, ey insanlar, bir-biriniz haqda tələsib pis fikir yürütməyin.

Bəs niyə Dante özü bu prinsipə riayət etməyib...”İlahi komediya” dünya ədəbiyyatında şah əsər statusunu qazanıb, həqiqətən də diqqətə layiq əsərdir, lakin islam peyğəmbərinin belə kəskin, əsassız olaraq təhqir dilində təqdim olunması Dantenin də filosof şair kimi qeyri-obyektivliyi islam tarixinə ləkə salmaq təşəbbüsündə özünü aydın göstərir. İslam təliminə əsasən insanın elmlə olması ilə yanaşı həm də helmlə (yəni mədəni, nəzakətli) olması vacib şərtlərdən biridir. Məhəmməd peyğəmbər (s.s.) və imam Əli (ə) müəllifin nəzərində əstəğfürullah, cəhənnəm əhlidir. Guya şeytan onlara o dünyada zülm edir. Peyğəmbərlərin möhürü olan Məhəmməd peyğəmbərimiz (s.s.) Allahın rəsulu olduğu halda cəhənnəmin səkkizinci dairəsinin doqquzuncu bölməsində şeytanın ona günahkar bəndə kimi təcavüz etməsi nə qədər real görünür? Müəllif niyə unudub ki, elmin inkişafının qarşısının alınmasında, onun tənəzzülə uğramasında, inkvizisiya yolu ilə tonqallarda milyonlarla insanların yandırılmasında, məhvində bu dinin fəal iştirakı tarixi həqiqətdir. Sən demə, müəllifin əcdadlarından biri Səlib müharibələrinin birində döyüşən Kaççaqvidi adlı cəngavər olmuşdur. Öz nəslinin tarixi haqqında qısaca da olsa, əsərin üçüncü hissəsində "Cənnət" bölməsində verməyi özünə şərəf bilmişdir.

Fikir vermissinizsə, "İlahi komediya"nın "Əraf" və "Cənnət" bölmələrində nəzərdə tutulan otuz üç nəğmə İsa peyğəmbərin də otuz üç yaşında dünyasını dəyişməsinə işarədir. Təkcə "Cəhənnəm" otuz dörd nəğmədən ibarətdir. Kitabda xristian dinin-

də əsas götürülən müqəddəs üçlük isə üç sətirdən ibarət misralar da rəmzi mənada verilir. "İlahi komediya" orta əsrlər Avropasının ensiklopediyası adlandırılrsa da, əslində dahi Nizami ensiklopedik biliyə malik şair olmuş və öz əsərlərində heç vaxt dini ayrı-seçkiliyə yol verməyib. Onun poemaları dünya ədəbiyyatının inciləri, əsil sirlər, fikirlər xəzinəsidir. Dinimizə qarşı ədalətsiz mövqə tutanlar yəqin ki, o dünyada səhvlərinə görə cavab verəcəklər. Deyilənə görə, günahkarlar, axirət günü üç yüz il Allah qarşısında ayaq üstündə dayanıb öz layiqli cəzasını gözləyəcəklər.

"İlahi komediya"nı italyan dilindən Azərbaycan dilinə də həvəslə tərcümə edənlər tapılır...Keçmiş sovet dövründə isə 1973-cü ildə "Azərnəşr"də şair Əliağa Kürçaylının tərcüməsində "İlahi komediya" əsəri nəşr edilmişdi. O kitabı mən də almışdım. O dövrdə yadımdadır ki, hər hansı bir kitabda islam dini ilə bağlı fikirlərin qarşısında müəlliflər tərəfindən mütləq "guya" sözü işlədilir. Yəni, islamla bağlı fikri "biz" təsdiq edə bilmərik. Amma indi islamı təbliğ edənlərin bəziləri daha "guya" sözünü işlətmirlər... Axı, biz niyə fikirlərimizi paltar kimi dəyişirik? Qotfrid Ben nahaq demir ki, biz olduğumuz kimi yaşamadıq.

Qeyd etmək vacibdir ki, orta əsrlərin sxolastik fəlsəfəsində Avropada islam dininin təsir gücü böyük olub. İspan orientalisti, ərəbşünas Miqel Asin Palasios "Dante və islam" əsərində bu mühüm məsələyə toxunub. Palasiosun fikrincə, Dante öz əsərində islam dinindən sui-istifadə edərək, onu öz düşündüyü kimi təqdim etmişdi.

İtalyan yazıçısı Luidji Valli isə əsərin iran-ərəb ezoterik poeziyasından bəhrələndiyini bildirir. Belə müəlliflər "avropa sufiləri" adlanır. Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Allahın əmri ilə peyğəmbərimiz göyə merac edərkən cəhənnəm və cənnəti gördükdən sonra demişdi ki, əgər siz mənim meracda nələr gördüyümü bilsəydiniz, qorxudan hönkürüb özünüzə yer tapmazdınız.

Aliqyeri Dante müasir zamanda yaşayıb bu əsəri yazsaydı, yəqin ki, Nobel mükafatı alardı. İngilis şairi Tomas Sternz Eliot bu mükafatı çox gözəl xarakterizə edib: "Nobel mükafatı ölüm haqqında şəhadətnamədir, onu alandan sonra heç kim heç nə yatarmayıb".

Nobel mükafatı almaq üçün isə bir çox insanlar öz vətəninə xain çıxmağa, demokratiya pərdəsi altında dünya ictimaiyyəti qarşısında guya daha "cəsəətli", "ədalətli" görünmək xatirinə hər cür vasitələrlə ilan kimi dəridən, qabıqdan çıxırlar...(Bu cümlədə "guya", sözü yerinə düşür). Unudurlar ki, Allah qarşısında haqq-hesab günündə günahkar cəmiyyətdə alınan bir çox mükafatlar, əksinə şahid kimi insanın özünə qarşı çevrilə bilər. Ədəbli, ədalətli olmaq, Quranın dilini, elmini, hikmətini dərk etmək neməti hər bir insana müyəssər deyil."Özünü tanımayan insanlar öz həyatını yaşayırlar..."(Əbu Turxan)

Dantenin yazdığına görə, cəhənnəmin xüsusi qatında sağlığında paxıl olan insanlar cəhənnəmdə kor edilir. (Paxıl adamlara xəbərdarlıqdır.) Biz bu fikirlə razıyıq. Biz şüşə kimi nazik, kövrək qəlbləri sındıranda onun şüşə kimi necə sındığının səsini eşitmirik. Bəlkə ona görə də çox şeyə laqeyidik...Nə yaxşı ki, Allah insanı on beş barmaqlı yaratmayıb, gör necə "qəhrəmanlıqlar" edərdi. On beş yüz dəfə güclü yeni pisliyin on beşinci modelini hazırlayardı.

Hərdən Antuan Sent Ekzüperinin "Balaca şahzadə" əsərini yenidən oxumağa mənəvi ehtiyac duyuram. Balaca şahzadəyə qoşulub onun macərələrində iştirak etmək istəyirəm. Kitabda şahzadə özü boyda balaca planetdən dost axtarmaq üçün yer üzünə gəlir. Balaca şahzadə deyir ki, sizin planetdə minlərlə qızıl gül əkilir, ancaq lazım olan qızıl gülü tapa bilmirsiniz...Qəlbini gözüylə axtarmaq lazımdır. Vallah, o balaca şahzadə qədər də deyilik. O öz kiçik planetində əkdiiyi tək qızıl gülü düşünür, onu qorumaq üçün hər şeyə hazırdır. Arzularımız da məhz qızıl gülü xatırladır, tikandan qorxan onu necə dəyə bilər?

"Olum ya ölüm" ovqatıyla fikir yürütmək, bu sərhəddə həyatı tanımaq, ölümün yad, soyuq əlini sıxmaq istəyi artmaqdadır. Televiziya kanallarının çoxundan, internet səhifələrindən üstümüzə qara yağmur yağır. İngilis yazıçısı N.Duqlas deyir: "Millətin idealları haqqında mühakiməni onun reklamlarına görə aparmaq olar." Və bir də əxlaqi dəyərlərin tədricən deqradasiyaya uğramış təzahürlərində...Geyimlər yuxarıdan aşağı, aşağıdan yuxarı qısalır. Cəmiyyətə əxlaq dərsi keçmək istəyənlərin bəziləri əxlaqdan axsayırlar. Çılpaq, axsayan əxlaq mavi ekranı da öz rənginə, formasına, məzmununa, şikəst halına uyğunlaşdırır...Sola meyilli adamların bütün işləri əslində "solaxay" görülür. (Bu fikir, sol əllə yazan adamlara aid deyil.)

Müharibələr, sərkərdələr yaxşı ya pis tarixin yaddaşında həmişə yaşamaqdadır. Hər bir sərkərdənin qəribəlikləri də az olmayıb. Deyilənə görə, Makedoniyalı İskəndər şikayətçiləri dinləyəndə bir qulağını bağlayırdı. Ondan soruşanda ki, niyə belə edirsən? Deyirdi ki, o biri qulağımı da əks tərəfin şikayətini dinləmək üçün qoruyuram. Halbuki biz iki qulaqla da əsl həqiqəti eşitmək istəmirik.

Məsələn, Ərəstun (Aristotel) Zərdüşt təlimini yüksək qiymətləndirirdi. Makedoniyalı İskəndərin müəllimi kimi onun dünya görüşünün formalaşmasında böyük təsir gücünə malik olmuşdu. O, filosof kimi yunanların milli maraqlarını hər şeydən üstün tutduğu üçün Zərdüşt haqqında biliyini şagirdinə aşlamır, istəmir ki, o, zərdüştlüyün təsiri altına düşsün. Dahi İskəndər İrana hücum edərkən "Avesta"nın qızıl hərflərlə yazılan on iki min lövhəsi yandırılmazdan əvvəl tibb, fəlsəfə və astrologiya sahəsinə aid olan hissələri yunan dilinə tərcümə olunur. Təbii ki, bu vasitəylə "Avesta"nın bəzi hissələri sonralar qərb filosofları tərəfindən mənimsənilib, Hörmüz yeni qərb təlimində Hermes kimi qələmə verilib. Fransız şərqşünası Anri Korbenin "İslam fəlsəfəsinin tarixi" əsərində Zərdüşt, Ərəstun, Hermeslə bağlı maraqlı açıqlamalara rast gəlinir. Lakin şərqşünas alim

Zərdüştlüyün fundamental təlim olduğunu təsdiqləyir. Maraqlıdır ki, hal-hazırda Zərdüştlük təlimini yaşadan doqquz icma vardır. Onlar bu müqəddəs atəşi uzun əsrlərdir ki, öz ocağında sönməyə qoymurlar. Ona "Bəhram atəşi" deyilir.

Ərəstunla bağlı fikrimizi sona çatdıraq. Sokratdan fərqli olaraq Ərəstunun iradəsi zəif idi, İskəndərin vəfatından sonra zəhər içib tənhalıqda qaçqın kimi ölməyi acınacaqlıdır...Foma Akvinskiy soluna, sağına baxmadan xristian dinində Ərəstunun fəlsəfəsini ideallaşdırıb...İdeal insan özünə qəsd edərmidi? Dante ilə Ərəstunun ruhu məndən inciməsin, bilirəm onlar uzun əsrlərdir ki, yalnız təriflənirlər, lakin ürək sözumüzü sağ ikən deməsək, bəs nə vaxt deyəcəyik?

Sağlığımızda sağımızla solumuzu çaşdırıb tövbə etməyə gecikən günahlarımız gözlərimizə pərdə çəkib. Zərdüştlüyün ən ali məramı -düz düşünüb, düz danışıb və düz əməl sahibi olmaqdan ibarətdir. Budur, hələ də arzulara yaşayan sağlam cəmiyyət. Özümüzdən sonra nələrə miras qoyuruq? Kaş elə miraslar qoyaq ki, o biri dünyada bizə qarşı şəhadət verməsin, günahkar bəndə kimi üç yüz il Allah qarşısında ayaq üstə başısaşağı dayanmayaq. Görəsən, Qotfrid Benn Zərdüşt təlimindən bəhrələnmədimi? Çünki o da əslində sözdə, düşüncədə, əməldə əsl həqiqəti axtarıb.

İnsan özündə Allahın ruhunu daşıyır. Amma başqa əhval-ruhiyyədə, başqa ruhda yaşayanda biz mənəvi cəhətdən Yaradandan ayrı düşürük. Kaş ki, ancaq bayramdan-bayrama səxavətimizi, yaxşı əməlimizi məcburi borc kimi nümayişə çıxarmayaq. Bayram təkcə teatr səhnəsi deyil, axı...

BƏLKƏ MƏNƏ BİR İSMARICIN VAR, ANA?

Əziz anam Səkinə xanımın ruhu şad olsun.

Deyirlər ki, keçmiş gələcəyin ən gözəl peyğəmbəridir. Uzaqdan keçmişimiz daha aydın görünür. Az qala peyğəmbər kimi bizi yenidən özümüzə göstərir, tanıdır. Xüsusilə, yaradıcı insan hamıdan bəlkə bir qərinə, bir neçə əsr uzaqlarda heç kimə məlum olmayan arzuların murad atında möcüzələr aləminə doğru gedir. Onun yaradıcılıq dünyasının öz okeanları, heç kimin məskunlaşmadığı qitələri, nəhəng qalaktikaları var. Bunların üzərində isə məhəbbətini dünyadan əsirgəməyən qəhrəman, möhtəşəm ana heykəli ucalır. Yeganə varlıqdır ki, sağlığında övladına, ailəsinə, vətənə qəlbini fədakarcasına siper etməyə hazırdır. Okean suları onun qarşısında geri çəkilir, cənnət onun ayaqları altında nə qədər gözəldir. Yer üzündə bu cənnəti tapanlar da, itirənlər də var...

Cənnətimi özünlə göylərə apardın, ana. Yarımçıq qalan söhbətlərimiz, görüşlərimiz hələ də yolunu gözləyir...

Ana, yetimlik hələ uşaqlıqdan qismətim idi. Babasız, nənəsiz nəvə kimi sevilməyin, əzizlənməyin dadını bilməmişdim. Nəvənin babadan, nənədən yetim qalmağı nə qədər acı olmuş. İndi də onun nisgilini unutmamışam. Ana, sən mənə hamını əvəz etmişdin. Səni kim əvəz edəcək, ana?

Mən səninlə xoşbəxtliyimi su kimi içirdim, sənin təşnə kimi yanan qəlbindən xəbərsiz. Mən böyüdükcə sən də yaşadığın anasız günlərinin, ayrılığın dərd yükünü anlamağa çalışırdım. Qəlbində gizli yuva quran kədərini, köz bağlayan yaralarını səni itirəndən sonra gec anlayıb, duydum, ana.

Keçmişdə olub keçənlər, səhvlər xatirələrimizin baş daşına yazılıb. Onlar pozulmur. Bu xatirələr arasında gözəgörünməz cığır-lar açıraq. Yol boyu əzizlərimizi, doğmalarımızı axtarıraq. Hamının əvvəlki ünvanı başı öz qayğılarına qarışib .Orda məni nə görə, nə eşidən var. Təkcə sən məni unutmamısan, ana. Mehriban sözlərinin, qayğıkeş əllərinin işığı, istisi hələ də özündən sonra mənimlə yaşayır. Sənin əllərin saçlarıma sığal çəkdiyə sanki mənimlə danışırdı. İndi ruhun mənimlə danışır, xeyir-dua verir, ana.

Allahın ən böyük möcüzəsidir ana məhəbbəti. Keçmiş günlərimin xatirələri xəyallarımın muzeyində yaşayır. Xatirələr divarından uşaqlığımın gələcəklərini, rəngbərəng paltarlarını, bir də anamın cavanlıq şəkillərini asmışam. Üzümü şəklinə dayayıram. Ürəyimin döyüntüləri artdıqca sanki şəkilə ruh verir. Bəlkə divarların da yaddaşı oyana...

Uşaqlıq şəkillərim analı günlərimin yadigarlarıdır. Onda elə bildirdim ki, anam həmişə belə gözəl, yaraşlıq qalacaq və mənim qayğımı çək-çəkə nə yorulacaq, nə də qocalacaq. Məni dünyaya gətirən ana məni də ana görəndən sonra rahatlaşdı. Daha mən də anam kimi balama gözümün işığını, qəlbimin sevgisini verməkdən yorulmuram. Elə bildirdim ki, günəş körpəmin təbəssümündə, gözlərində doğulur.

Yaşa dolsam da anamın sevgisi, nəfəsi hələ də həyatımda çatışmır. İndi nə qədər “ana” desəm də, analı günlərimin heç kəndərində belə dayana bilmərəm. Ancaq sənənlə mən əsl “mən” idim, ana. Sənlə elə bil dağa söykəndirdim. Zirvəsi qarlı dağlar sənin ağ saçlarına bənzəyirdi, bəlkə ona görə dağları çox sevirdim...Sənin məhəbbətin göylər qədər hüdudsuz idi, bəlkə ona görə səmanı çox sevirdim. Göy qurşağı göylərin xalısıdır. Elə bil cənnətin rəngləri düşüb ora...Kaş bu “xal” üstündə görəydin səni...İndi uşaqlığımın xoşbəxt səmasını sənəzliyin qara buludları bürüyüb, ana.

Anacan, sən dünyanı dəyişəndən sonra mən də "öldüm". Ancaq mən elə "ölmüşdüm" ki, bunu özümdən savayı heç kim bilmirdi. Əllərimin gördüyü işlər ürəyimdən xəbərsiz idi. Köməksiz körpə kimi doğma ana qucağını, nəfəsini gəzirdim. Yenidən dil açmışdım, yenidən addım atmaq öyrənmişdim. Uşaqlıqda ağlayanda nazımla oynayır, göz yaşımı qurutmağa çalışırdım. Sənin sığılın mənə hər şeyi unutturardı. Sənli günlərdə uşaqlığımın yerli-yersiz axıtdığı göz yaşları çoxdan quruyub, ana. Sənsiz günlərimin isə göz yaşı qurumur. Əbədi payız imiş sənsizlik. Sənsizliyin yağmuruna "çətir" dözməz, qəddi əyilər. Səni yanında görməyən gözlərimi necə ovudum?!

Yadımdadır, səni itirəndən sonra ilk dəfə qarımın ağzında dayanıb mənə yadlaşan küçəyə ürkək-ürkek baxdım, sənsizləşən küçəni tanımadım. Göylərə boylandım, günəş də öz əvvəlki işığını itirmişdi. Günəş hər səhər həyatımda doğulsa da, səni görmək qismətim heç vaxt taleyimdə doğulmayacaq, ana. Nə acı etiraf!

İş geciksəm də, ayaqlarım yerdən tərpenə bilmirdi. Yay fəslidi, ancaq mən elə bilirdim ki, buz üzərində dayanmışam, addım atsam müvazinətimi itirib yıxılacağam. İstəyirdim səni köməyə çağırım, deyəm ki, ana, uşaqlıqda olduğu kimi tut əlimdən, ilk dəfə sənsizlik dünyasında yenidən yerimək öyrət mənə.

Bir sual mənə rahatlıq vermirdi: "Mən anasız hardayam?" Dağları silkələməyə gücüm vardı... Harayım içimdə boğulmuşdu, axı, yer üzündə bir insan da, mən də anasızlığın acısını yaşayırdım. Evim divarsız, tavansız görünürdü mənə.

30 ildir ki, sənsiz sənli günlərimlə nəfəs alıram, ana. Ayrılığın 30 yaşında da elə bil ki, dünən əlim əlindən üzülüb. Dünyada sənin qulluğunda durmaqdan böyük xoşbəxtlik varmı?

Gözlərim tez-tez göylərə boylanır, o nəhayətsiz ərşin mələklərinə ismaric göndərirəm: "Anam üçün çox darıxmışam." Ümidim göylərədir. Təsəllim odur ki, anam mənə üçün əlçatmaz

olsa da, Tanrıya, günəşə, aya, ulduzlara daha yaxındır. İndi yağış, qar yağanda elə bilirəm ki, göylərin nəmli payız, qış məktubları yerə enir. Deyirlər, yağış yağanda dualarımız daha tez qəbul olunur. Mən yağışın səsini, dilini öyrənməyə çalışıram. Hər yağış yağanda pəncərələrimi geniş açıb yağışın səsini həyəcanla dinləyirəm. Göyün üzü yağışdan görünür. Darıxıram...Həsərlə səndən xəbər gözləyirəm. Bəlkə mənə bir ismarıcın var, ana?

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Tarixi yaddaş və qondarma əhvalatlar (<i>I-II hissə</i>)	5
Nalın tarixi “möhürləri”	251
“Biz olduğumuz kimi yaşamadıq”	264
Bəlkə, mənə bir ismarıcın var, ana?	272

Yığılmağa verilmişdir: 25.07.2015
Çapa imzalanmışdır: 07.09.2015
Kağız formatı: 60x84 1/16
Fiziki çap vərəqi: 17.25
Mətbəə kağızı: № 01
Sifariş: № 036 Sayı: 500 nüsxə
Ofset üsulu ilə çap olunmuşdur

Kitab “**YAZIÇI**” nəşriyyatında yığılıb, səhifələnmişdir,
Ünvan: Bakı, Mətbuat pr. 24,
Telefon:(99412) 510-68-49, (99412) 510-79-94
E-mail: desinger2010@mail.ru